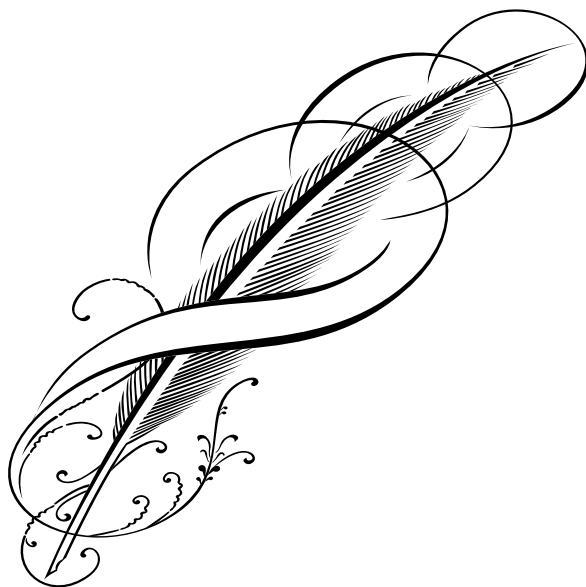


*Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

ISSN 2079-9691

**ХАРКІВСЬКИЙ
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК**

Випуск 14



Харків-2015

УДК 930 (082.1)
ББК 63.3я5
Х 21

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 9 від 28 вересня 2015 року)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. Посохов С. І. (головний редактор); д-р іст. наук, проф. Астахова К. В.; д-р іст. наук, проф. Богдашина О. М.; д-р іст. наук, проф. Журба О. І.; канд. іст. наук, доц. Іващенко В. Ю.; д-р іст. наук, проф. Каплін О. Д.; канд. іст. наук, доц. Кісельова Ю. А. (відповідальний секретар); канд. іст. наук, проф. Куделко С. М.; д-р іст. наук, проф. Орлов І. Б.; канд. іст. наук, доц. Павлова О. Г.; д-р іст. наук, проф. Петровський В. В.; д-р іст. наук, проф. Сінкевич Є. Г.

Редакційна рада:

д-р. іст. наук, проф. Астахова В. І. (Харків) – голова; д-р. іст. наук, проф. Болєбрух А. Г. (Дніпропетровськ); д-р., доц. Дроснева Е. (Софія); д-р. іст. наук, проф. Зашкільняк Л. Й. (Львів); д-р. іст. наук, проф. Колесник І. І. (Київ); д-р. іст. наук, проф. Корзун В. П. (Омськ); д-р. іст. наук, проф. Кравченко В. В. (Едмонтон); д-р. іст. наук, проф. Маловічко С. І. (Москва); д-р. іст. наук, проф. Меньковський В. І. (Мінськ); д-р. іст. наук, проф. Пиріг Р. Я. (Київ); канд. іст. наук, проф. Попова Т. М. (Одеса); чл.-кор. РАН, д-р. іст. наук, проф. Репіна Л. П. (Москва); канд. іст. наук, доц. Румянцева М. Ф. (Москва); д-р. іст. наук, проф. Удод О. А. (Київ).

Адреса редакційної колегії: 61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра історіографії, джерелознавства та археології (5-56).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 8073 від 29.10.2003 р.

Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – 232 с.

У випуску наукового збірника зібрано статті з широкого кола проблем теорії та історії історичної науки та освіти.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історіографією.

На обкладинці використано літографію «Вічні птахи» члена Національної спілки художників України Н. С. Вербук.

УДК 930(082.1)
ББК 63.3.я5

ISSN 2079-9691

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2015
Автори, 2015

До 100-річчя М. А. Барга

ОТ РЕДАКТОРА

В 2015 году научная общественность отметила 100-летие выдающегося историка и историографа Михаила Абрамовича Барга (1915–1991). В частности, 20–21 мая 2015 г. Институт всеобщей истории РАН организовал научную конференцию «Идея истории. Актуальные проблемы исторического познания», которая была посвящена осмыслению творческого наследия М. А. Барга.

Редколлегия «Харьковского историографического сборника» также посчитала своим долгом напомнить об этом юбилее на страницах нашего издания. Прежде всего, такое решение обусловлено тем, что именно историографические труды М. А. Барга, которые были опубликованы в середине 1980-х годов, существенно повлияли на формирование новой историографической культуры, что, в свою очередь, определило направленность учебных программ по историографии и тематику научных исследований. В частности, такой поворот четко фиксируется в развитии историографии в Харьковском университете. К тому же, напомним читателю, что Михаил Абрамович учился на историческом факультете данного университета. В университетском архиве сохранились документы о периоде его обучения, которые в свое время были опубликованы в «Харьковском историографическом сборнике» (1998, № 3). Из них явствует, что он, будучи выпускником Киевского государственного педагогического института, в 1939 г. поступил на 4-й курс исторического факультета Харьковского университета, который и окончил в 1941 г., получив диплом с отличием и рекомендацию в аспирантуру. К сожалению, начавшаяся война не позволила ему продолжить обучение в Харькове.

Учитывая эти обстоятельства, мы обратились к ведущим историографам с просьбой прислать свои тексты для специальной рубрики, посвященной столетию М. А. Барга. На эту просьбу откликнулись И. И. Колесник, Т. Н. Попова и Л. П. Репина. Пользуясь случаем, выражаем им нашу глубокую признательность.

С. И. Посохов

Л. П. Репина

ПАМЯТЬ ИСТОРИИ И ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В ФОКУСЕ КАТЕГОРИАЛЬНОГО АНАЛИЗА М. А. БАРГА

Появление развитого исторического сознания – веха эпохальной важности в истории мировой культуры. В нем засвидетельствовано осознание общественным индивидом того факта, что его *существование возможно только в преемственной памяти истории*, посредством которой он получает содержание и способ жить и мыслить.

М. А. Барг¹

Михаил Абрамович Барг – выдающийся историк и методолог с широким диапазоном исследовательской деятельности (от аграрной истории средневековой Англии до теории исторического знания) и высочайшим уровнем творческой рефлексии. Глубина его размышлений над базовыми категориями исторической науки и ее методологической оснасткой, оригинальность и богатство идей – и тех, которые были представлены в его многочисленных публикациях, и тех, которыми он щедро делился с коллегами в публичных научных дискуссиях и в личном общении – становятся все более очевидными в свете развития неоклассической парадигмы, но, тем не менее, еще ждут полномасштабной оценки представителями современного гуманитарного знания.

Начиная с 1970-х годов М. А. Барга все больше занимали проблемы, связанные с историей идей и представлений об историческом прошлом в разные эпохи всемирной истории. История исторических идей и историописания рассматривалась им в широком контексте интеллектуальной истории, и именно в этом исследовательском поле максимально проявились присущие ему самобытность,

¹ Нужно учитывать, что в понятие «содержания» исторического сознания М. А. Барг включал представления о *смысле* истории [1, с. 5–25].

широта ерудиції, високий професіоналізм, точність дефініцій, впевненість в недопустимості непрямого переносу в історію філософських абстракцій і соціологічного інструментарія, а також в тому, що історична наука повинна мати власний рівень теоретичного знання, що відповідає її пізнавальній функції [2, с. 13].

Категорії *історичного свідомості* і *історичної культури* були запропоновані М. А. Баргом в 70-х роках минулого століття і отримали як теоретичне обґрунтування, так і практичну апробацію на матеріалі різних епох в його статтях і книгах, вихідних в світ в 1970-е – 1980-е роки [3; 4; 2; 1], і згодом впродовж багатьох років залишалися в центрі уваги дослідника, складаючи саму серцевину його оригінальної концепції становлення історизму, предметно представленій в типології форм історичного свідомості.

Необхідно відзначити, що в ряду моментів змісту поняття *історичного свідомості* у М. А. Барга походило від розгорнутих визначень, даних в одній з перших робіт (1969) найбільшого російського соціолога Ю. А. Левади «Історичне свідомості і науковий метод»¹. По думці Левади, цим поняттям охоплюється все різноманітність сформуваних стихійно або створених наукою форм, в яких суспільство усвідомлює своє минуле – «виробляє своє рух в часі». В кожну епоху історичне свідомості представляє собою визначену систему взаємодії «практичних» (народних переказів, міфологічних представлень) і «теоретичних» форм соціальної пам'яті. Наукове знання про історію виступає лише одним з моментів (правда – все більш важливим) в цій системі [5, с. 191]. Левада проводив пряму аналогію між історичним свідомості і пам'яттю, аналізував історичне свідомості як один з елементів «пам'яті» суспільства, розрізняв «коротку пам'ять суспільства», охоплює пряме минуле, і «опосередовану, довготривалу соціальну пам'ять», включаючи в структуру історичного свідомості все різноманітність варіантів свідомого і несвідомого, наукового і міфологічного варіантів запам'ятовування суспільством свого минулого [5, с. 192–193].

В монографії «Епохи і ідеї» М. А. Барг дав різні визначення поняттю *історичного свідомості*, кожен раз змінюючи ракурс його розгляду. При цьому він неодноразово підкреслював, що не можна

¹ Робота Ю. А. Левади була опублікована в збірнику, який в свій час отримав широку відомість в збірнику статей «Філософські проблеми історичної науки» [5].

сводить *историческое сознание* к *исторической памяти* (это значило бы отождествить его только лишь с опытом прошлого, лишив его измерений настоящего и будущего), как и ставить знак равенства между историческим и общественным сознанием, поскольку первое – всего лишь измерение, срез второго, и это последнее наполнилось элементами историзма – по крайней мере в европейской мысли – не ранее Возрождения. По мысли ученого, общественное сознание является историческим не только в силу того, что его содержание с течением времени изменяется (в этом случае речь идет об историчности общественного сознания), но и потому, что определенной своей стороной оно обращено в прошлое и отражает восприятие истории [1, с. 24].

Барг неизменно подчеркивал сложный характер категории исторического сознания, которое является не только измерением типа культуры и фактом историографии, но главное – фактором самой истории. Он доказывал, что на каждой стадии историческое сознание определяло связь между теоретическим мышлением данной эпохи и господствующим типом историографии, а потому историю историографии и исторической науки можно изучать двояким образом (и сам следовал именно этой комплексной стратегии). Во-первых, ее можно изучать с внешней стороны – как эмпирически зримую цепь с течением времени сменявших друг друга историографических школ и направлений. Во-вторых, с «невидимой», внутренней стороны – как процесс, обусловленный системными связями историографии с данным типом культуры [1, с. 6]. Последовательно рассматривая категорию «историческое сознание» в ее «нормативной и рефлексивной функции по отношению к историографии», он выделял в самом процессе историописания два смысла, понимая его, с одной стороны, как «процесс восприятия, “дешифровки” и упорядочения опыта прошлого с целью истолкования его в свете опыта настоящего», а с другой — как «метод реализации подобной программы» [1, с. 12]. При всей противоречивости форм проявления исторического сознания (в книге «Эпохи и идеи» они рассмотрены последовательно в широком континууме между двумя крайностями — антиисторизмом мифологического типа сознания и всеобъемлющим историзмом, характерным для XIX в.) Барг видел в нем культурную универсалию, определяющую пространственно-временную ориентацию общества («историческое сознание – это духовный мост, переброшенный через пропасть времен, – мост, ведущий человека из прошлого в грядущее»),

«важнейшую духовную константу», одновременно сохраняющую и продуцирующую «связь времен» — прошлого, настоящего и будущего «в средостении настоящего» [1, с. 24]. Однако это соотношение времен специфично и имеет культурно-историческую обусловленность.

Примененная к характеристике исторического сознания метафора «духовный мост через пропасть времен» с максимальной точностью выражает понимание М. А. Баргом основополагающей роли данной категории в складывающейся исторической культуре Нового времени. Другая яркая метафора – «цепь времен» – была акцентирована в связи с анализом темпоральных представлений в книге «Шекспир и история» (1976). Характеризуя восприятие и истолкование времени гениальным драматургом как «цепи времен», подразумевавшей непрерывную смену исторических эпох, Барг оценивает такое видение истории как качественный сдвиг в мировоззрении и самопознании человека, а именно – как «восстановление модуса “настоящего”, т.е. современности», которой христианская историческая традиция пренебрегала. В этой концепции *историческое время* мыслится как единство всех трех модусов: оно становится *историческим* «только тогда, когда каждое из них – прошедшее, настоящее и в известном смысле будущее – выступает как настоящее, в котором прошедшее и будущее смыкаются в живом сопряжении. “Настоящее” – решающее звено, соединяющее всю цепь времен» [3, с. 51]. Сравним это с тремя временами Блаженного Августина: настоящее прошедшего, настоящее настоящего и настоящее будущего, где настоящее прошедшего – это память, настоящее настоящего – его непосредственное созерцание; настоящее будущего – его ожидание (*Августин Аврелий. Исповедь. XX, 26*). Удивительно в унисон звучат размышления о связи времен, представителей, с одной стороны, господствовавшей в Средние века «неисторичной» формы «провиденциального историзма» и, с другой стороны, научного историзма XX столетия! Аналогичные параллели можно увидеть в типологии «режимов историчности», предложенной уже в начале XXI века Франсуа Артогом в качестве инструмента анализа исторического сознания, форм восприятия времени и отношения к нему (пассеизм, презентизм, футуризм), понимаемых как способы сочленения категорий прошлого, настоящего и будущего, различающиеся в зависимости от того, на какой из трех модальностей времени ставится акцент в разных культурах и социумах [6].

Подход М. А. Барга к истории исторической мысли опирался на концепцию историзма, распространенную на само историческое

сознание и реализованную в его исторической типологии, причем историческое сознание любой эпохи выступает как одна из существенных характеристик ее культуры и соответственно определяет присущий ей способ фиксации исторической памяти (миф, хроника, история), отбор, объем и содержание достопамятного, схему организации исторического опыта («тип историзма») и тип историописания («тип исторического письма»). По Баргу, историография – это форма, при помощи которой общество превращает прошлое в компонент своего собственного самосознания, и в конечном счете только каждая данная форма социальной организации определяет, что для нее будет означать отложившееся в памяти прошлое и, тем самым, в какой форме оно будет представлено настоящему [2, с. 90].

М. А. Барг исходил из того, что «в общем и целом *тип историзма* столь же объективно задан историку, как *тип культуры* – современнику данной эпохи» [1, с. 15]. Такой подход к изучению истории исторического знания требовал максимально широкой экспликации интеллектуального контекста. Барг так сформулировал базовый принцип своего подхода: «Только включение в исторический анализ наряду с общеисторическими предпосылками посылок логических, наряду с характеристикой уровня исторических знаний – характеристики знаний естественнонаучных (состояние всей системы наук), наряду с характеристикой исторического метода – характеристики методов науки как таковой, наконец, характеристики господствующего стиля культуры как целостности дает возможность представить движение исторического знания как объективно обусловленный, закономерный процесс» [1, с. 14]. Именно поэтому постижение каждого из типов историзма прошлых эпох («донаучного историзма») ставилось в зависимость от изучения тех предшествовавших «переворотам» в историографии общемировоззренческих сдвигов, которые происходили при переходе от одной культурно-исторической эпохи к другой.

Впервые размышления М. Барга в этом направлении были представлены читателям в его книге «Шекспир и история», вышедшей первым изданием в 1976 г. Исследование о темпоральных представлениях и взглядах великого драматурга на исторический процесс Барг ведет в контексте глубокого анализа исторической культуры елизаветинской Англии, причин очевидного поворота общественного сознания этой эпохи к «картинам прошлого», к «человеческой драме», ставшей историей. Барг останавливается

на трактовке Шекспиром различных исторических сюжетов и его воззрениях на исторический процесс в целом, реконструируя, по сути, философию истории великого драматурга, выразившего свое отношение к миру истории в «галерее сценических образов». Определяя принципы своего подхода к использованию художественной литературы как исторического источника, Барг опирается на процедурное сходство творчества драматурга и профессионального историка: «От драматурга требовалось создать фабулу из хаоса деталей, то есть отобрать моменты, связывающие все в единое целое. А для этого необходимо было обладать в определенной степени самостоятельным взглядом на историю данного периода, на причинно-следственную связь событий, на уроки истории» [3, с. 38]. В целом, историческое видение Шекспира складывалось постепенно, уточнялось и обогащалось от одной хроники к другой, и в той же степени уменьшалась зависимость драматурга от организации материала и интерпретативных принципов его источников. М. Барг показал, в какой степени в пьесах Шекспира, с одной стороны, отражены стереотипы исторического сознания тюдоровской эпохи, а с другой стороны, элементы, от него отличающиеся или даже противоположные. Шекспир проявил значительную самостоятельность не только в отборе и сочленении фактов, диктуемых законами сценического искусства, но и в постановке того, что можно назвать сверхзадачей – вопроса о смысле истории. Человеку его эпохи открылась истина, совершенно чуждая средневековому сознанию: жизнь постоянно ставит его перед выбором, а время оставляет лишь единственную альтернативу – деятельность [3, с. 51]. Как наиболее важную особенность историзма Шекспира М. Барг отмечает то, что драматизированная им действительность была развивающейся, меняющейся: в отличие от «профессиональных хронистов» своего времени, Шекспир «увидел всю глубину происшедшего переворота, когда представлявшийся замкнутым и неподвижным мир средневековья на глазах одного поколения раскрылся навстречу ветрам вселенной» [3, с. 126].

Книга «Шекспир и история» стала началом обоснования концепции исторического сознания как базисной составляющей понятия «исторической культуры». Целостную реализацию концепция исторической культуры Возрождения М. А. Барга получила в книге «Эпохи и идеи», замысел которой состоял в том, чтобы определить суть категории историзма в динамическом развитии от Античности до Просвещения, опираясь на представление об историчности самого исторического сознания и способов (идеологических, логических,

риторических), с помощью которых оно формировало и истолковывало содержание истории.

Говоря об оригинальности системы воззрений ренессансного гуманизма, М. А. Барг подчеркивал, что составляющие этой системы – мыслительный материал и средства его выражения – были почерпнуты из двух источников: из классического наследия и наследия столь презиравшегося гуманистами «темного века». Хотя пределом духовных устремлений эпохи как будто являлось лишь максимально близкое подражание античности, однако на этом пути оказалось непреодолимое препятствие – то обстоятельство, что содержательно любая культура, задается в каждом случае *настоящим*. Система ренессансной культуры творчески решала чрезвычайно трудную задачу – посредством заимствованных мыслительных форм, идей и образов, почерпнутых из классического наследия, концептуализировать новые явления действительности, столь существенно отличавшейся от почвы, породившей эти формы. Однако, до поры до времени еще не имевшее своего адекватного определения *новое* воспринималось в античной словесной драпировке [1, с. 213–215]. Ключ к пониманию особенностей ренессансного историзма Барг видел в том, что вместо характерной для ортодоксии христианства постоянной заботы верующего о потустороннем мире «в мировидении гуманистов на первом плане оказалось ни с чем не сравнимое стремление человека к земной, прижизненной и посмертной славе» [1, с. 230].

Если в Средние века безраздельно господствовала «неисторичная» форма «провиденциального историзма», то переворот в мировоззрении эпохи Возрождения открыл «способность одной исторической эпохи «сравнить себя с предшествующими, чтобы отличить себя от них и вместе с тем связать себя с ними», обеспечил трансляцию «статики воспоминания о прошлом и созерцания настоящего в динамику целеполагания и предвидения будущего» [2, с. 83]. Анализ понятия хроноструктуры с позиции отношений следования времен «настоящее – прошедшее – будущее» позволил сделать важное наблюдение: «Прошедшее и будущее “встречаются” в настоящем, выступают его составляющими. Что же остается на долю настоящего? — Переработка, отбор и систематизация опыта прошлого с точки зрения изменившихся условий и *предстоящих задач*, т.е. процесс для каждого настоящего сугубо творческий, поскольку *ориентиром для него служит именно будущее* (курсив мой. – Л. Р.)» [2, с. 83]. Таким образом, в переработку, отбор и систематизацию опыта прошлого включены не только два комплементарных и

неразделимых процесса (две стороны) памяти — *вспоминание и забывание*, но и ключевой процесс непосредственного переживания реальной ситуации настоящего и проецирование себя в будущее. Так появляется не просто новая форма исторического сознания, но собственно *историзированное* сознание. Процесс темпорализации включал в себя постепенное утверждение историзма как способа понимания общественного развития, установку на будущее и другие характерные признаки модерного исторического сознания.

В чем же заключались неповторимые особенности в восприятии и воспроизведении Ренессансом исторического времени и самой истории, и в какой мере они были обусловлены системой ренессансной культуры – мировидением и мироотношением гуманизма? Прежде всего М. А. Барг подчеркивает, что в новом видении категория времени приобрела множество значений: это и предпосылка данного действия, и длительность действия, это и род сцены, на которой происходит действие, его фон и – что важнее всего – характер самого действия, его содержание¹. Кроме того, речь шла о совершенно новой, *избирательной* форме исторической ретроспективы, что ярко проявлялось в том, как гуманисты конструировали свою духовную родословную: «не остается сомнений в том, что уяснить связь со “своим прошлым” для гуманистов отнюдь не означало исторического “возврата в прошлое”, а являлось формой идентификации своего духовного настоящего» [1, с. 252]. Отметив, что «восторженные суждения гуманистов о своем времени были лишь неосознанной формой оценки результатов их собственной творческой деятельности», Барг, тем не менее, констатирует, что именно в этих узких рамках «выкристаллизовывалась фундаментальная для историзма Нового времени мысль об *исторической эпохе* как интегрированном целом, т.е. о взаимосвязанности и взаимообусловленности всех ее граней, всех форм и проявлений человеческого бытия в рамках каждой данной эпохи» [1, с. 257].

Если Возрождение явилось результатом целенаправленного творчества людей, то напрашивался вывод: само движение истории

¹ М. А. Барг особо подчеркивал, что до открытия в эпоху Возрождения феномена исторического времени речь могла идти только о различных формах неисторической по сути своей рефлексии социального времени. В этом контексте он поставил и вопрос о содержании субъективно-категориального аспекта (т.е. смысла) исторического времени, об истории представлений о времени, глубине исторической памяти и предпосылках «диалога с прошлым», а также специально отметил роль в конституировании исторического времени процесса смены поколений и дал теоретическое обоснование понятия «время историка» [2, с. 62–99].

и, что еще важнее, *изменения в направлении ее движения* обусловлены не только политической, но и интеллектуальной деятельностью людей, и, следовательно, столь бросавшееся гуманистам в глаза непостоянство мира истории есть не что иное, как результативная сторона последней. Однако существовавшая логическая возможность открытия рационалистической идеи развития в истории и тем более в истории, рассматриваемой как целостный процесс, оставалась нереализованной. Этому «на почве убеждения, что история – дело рук человеческих, – мешало представление о *неизменности человеческой природы*»: «одни и те же типы характеров, страстей, устремлений влекут за собой повторение поступков и их следствий, т.е. той поверхности явлений, которая составляла содержание событийной истории» [1, с. 264].

Опыт прошлого, понимаемый *исторически*, соответствует особой форме модернистского исторического сознания – *историческому сознанию в строгом смысле слова*, которое с утверждением историзма и становлением «научной истории» в XIX в. сделалось определяющей чертой профессиональной идентичности практикующих историков. Специфику научного исторического знания М. А. Барг видел в приверженности принципам историзма и в процедуре «самообоснования», т. е. в критике самого процесса получения знания. Одним из результатов программы историзма стало резкое углубление разрыва между «историей историков» и обыденными (массовыми) представлениями о прошлом: в то время как социальная память продолжает создавать интерпретации, удовлетворяющие новым потребностям, в исторической науке господствует подход, состоящий в том, что прошлое ценно само по себе, и ученому следует, насколько возможно, быть выше соображений политической целесообразности. Однако модель «истории историков» не исчерпывает возможных форм современного исторического сознания. Постмодернистская «демократизация» исторического знания оставляет «за скобками» длительную традицию его саморефлексии (обсуждения предпосылок, принципов и статуса исторических штудий), которая восходит еще к риторической историографии и впоследствии играет важнейшую роль в формировании и легитимации истории как академической дисциплины.

М. А. Барг, подходя к проблеме содержания и соотношения профессионального исторического сознания и массовых представлений, подчеркивал креативную роль интеллектуальной работы в конструировании исторического сознания и исторической культуры той или иной эпохи. Поэтому отнюдь не случайно, что многие идеи,

высказанные им в середине 1970-х – 1980-е годы, оказались востребованы в историографической ситуации эпохи на рубеже веков. В новом социально-интеллектуальном контексте проблематика исторической памяти и образов прошлого приобрела острую актуальность, а концептуально-методологическая база исторических исследований данного направления получила серьезное «пополнение» благодаря новейшим теоретическим разработкам представителей смежных наук и активному взаимодействию в обширном интердисциплинарном пространстве «memory studies»¹. На страницах многочисленных журнальных публикаций и на авторитетных научных форумах развернулись оживленные дискуссии вокруг понятий «историческая память», «историческое сознание», «образы прошлого», «историческая культура», – понятий, которые составляют концептуальный каркас современных «memory studies» как самостоятельного направления исторических исследований.

К сожалению, несмотря на то, что именно М. А. Барг был пионером в категоризации «памяти истории»², «исторического сознания», «исторической культуры», российские историки только в 2000-е годы по достоинству оценили масштаб и актуальную ценность его наследия в этой сфере теоретического и историко-историографического анализа. Однако, лучше поздно, чем никогда: разработанная Баргом теория исторического сознания и предложенная им модель изучения истории историографии в контексте культурно-интеллектуальной истории сыграли определяющую роль в формировании теоретической платформы ряда коллективных проектов «мемориальных исследований», реализованных в 2003–2014 гг.³

Изучение процессов формирования и трансформации содержания представлений о прошлом и их роли в формировании коллективных идентичностей, с особой интенсивностью развернувшееся в первые полтора десятилетия XXI века в контексте «культурного поворота» ставит задачу переосмысления концепта исторической культуры, которая выступает не только как артикуляция исторического

¹ Подробно о концептуальных разработках российских философов, культурологов, филологов, психологов в поле «мемориальных исследований» см.: [7; 8].

² Интересно, что уже в самом конце 1990-х гг. немецкий египтолог Ян Ассманн, обосновав на основе концепции культурной памяти задачи и возможности нового научного направления, назвал предмет его исследования точно так же: *Gedächtnisgeschichte* [9, s. 26]. Об истории как форме воспоминания см.: [10, с. 89–93]

³ Научные результаты этих исследований были опубликованы в серии книг, в том числе: [11–18].

сознания общества или совокупность культурных практик индивидов и групп по отношению к прошлому, но включает в себя все случаи «присутствия» прошлого в повседневной жизни [19, с. 5–7; 20, р. 10; 21]. И в этом плане может быть вновь востребован предложенная М. А. Баргом (под непосредственным влиянием изучения картин мира в рамках истории ментальностей) интерпретация смены форм исторической культуры от одной эпохи к другой как совокупностей поразительно схожих вопросов, «волновавших человеческий ум», и сущностно различающихся ответов, которые на них давались [1, с. 3]. Различия в исторических культурах (в пространственном или во временном континууме) определяются как особенностями спецификой их картины мира и соответствующих «картин прошлого» (иными словами – содержанием исторической памяти и манерой думать, читать, писать и говорить о прошлом), так и присущими им представлениями о модусах времени и «схемами» организации исторического опыта.



1. Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма / М. А. Барг. – М., 1987.
2. Барг М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. – М., 1984.
3. Барг М. А. Шекспир и история / М. А. Барг. – М., 1976. (Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1979).
4. Барг М. А. Историческое сознание как историографическая проблема / М. А. Барг // Вопросы истории. – 1982. – № 12. – С. 49–66.
5. Левада Ю. А. Историческое сознание и научный метод / Ю. А. Левада // Философские проблемы исторической науки / отв. ред. А. В. Гулыга, Ю. А. Левада. – М., 1969. – С. 186–224.
6. Hartog F. Regimes d'historicité. Presentisme et experiences du temps / F. Hartog. – P. : Seuil, 2003.
7. Репина Л. П. Феномен памяти в современном гуманитарном знании / Л. П. Репина // Ученые записки Казанского университета. – Т. 153 : Серия : Гуманитарные науки. Кн. 3. – Казань, 2011. – С. 191–201.
8. Repina L. Indywidualne i ponadindywidualne w konceptualizacji pamieci: od dychotomii do syntezy / Lorina Repina // Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne. – 2013. – Vol. XI. – No. 2. – S. 43–56.
9. Assmann J. Moses der Ägypter: Entzifferung einer Gedächtnisspur. – München u.a., 1998.

10. Экле О. Г. Историческая наука в постоянно меняющемся мире // Диалог со временем. – 2004. – Вып. 11. – С. 84–110.
11. “Цепь времен”: проблема исторического сознания / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2005.
12. История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2006.
13. Время – История – Память: историческое сознание в пространстве культуры / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2007.
14. Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2008.
15. Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2010.
16. Кризисы переломных эпох в исторической памяти / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2012.
17. История и историки в прошлом и настоящем / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2013.
18. Идеи и люди: интеллектуальная культура Европы в Новое время / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2014.
19. Rüsen J. Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken // Historische Faszination: Geschichtskultur heute / Hg. K. Füßmann, H. T. Grütter, J. Rüsen. – Köln ; Weimar ; Wien, 1994. – S. 3–26.
20. Woolf D. The Social Circulation of the Past: English Historical Culture 1500–1730 / D. Woolf. – Oxford, 2003.
21. Репина Л. П. Введение: Историческая культура как предмет исследования / Л. П. Репина // История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2006. – С. 5–18.

И. И. Колесник

МИХАИЛ БАРГ – ИСТОРИК БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ

В моей профессиональной биографии творчество Михаила Абрамовича Барга занимает особое место. Его работы теоретического характера в определенной мере служили фактором формирования историографического вкуса, культуры мышления и исследования. М. Барг относился к редкому в советской историографии типу историка-методолога. Кстати, его историографический бестселлер «Эпохи и идеи» долгое время был у меня настольной книгой. Мне посчастливилось побывать на докладе М.А. об историческом сознании, прочитанном им 17 июня 1987 г. в Научном совете по историографии и источниковедению при Отделении истории АН СССР. После доклада в разговоре с М.А. я стала задавать вопросы и говорить о его книге «Эпохи и идеи». Очевидно, он был слегка удивлен интересом и, возможно, пониманием ее, близким к авторскому. И в заключение сказал: «Я ставлю вам ‘пятерку’ за такое чтение».

При осмыслении места и роли М. Барга в историографических практиках его времени полезно вспомнить слова историка Лукиана из Самосаты, который говорил, что настоящий историк должен писать не для современников, чтобы они тебя хвалили, а писать для будущих поколений, и от них ждать вознаграждение за свой труд. Словом, историк должен не угождать современникам, а писать для будущего, имея в виду, чего ждать от будущего. Именно так, смеем предположить, и писал М. Барг, ориентируясь на будущее, более чем на современников. Основанием для такого предположения может служить анализ основных теоретико-методологических категорий, которыми оперировал историк. При этом необходимо принять во внимание некоторые обстоятельства. Во-первых, пик творчества М. Барга пришелся на 1980-е годы, которые, по праву, считаются самыми успешными в XX ст. в плане теоретических достижений в науке, философии, социологии, культурологии. Именно в этот период появляется ряд его ключевых работ: «Шекспир и история» (1979); эссе «Историческое сознание как фактор историографии» (1982); «Категории и методы исторической науки» (1984); «Эпохи и идеи. Становление историзма» (1987). Во-вторых, источниковая база

этих и других работ М. Барга поражает не только эрудицией автора, междисциплинарным характером интересов, но, главное, служит таким себе мостиком между отечественной исторической наукой и западной социогуманитаристикой, задававшей тон в формировании нынешних интеллектуальных трендов. Многие из использованных М.А. работ, преимущественно на языках оригинала, были неизвестны или малодоступны рядовому советскому историку 1970–1980-х гг. Речь идет о работах таких видных философов, науковедов, культурологов, историков, как В. Дильтей, О. Шпенглер, С. Тулмин, М. Фуко, К. Леви-Стросс, Ф. Бродель, Ф. Ариес, Ж. Ле Гофф, Мирче Элиаде, А. Блюм и др.

Всю совокупность концептов-идей, которыми оперировал Барг-теоретик, условно можно разделить на две группы: теоретические и методологические. К первой группе относятся категории высокой степени генерализации: «общественное сознание», «историческое сознание», «историческое познание», «социальное пространство», «социально-историческое время». Ко второй – концепты-методы, средства анализа: «событие», «менталитет историка», «историческая память», «диалог культур», «историческая информация», которые имели прикладной характер в различных в историографических практиках. Остановимся подробнее на интерпретации М. Баргом теоретических концептов, дающих пищу для размышлений уже нынешним поколениям историков.

Актуальной остается проблема исторического сознания, его соотношения с категориями «общественное сознание» и «историческое познание». Так в статье «Историческое сознание как фактор историографии» (1982) М. Барг рассматривает историческое сознание как форму общественного сознания, в которой совмещены три модуса времени: прошлое, настоящее и будущее. При этом в широком смысле слова он понимает историческое сознание как мировоззренческую характеристику эпохи, а в узком – как вид историзма или стиль исторического мышления, который и определяет соответствующий ему тип историографии. В монографии «Эпохи и идеи» (1987) М. А. Барг уточняет свои представления об историческом сознании. Полемизируя с Ю. Левадой, историк не склонен сводить историческое сознание к «исторической памяти», так как это «значило бы отождествить его лишь с опытом прошлого, лишая его измерений настоящего и будущего». Более того, в отличие от большинства исследователей М.А. не ставит знак равенства между историческим и общественным сознанием. Он понимает

историческое сознание как структурирующий элемент культуры, в котором отражаются господствующие в каждую конкретную эпоху представления о мире и месте в нем человека. Иначе говоря, историческое сознание он определяет через категорию культуры, как «фундаментальную мировоззренческую характеристику культуры любой эпохи». Таким образом, представления М. Барга об историческом сознании двигались от понимания его как формы общественного сознания, далее фактора/характеристики культуры до определения исторического сознания через понятие «научное мировоззрение». В докладе на Научном совете по историографии и источниковедению при Отделении истории АН СССР (1987), М. Барг определял историческое сознание как форму осознания человеком своего положения в мире, пространстве и времени. Концепт «историческое сознание», с его точки зрения, шире понятия «общественное сознание» (как отражение общественного бытия), так как включает в свою структуру представление о Космосе, земном мире, макро- и микрокосме человека. Вместе с тем он не допускал и полного отождествления исторического сознания с такими понятиями одного ряда, как мировоззрение, мировидение, миросозерцание. Историческое сознание, в трактовке М.А., предстает как субъективный аспект мировоззрения эпохи, как изучение мира через изучающего. Образно говоря, историческое сознание – это мир, пропущенный через человека.

С концептом «историческое сознание» историк связывал понятие «историческое познание». По его мнению, историческое познание или научный метод – это не что иное, как научный уровень исторического сознания. Историческое познание имеет рефлексивную природу, т. е. обладает способностью взглянуть на себя как бы извне, понять и осмыслить самое себя. Одновременно историческое сознание является средой и предпосылкой существования науки об историческом прошлом. Историческое сознание выполняет парадигмальную функцию по отношению к исторической науке. Оно составляет основу стиля исторического мышления, который в свою очередь предопределяет господствующий тип историописания: прагматический рассказ времен античности, средневековая летопись, барочная повесть и, наконец, полная научная история своего отечества. Изменение картины окружающего мира вело к смене стилей исторического мышления: мифологического, провиденциалистского, рационально-прагматического, спекуля-

тивно-раціоналістического, гносеологічного, теоретико-методологічного. Важливішим умовою зміни картини світу, форми історического свідомості і відповідного йому типу історіографії було змінення концепції часу. Важливішою проблемою історического пізнання є проблема соціального часу.

Концепт історического часу займає центральне місце в теоретическому дискурсі М. Барга. В його лексиконі присутствує широкий спектр данного концепта – «час», «календарне час», «соціальне час», «історическе час», «соціально-історическе час», «час історика». Пріжде всього, він звертає увагу на різниця календарного і соціального часу. Календарне (лічильне) час – це кількісна міра руху історії, т.є. кожна епоха має свою тривалість, інтенсивність (ритм), періодичність. Календарне час рівномірно, ритмічно, не знає прискорення, односторонньо, його моменти дискретні. Соціальне час – аритмічно, відносно, в ньому можлива циклічність, повторюваність, воно не тільки накопчується, але і скидається. Соціальне час допускає зупинки, рух назад, переривчастість не тільки в формі революцій, але і зміни «носія історії в даній області» (хетти, Карфаген).

Соціальне час стає історическим в епоху Відродження. В результаті «інтелектуального стрибка» відбулося усвідомлення історического значення часу, т.є. членення календарного часу на історическі епохи. Нове історическе відчуття складалося в усвідомленні особливості своєї епохи і в новому відношенні до інших віків і епох. Значення концепції історического часу складалося в поєднанні трьох модусів часу «прошлоє, теперішнє, майбутнє». Виникає поняття минулого, якого не було в історическому свідомості середньовічного людини, що суттєво ускладнювало розуміння теперішнього. Само поняття Відродження служило зверненням і визнанням минулого. Хоча і не обійшлося, як вважає М. Барг, і без парадоксів. Людям епохи Відродження набагато ближче до духу було час античності, точніше «золотий вік» Риму, ніж період «темних віків». В епоху Ренесансу поряд з поняттям теперішнього, минулого оформляється і поняття світського майбутнього. Свідченням цінності часу стає етика «береження часу», регулювання його відповідно до ритмом особистого, сімейного і громадянського життя. Словом, усвідомлення в епоху

Возрождения различных сторон социального времени: прошлого, настоящего и будущего, в их светском, земном содержании, – было не чем иным, как предчувствием исторического характера времени, связи времен. Однако эта тенденция в трактовке времени оказалась скоротечной, и в этот период возобладала возрожденная традиция античного циклизма. Идея связи времен подменяется понятием Фортуны, Судьбы, в руках которых человеческая жизнь превращается в игрушку времени. Окончательное же оформление концепции исторического времени, считает М.А., произошло в XIX в., идейным стержнем которой становится принцип историзма.

Производной концепта социально-исторического времени у М. Барга выступает категория «хроноструктура». Речь идет о структуре времени – его ритме, направленности развития вверх/вниз, длительности временных циклов, их периодичности. Примечательно, что хроноструктуру он, с одной стороны связывает с формациями, с другой, говорит о специфике хроноструктур национальной истории и отдельных сфер социальности. Совершенно очевидно влияние Ф. Броделя, с трудами которого М. Барг был знаком, и в частности с представлениями об исторической длительности в различных временных пластах прошлого.

Продуктивной представляется мысль М.А. о том, что в конструирование исторического времени входит и смена поколений. Все значение этого феномена – роль и место поколений в процессе формирования ритма истории отдельных эпох, по мнению историка, «до сих пор не получило должной оценки в теории и методологии истории». Генерационная интерпретация исторического процесса сейчас становится особенно популярной, благодаря работам в историописании Х. Ортега-и-Гассета и в социологии К. Маннгейма.

Еще одной составляющей концепции исторического времени М. Барга является проблема «времени историка». Настоящее, по словам М.А., есть «вершина» исторического времени, «познавательный ключ» к истории прошлого. Для историка настоящее выступает «динамическим центром», мостом между прошлым и будущим. Задача историка состоит в том, что, будучи носителем менталитета своего времени, он должен выразить другое время на языке своего времени. Именно в настоящем и происходит «диалог времен». Познание прошлого происходит в виде диалога с прошлым на «языке культуры» прошлого. Примечательно, что в рамках своего времени, М. Барг воспринимал историка как интерпретатора дошедшей

исторической информации. Запрос современности и состоял в потребности самопознания, иными словами, ориентации в потоке истории. Если в календарном времени событие только фиксировалось, оставаясь постоянным и необратимым, то в историческом времени каждое событие может быть прошлым, настоящим и будущим. С перспективы исторического времени любое событие полихромно.

Итак, историческое время является ключевой мировоззренческой категорией, а также инструментом исторического познания. Тот факт, что М. Барг вообще считал, проблему времени «не решенной проблемой теории исторического познания», открывает новые перспективы и эвристические возможности перед историками будущих поколений.

Понятие социально-исторического времени включает и представление о социальном пространстве. Размышления М.А. о социальном пространстве настолько современны, что создается впечатление, будто он писал не для историков своего времени, а для следующих поколений. Социальное пространство, в его понимании, включает все формы социального взаимодействия в обществе. Как марксист М. Барг признавал и говорил о роли законов в истории, как интеллектуал предчувствовал новое в теории и методологии истории. Законом истории он считал ускорение течения социальных процессов во времени, таким же законом являлся и процесс расширения и уплотнения социального пространства. Расширение социального пространства М.А. усматривал в развертывании панорамы всемирной истории от античного полиса, средневекового удельного княжества и т.д. Уплотнение же социального пространства он не склонен был сводить лишь к густоте сети поселений или их величине. Процесс уплотнения он связывал с «интенсивностью общения», а также «умножением количества связей», в которые в ходе истории втягивались как общественный индивид та и целые народы. В условиях нашего времени эти слова М. Барга вполне коррелируются с новейшими теориями коммуникаций, сетевого общества, сетевой эпохи. Словом, даже такой краткий обзор в рамках данного «круглого стола» концептуального инструментария Михаила Барга дает основания видеть в нем историка будущего времени.



Т. Н. Попова

О М. А. БАРГЕ: АВТО-БИО-ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ШТРИХИ

Когда Сергей Иванович попросил меня написать «две странички» о М. А. Барге, я задумалась: что я могу сказать об этом Ученом? К сожалению, я не была с ним знакома, и даже не довелось его увидеть, будучи в Москве в 1980-е гг. Для меня Михаил Абрамович всегда был из плеяды Небожителей на историографическом Олимпе, и давать оценку его творчеству не моя парадигма – есть более достойные.

Но Михаил Абрамович, сам того не ведая, сыграл лично в моей научной биографии немалую роль, и об этом мне хочется сказать несколько слов.

1. В судьбе университетского ученого всегда значительную роль играет дидактический фактор: читаемые курсы лекций, особенно когда они оказываются созвучными интеллектуальным интересам, во многом определяют индивидуальный выбор исследовательского поля. История нашей науки подтверждает этот тезис многочисленными примерами.

2. В университетской практике советского времени довольно «жесткое» разделение учебных курсов по специальностям и специализациям способствовало определенной интеллектуальной изоляции. Пожалуй, первым учебником по русской историографии, в котором давался широкий европейский контекст, был учебник А. Л. Шапиро (1982). Начиная как историограф-русист, на следующем этапе овладения профессией для меня неизбежно было обращение к мировому историографическому наследию. Чтение классических историографических источников сопровождалось освоением их комментариев в исследовательской литературе. Знакомство с интерпретациями «западного» наследия, ведущих тенденций европейской и мировой историографии шло, в том числе, и по изданиям Томского университета (школа Б. Г. Могильницкого) и др.

3. Первое приближение к трудам М. А. Барга состоялось еще в студенческие годы: его англоведческие работы входили в программу изучения ряда курсов по средневековой и новой истории. Особо

запомнился образ Кромвеля. В первые «преподавательские годы» событием стала книга М. А. Барга о Шекспире (1976): помню ее активное обсуждение в кулуарах факультета.

Освоение истории исторической науки неизбежно приводит к осмыслению теоретических проблем, поэтому выход трудов М. А. Барга «Категории и методы исторической науки» (1984), «Эпохи и идеи: Становление историзма» (1987), появление позже, в эпоху «перестройки», статей о цивилизационном подходе и др. стали для меня серьезной вехой в профессиональном «взрослении».

4. «Читать» Барга было совсем не просто. «Обвал» новой терминологии – история идей, интеллектуальная история, рефлексия, ментальность эпохи, историографическая революция, трансперсональное мировидение, парадигма, тип историописания, история памяти, нормативная история и проч. – ломало привычные языковые стереотипы.

Старшее поколение, вероятно, помнит, что М. В. Нечкина – безусловный авторитет для всех историков исторической науки – отнюдь не приветствовала «иностранные слова», а А. В. Санцевич, замечательный ученый, известный специалист в Украине в области истории и методологии исторического знания, был убежден в том, что любой научный текст должен быть доступен выпускнику средней школы. В связи с этим у меня с Анатолием Васильевичем (при всем его добром ко мне отношении) даже возник небольшой конфликт в 1995 г. на знаменитой конференции в Харькове из-за моей статьи «Об институционализации историографии»: Анатолий Васильевич упрекал меня в том, что ничего не понял, и историк так писать не должен (кстати, в качестве моего «адвоката» выступил тогда В. Г. Сарбей, всемерно поддерживавший мои начинания). Сегодня научный лексикон М. А. Барга вошел в обыденный тезаурус историографа, став своеобразным маркером профессионализма.

Освоение нового категориального аппарата сопровождалось попытками вникнуть в смысл понятий и значений, в виртуозную насыщенность авторской мысли. Книги М. А. Барга заставляли овладевать новыми когнитивными пространствами.

5. М. А. Барг подтолкнул меня и к тому направлению исследований в области истории исторической науки, которое стало для меня стержневым – дисциплинарная история историографии (хотя четкое осознание того, чем я спонтанно начала заниматься, пришло ко мне приблизительно к середине 90-х гг.). Дисциплинарное наименование

истории истории – историография – было закреплено преимущественно с подачи историографов-русистов: Н. Л. Рубинштейна, Л. В. Черепнина, М. В. Нечкиной, В. Е. Иллерицкого, И. Д. Ковальченко и других фундаторов этой дисциплины, хотя и «всеобщники» склонялись к этой традиции, например, О. Л. Вайнштейн (воспитанник Новороссийского университета), хорошо знавший ее истоки, и др.

Впервые иное наименование этой дисциплины я увидела у С. Л. Пештича («Русская историография XVIII века», 1961), позже зафиксировала эту формулу в статьях авторов историографического сборника Томского университета. Но отчетливо сфокусировала свое внимание на этом вопросе, читая М. А. Барга. Последующее знакомство с науковедческой литературой (по истории, философии и социологии науки), трудами А. Ф. Лосева («Философия имени», 1990 и др.) привели к осмыслению коридора интересов.

6. ...Тщетно искала я у М. А. Барга имя П. М. Бицилли – был лишь А. Я. Гуревич. Знал ли Михаил Абрамович о Би (это – автограф Петра Михайлович на подаренных им библиотеке Новороссийского университета его книгах)? Не мог не знать: и О. Л. Вайнштейн, и А. Я. Гуревич писали о П. М. Бицилли и ссылались на его труды...

7. Книга «Эпохи и идеи» и сейчас для меня – «настоящая», моих пометок на ее страницах становится все больше с каждым обращением (всегда читаю с карандашом в руках и «расписываю» текст, когда нахожу – мудрое/ новое/ созвучное и т.п.).

Наследие М. А. Барга – неисчерпаемо. Как говорил он сам, вторя предшественникам: «... каждая культурно-историческая эпоха в соответствии с собственным опытом способна извлечь из небытия только определенный ряд «исторических фактов», которых до нее в писаной истории не было. Для того чтобы определенный класс событий получил «доступ» в нее, т.е. оказался в поле зрения историка, нужно их «заметить», осознать, оценить, т.е. определить меру их важности для понимания хода истории в целом» («Эпохи и идеи». С.13).

С каждым новым юбилеем, побуждающим к «массированному» коллективному проникновению в сокровищницу наследия Мастера, приходит и новый этап «доступа» к его идеям, новый виток в прозрении очередного поколения историографов.



*Проблеми теорії
та методології*

УДК 930.2

Є. С. Рачков

МЕТОДИ ТА ПІДХОДИ ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена аналізу методів та підходів візуальної історії. Особлива увага приділена стратегіям інтерпретації візуальних джерел, які використовуються дослідниками візуального на пострадянському просторі. Зростаюча увага дослідників до візуальних матеріалів розглядається автором як одна з характерних рис сучасної історіографії.

Ключові слова: візуальна історія, візуальний поворот, методологія.

Починаючи з 1970-х рр., соціальні науки зазнали значних змін, які у літературі описують як «культурний поворот». Посилений інтерес до вивчення різнобічних проявів культури сприяв становленню нових напрямків та полів історичних досліджень. Зокрема, була сформована дослідницька парадигма «візуальних студій» (visual studies), представники якої не тільки почали більш активно використовувати різноманітний візуальний матеріал, але і запропонували принципово нові підходи до його інтерпретації.

Незважаючи на це, у вітчизняній історіографії досі спостерігається недовірливе та подекуди зневажливе ставлення до візуальних джерел. Скептичне відношення до зображень, яке ґрунтується на міфі про їх ненадійність та вторинність порівняно з письмовим текстом, зумовило написання цієї статті. Ми не ставимо за мету дати вичерпний аналіз актуальних стратегій роботи з візуальними джерелами. Наше завдання полягає в окресленні найбільш популярних методів та підходів візуальної історії, які так або інакше використовуються дослідниками візуального на пострадянському просторі.

Зростання інтересу гуманітарних наук в останні десятиліття до вивчення візуальної культури отримало назву «візуального повороту» (pictorial turn). У науковий обіг цей термін увів один із теоретиків

візуальних досліджень У. Мітчел. Він визначив візуальну реальність (включаючи автоматизм візуального сприйняття у повсякденному житті) як культурний конструкт, який потребує «прочитання» та інтерпретації подібно до письмового тексту [29]. Відправною точкою візуального повороту прийнято вважати колективну роботу «Бачення та візуальність» під редакцією Х. Фостера [35]. Автори книги – відомі літературні критики, історики мистецтва та літератури, культурологи та філософи – запропонували різноманітні підходи до аналізу візуальних джерел та тим самим наголосили на міждисциплінарному статусі візуальних досліджень.

Поштовхом для візуального повороту послугував ряд теоретичних та методологічних передумов. Найбільш повно та узагальнено вони представлені у статті А. Соколова [14, с. 10–24]. Автор виділяє три групи передумов. До першої він відносить передумови соціального характеру, пов'язані зі зміною статусу історії у сучасному суспільстві. Найбільш виразно ці перетворення відобразилися в інтенції західної історіографії до стирання кордонів між професійною історією та історією для широкого кола читачів. Зацікавлення останніх до історичних знань зростає, зокрема, через більш активне використання істориками візуальних матеріалів. Ці зміни, у тому числі, були спровоковані т.зв. «історизацією суспільства» (Ж. Ревель) [18], яка позначилася з 1970-х рр. [14, с. 11]. Друга група включає передумови теоретичного характеру, пов'язані з постмодерністською методологією, яка запропонувала нову «стратегію» роботи з візуальними джерелами та привнесла в історіографію концепцію дискурсивного. Нова стратегія інтерпретації візуальних матеріалів передбачає «прочитання» зображення подібно до письмового тексту в контексті відповідного дискурсу, в якому він виник. Завдання історика полягає в тому, щоби «розгадати» («розшифрувати») послання, яке міститься у зображенні [14, с. 11]. Третя група передумов пов'язана з впливом на візуальні студії психології мистецтва та, зокрема, концепції «візуального мислення» Р. Арнхейма [1]. В рамках концепції кожен акт візуального сприйняття являє собою активне вивчення об'єкту та його візуальну оцінку, відбір суттєвих рис, зіставлення їх зі слідами пам'яті та організацію у цілісний візуальний образ [14, с. 12–13].

Візуальне джерело є надзвичайно багатогранним, часто складним і неоднозначним, тому для його опрацювання дослідники використовують досягнення іконографії, семіотики, психоаналізу, марксистської критики, «культурних досліджень», постструктуралізму,

фемінізму тощо [17, с. 30]. Загалом, можна виокремити кілька підходів або методологій інтерпретації візуальних джерел. Британський дослідник П. Берк виділяє чотири таких підходи: іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський), соціальний [24]. Кожна з цих методологій може розглядатися як універсальна теорія смислу, характерна для будь-якого візуального об'єкта. Зазначені підходи тісно пов'язані один з одним, тому їх не варто сприймати як альтернативні. Натомість можна стверджувати, що найчастіше вони поєднуються та утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом.

Одними з перших до теорії роботи з візуальними джерелами у контексті історії звернулися представники «гамбурзької школи» [14, с. 14], заснованої в 1920-х рр. у Німеччині. До її складу входили відомі дослідники у галузі мистецтва, літератури, історії та філософії, зокрема: А. Варбург, Ф. Закль, Е. Панофський, Е. Вінд та інші. То об'єднуючись, то змагаючись між собою, вони шукали різні шляхи у дослідженні знаків та символів у культурі, позначаючи контури іконологічного методу інтерпретації художніх творів. Спільний тріумф Е. Панофського та Ф. Закля, який відбувся в 1923 р. після виходу друком роботи з розшифрування втраченого значення гравюри А. Дюрера «Меланхолія І», став вагомим доказом життєздатності та перспективності нового методу [15, с. 8–9].

Основний зміст іконологічного методу був викладений в узагальнюючій праці Е. Панофського «Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance», якого у літературі часто називають «батьком іконології» [4, с. 21] або «патріархом вивчення візуальних джерел» [21, с. 473]. У зазначеній роботі запропонована більш вдосконалена версія ранньої іконологічної моделі Е. Панофського. Автор виділяє три рівні роботи з візуальними джерелами: доіконографічний опис, іконографічний аналіз, іконологічна інтерпретація [33, с. 3–17]. Цікавим є порівняння цих іконологічних процедур з археологічною практикою: інтерпретація розпочинається з поверхні (дослідження візуально-естетичного шару), наступний крок передбачає заглиблення у своєрідну кореневу систему значущого змісту [4, с. 23].

Доіконографічний опис зображення передбачає його псевдоформальний аналіз, тобто ідентифікацію предметів та подій з самим зображенням. Предметом дослідження на цьому рівні є первинний («натуральний») сюжет, його фактична та виразна

складова. Іншими словами, на цьому рівні дослідник має з'ясувати кого або що зображено, якою є композиція джерела, яким чином були використані художні засоби тощо [9, с. 300]. Засобом інтерпретації, яким послуговується дослідник на цьому рівні, є його практичний досвід, обізнаність щодо зображених предметів та подій. Особливість доіконографічного опису полягає у складності ідентифікації тих або інших зображень з причин некомпетентності або «злого наміру» автора твору. Тому Е. Панофський відмічає, що доіконографічний опис в багатьох випадках є неможливим без застосування знань про певний історичний локус, в рамках якого був створений об'єкт дослідження [33, с. 9–11, 14–15].

Іконографічний аналіз фокусує увагу на конвенціональному сюжеті візуального джерела, тих елементах, які утворюють світ образів, розповідей та алегорій. Головне завдання дослідника на цьому рівні полягає в атрибуції зображених предметів та подій з конкретними темами та поняттями. Окремо дослідник має «розшифрувати» послання, закладене у джерелі, з'ясувати ідею та наміри автора твору, визначити типовість або унікальність зображення [9, с. 300]. Засіб інтерпретації на цьому рівні – письмові та усні джерела, які містять відповідну інформацію [33, с. 11–14, 15].

Останній рівень інтерпретації – іконологічний – передбачає дослідження значень та сенсів зображення, які утворюють світ символічних цінностей. Увага дослідника зосереджена на виявленні зовнішніх, часових, національних, релігійних та інших основ зображення, тобто принципів та ментальних рис, властивих відповідній добі, які визначають характер самого твору [14, с. 14] (дослідження історії культурних «симптомів» або «символів»). Засобом іконологічної інтерпретації є синтетична інтуїція, яку Е. Панофський порівнює з «внутрішнім баченням». Синтетична інтуїція являє собою поінформованість про суттєві характеристики тенденцій людського духу, які виявляються за допомогою особистісної психології та аналізу світогляду [33, с. 14–16].

Водночас важливим та складним є питання переходів від одного рівня дослідження до іншого, а також їх внутрішні та зовнішні передумови. Відповіддю на нього може бути власне герменевтичний постулат розширеного аналізу, коректура змістовного зсуву та редукція попередніх сенсів. Розуміння необхідності переходу між рівнями роботи з візуальними джерелами особливо актуальна на третьому

етапі при визначенні завершеності іконологічної інтерпретації [4, с. 25–26].

Головним недоліком іконологічного підходу, запропонованого представниками «гамбурзької школи», є його умоглядність, яка виявляється у надмірній суб'єктивності дослідника, яка межує з інтуїтивністю. Фокусуючись на окремих елементах зображення, іконологічний підхід практично ігнорує символічний зв'язок, що їх поєднує, та суцільний соціально-історичний контекст зображення. Підхід є логоцентричним та раціоналістичним (бо передбачає інтерпретацію зображення, попередньо визначаючи, що його сюжет є узгодженим та логічним), тому іноді можна спостерігати опір іконологічній інтерпретації тих або інших візуальних джерел [24, с. 40–41].

Один із пізніх критиків іконології – Е. Гомбріх – уточнив завдання і межі підходу та у певному розумінні завершив роботу Е. Панофського. Е. Гомбріх здійснив спробу замінити філософську підоснову іконології своєрідною філософією буденної свідомості, стверджуючи, що основним завданням іконологічного підходу повинно бути не «визначення текстів» (як це відбувається в іконографії), а «реконструкція програм» [27; 4, с. 22, 40]. Е. Гомбріх сприяв поглибленню зв'язків іконологічного підходу зі структуралізмом, психоаналізом культури та герменевтикою, які позначилися з середини ХХ ст.

Особливо тісно з іконологічним пов'язаний структуралістський (семіотичний) підхід. У рамках останнього будь-який текст (зокрема, візуальний) розглядається як система знаків, а основна увага зосереджується не на декодуванні окремих елементів зображення, а на аналізі зв'язків між ними [24, с. 175–176]. Основоположниками сучасної семіотики вважаються Ч. Пірс та Ф. де Соссюр. Ч. Пірс увів у науковий обіг термін «семіотика» та сформував її основні принципи. Зокрема, він розробив класифікацію знаків, розділивши їх на три види: знаки іконічні (icons); покажчики (indications) або індекси (indices); символи або загальні знаки. Знаки іконічні виконують функцію передачі ідеї та репрезентують певні речі, імітуючи їх; покажчики (індекси) говорять про річ, тому що фізично пов'язані з нею; символи (загальні знаки) асоціюються зі значенням речей завдяки звичці [16].

Інтерпретація зображень в рамках структуралістського підходу базується на семіотичному понятті «репрезентації». Інтерес дослідників спрямований на внутрішню організацію тексту та особливо на бінарні опозиції між його частинами та різні способи, за допомогою яких його елементи можуть наслідувати та змінювати один одного [24, с. 172].

Репрезентація зображень передбачає показ специфіки співвідношення бачення та мови, візуального та текстуального, перекладу «мови зображення» на мову лінгвістичну [9, с. 297].

Специфіка будь-якого зображення безпосередньо пов'язана з його символічністю. Ч. Морріс назвав процес, в якому щось функціонує як знак, семіозисом та запропонував ще декілька термінів: знаковий засіб або знаконосій (sign vehicle), десигнат (designatum), інтерпританта (interpretant), інтерпретатор (interpreter). З його точки зору найбільш ефективно знак можна охарактеризувати наступним чином: знаконосій є знаком десигнату для інтерпританти інтерпретатора в тій мірі, в якій інтерпританта враховує десигнат завдяки наявності знаконосія [30, с. 3–6]. Враховуючи трійкові відношення семіозису (знаковий засіб, десигнат, інтерпретатор), Ч. Морріс також виділяє три його виміри (або рівні): семантичний, прагматичний та синтактичний. Семантичний вимір семіозису розглядає відношення знаків до об'єктів (до яких знак застосовується), прагматичний – відношення знаків до інтерпретаторів, а синтактичний – відношення, що виникають між самими знаками [30, с. 6–9].

Починаючи з 1960-х рр., все більше структуралістів намагалися застосовувати лінгвістичні моделі для дослідження візуальних об'єктів, зокрема, увага дослідників поширюється на художню специфіку різних видів мистецтва. Метою цих студій було окреслення меж застосування семіотичних методів, виявлення інваріантних структур (з'являються такі поняття, як «мова балету», «мова цирку», «мова кінематографу» тощо). У фокус досліджень потрапили співвідношення візуальних текстів з широким культурним контекстом з його багатоканальністю і гетерогенністю.

З 1970-х рр. в основному завдяки зусиллям представників французької семіотичної школи (Р. Барт, А. Греймас, Ю. Крістева) поняття «семіотика» та «семіологія» здобули нове наповнення. Семіологія переорієнтувалася на дослідження окремих комунікативних систем та отримала назву «семіологія комунікації». Семіотика («семіологія сигніфікації») навпаки була зорієнтована на вивчення різноманітних ознак (симптомів або індексів), які спостерігалися в соціокультурних сферах та утворювали певні знакові системи. Значний внесок у теоретичне осмислення візуальних знакових систем зробив Р. Барт. Він поширив свій інтерес на антропологічне визначення міфу як одного із способів утвердження суспільних норм в якості фактів природи, які не потребують доказів, і домінуючого аспекту культури, що складається з системи знаків, за допомогою якої ми пізнаємо і

відображаємо самих себе. Визначаючи міф як вторинну семіологічну систему, Р. Барт протиставляє поняття конотації і метамови та називає міф вторинним метамовним знаком, в якому присутня не жорстка єдність його складових частин, а безупинний взаємоперехід двох проявів одного й того ж об'єкта – сенсу та форми [2].

Вагомий внесок у дослідження візуального зробили вчені тартусько-московської семіотичної школи. Зокрема, варто згадати дослідження Ю. М. Лотмана, яке присвячене теоретичним питанням кінематографії, природи кінорозповіді, елементам та рівням кіномови, проблемам кадру та значенням кінематографічного знака [12].

Критика структуралістського підходу пов'язана в основному з відсутністю інтересу його представників до конкретних образів та зведенням досліджуваних об'єктів до певної моделі [24, с. 176]. В рамках структуралістського підходу особливе значення набувають теми, пов'язанні з «виключеннями», т. зв. «білими плямами», які можуть розглядатися як еквівалент мовчання в усному мовленні. Загалом, структуралістський підхід виявився більш продуктивним для аналізу письмового тексту, ніж візуальних матеріалів [24, с. 174–176]. Своєрідною реакцією на критику структуралізму стало формування на його основі в 1970-ті роки постструктуралістського напрямку. Основну увагу постструктуралісти звернули не на свідоме або підсвідоме виробництво значень та сенсів, а на неоднозначність та «полісемантичність» досліджуваних об'єктів, яку Ж. Дерріда назвав нескінченною грою сигніфікації [24, с. 176]. Полісемантичність передбачає, що будь-який знак може мати більше одного правильного значення, та виходить з розуміння того, що кожне суспільство або культура має власні домінуючі уявлення та розуміння, які не є однозначними або беззаперечними [34, с. 98]. Звичайно, дискусійним залишається визнання того, наскільки полісемантичність є досягненням саме постструктуралізму, оскільки навіть в рамках іконологічного підходу розглядаються проблеми багатозначності зображень [24, с. 177].

Мабуть, однією з найбільш проблемних методологій інтерпретації візуальних джерел для використання істориками є психоаналітичний підхід. Він ґрунтується на твердженні, що визначальну роль у створенні текстів та образів відіграє підсвідомість. Підсвідомі бажання та переконання автора проектуються на створювані зображення та утворюють асоціацію між видимими та підсвідомими бажаннями та переконаннями глядача [24, с. 170]. Психоаналітичний підхід

не має строгої послідовності методологічних дій (як, наприклад, іконологічний підхід) та найчастіше використовується не для дослідження особистості конкретної людини, а для інтерпретації візуальних образів та їх впливів на глядачів. Він працює з однією або кількома психоаналітичними концепціями, досліджує їх артикуляцію або реартикуляцію через відповідний візуальний образ. Психоаналіз, з одного боку, має справу з постійною дисциплінарною суб'єктивністю, а з іншого – з нестійкою підсвідомістю. Тобто він пропонує спосіб інтерпретації зображень не у зв'язку з референтними системами, домінуючими кодами та міфологією, а по відношенню до підсвідомості та її динаміки [34, с. 108, 111–112].

В основі психоаналітичного підходу знаходяться наукові теорії, пов'язані з проблемами людської суб'єктивності, сексуальності та підсвідомості, розроблені та переосмислені З. Фрейдом [34, с. 107]. Наприклад, деякі з його припущень та зауважень щодо інтерпретації сновидінь [20] мають безпосереднє відношення і до інтерпретації візуальних текстів або образів. Зокрема, поняття «зміщення» (displacement) та «згущення» (condensation) – процеси, які лежать в основі сновидінь – можуть використовуватися по відношенню до візуального нарративу [24, с. 170]. Хрестоматійним прикладом використання психоаналізу для інтерпретації візуальних джерел є робота З. Фрейда, яка присвячена творчості Л. да Вінчі [19].

Починаючи з середини 1970-х рр., психоаналітичний підхід активно застосовується для дослідження художніх фільмів як візуальних засобів. Цьому, зокрема, сприяє акцент психоаналізу на емоційних ефектах візуальних образів та емоційних реакціях автора та глядача, які відбуваються на підсвідомому рівні [34, с. 108, 110, 141]. Загалом, психоаналіз передбачає наявність принаймні трьох складових елементів: психоаналітичної теорії, візуального об'єкта та особи критика [22]. Однією з найбільш вдалих та водночас дискусійних спроб застосування психоаналітичного підходу до аналізу художніх фільмів вважається праця британської дослідниці Л. Малвей, яка створена на перетині теорії кіно, психоаналізу та фемінізму. Л. Малвей використовує термінологію З. Фрейда та Ж. Лакана як «політичну зброю» у боротьбі проти «чоловічого погляду» (male gaze) – проявів гендерної асиметрії голлівудського кіно [31].

Використовуючи психоаналітичний підхід для вивчення візуального, дослідник, як правило, зіштовхується з деякими серйозними перешкодами. Вони пов'язані не тільки з визнанням

наукового статусу психоаналізу та конфліктами, які точаться між представниками різних наукових шкіл від К. Юнга до Ж. Лакана. Більш важливою є проблема надання об'єкту достовірного символічного змісту. Коріння цієї проблеми приховане у складності поєднання історії та психоаналізу (psychohistory). Історик, на відміну від психіатрів, як правило, не має можливості безпосередньо поспілкуватися з авторами тих або інших зображень, а опосередкований «контакт» істориків з минулим, зазвичай, можливий через джерела, які є продуктом уяви та певних поглядів на життя. Іншими словами, будь-яке зображення може розглядатися як проекція підсвідомих фантазій людини, проте її дослідження за допомогою звичайних наукових критеріїв є недосяжним [24, с. 170–171]. Саме тому психоаналітичний підхід вважають одним з найбільш спекулятивних та таких, що не має належного інструментарію для дослідження візуальної культури. Спираючись на ту або іншу концепцію психоаналізу, можна отримати зовсім різні інтерпретації візуального тексту або образу [34, с. 108].

Ще однією методологією інтерпретації візуальних джерел є соціальний підхід (П. Берк також називає його соціальною історією мистецтва, а Дж. Роуз – антропологічним підходом). В рамках підходу увага дослідників фокусується на соціальному контексті зображень, які розглядаються або як віддзеркалення суспільства в цілому, або як взаємовідносини між автором та в широкому сенсі слова замовником твору.

Один із апологетів підходу – А. Хаузер – в результаті багаторічних досліджень створив фундаментальну соціальну історію мистецтва з найдавніших часів до наших днів (перша і допоки єдина робота такого роду). Він дослідив соціально-історичні корені виникнення, розвитку та поширення мистецтва, наблизившись, таким чином, до створення світоглядного фундаменту, в якому мистецтво, підкоряючись законам діалектики, разом із суспільством входить в органічну єдність життя та є його найбільш адекватним вираженням [28].

В рамках соціальної теорії візуальності можна виокремити декілька інших конкуруючих та доповнюючих одна одну теорій, зокрема, близькими до соціальної історії мистецтва є феміністська теорія та теорія сприйняття (reception theory) [24, с. 178]. Перша акцентує увагу на гендерних характеристиках автора твору та замовника. Одними з перших, хто звернувся до феміністської теорії в рамках соціальної історії мистецтва були Л. Нохлін та Г. Поллок [24, с. 179]. Зокрема, Л. Нохлін розглядає історію мистецтва через

визначення методологічних упереджень, фокусууючись на змістовних характеристиках візуальних об'єктів та їх феміністському дусі. Одна з її найбільш відомих робіт започаткувала новий розділ в історії мистецтва, в центрі уваги якого знаходяться проблеми соціальних упереджень, спрямованих проти жінок, які займаються мистецтвом [32]¹. Теорію сприйняття, яка набула поширення в історії мистецтва та літературознавстві, в більшій мірі цікавлять не явні (імплицитні) сенси зображень, а непрогнозовані реакції, свідомі чи підсвідомі правила або звичаї, які регулюють сприйняття та інтерпретацію зображень в рамках відповідної культури. Цікаве відношення прихильників цієї теорії до «концепції неправильного тлумачення» (concept of misunderstanding). Історія тлумачення зображень переконує, що їх «неправильні» сприйняття в той або інший час є нормальним явищем. Більше того, вони дозволяють простежити причини та наслідки відмінностей сприйняття та тлумачення значень та сенсів між автором та глядачем [24, с. 179–181]. Серед найбільш відомих представників цього підходу, зокрема, можна назвати Д. Фрідберга [25] та М. Фріда [26].

На пострадянському просторі візуальні дослідження в основному стали сферою зацікавлень соціологів, культурологів та антропологів, які, починаючи з 1990-х рр., стали розглядати візуальні джерела не лише як інформаційний ресурс при вивченні якихось тем, але й як основний об'єкт досліджень. Доробок історичної науки на цих теренах допоки невеликий та представлений переважно працями російських учених [17, с. 29].

Серед таких робіт перш за все слід назвати збірник статей, підготовлений за підсумками Міжнародної наукової конференції «Образи в історії, історія в образах: візуальні джерела з історії Росії ХХ століття» (2007, Челябінськ). Збірник присвячений теоретичним підходам та прикладним методам візуалістики. Він складається з кількох частин, в яких, зокрема, аналізуються причини візуального повороту в історіописанні, перспективні мультидисциплінарні теоретико-методологічні засади візуальних студій; використання візуальних образів у конструюванні політичної реальності та пропаганди. Окремі розділи збірника присвячені питанням використання візуальних джерел для дослідження культурних конфліктів; символічного,

¹ Стаття Л. Нохлін отримала такий резонанс, що на честь її 30-річного ювілею у Принстонському університеті була проведена наукова конференція. За результатами конференції був опублікований збірник доповідей, до якого увійшла нова стаття Л. Нохлін «Why Have There Been No Great Women Artists?» Thirty Years After».

архітектурного та церемоніального «завоювання» простору; взаємодії держави та суспільства у галузях повсякдення та культури споживання. На думку редактора збірника – дослідника з візуальної історії І. В. Нарського – основне завдання книги полягає у тому, щоби заповнити прогалину у російській історіографії, пов'язану зі скептичним ставленням російських істориків до використання візуальних джерел та монополізацією досліджень візуального культурологами та соціологами [14].

Одним із прикладів застосування візуального матеріалу та відповідної методики його аналізу для дослідження графічних образів народів Росії, їх створення та існування у культурі є праця О. А. Вішленкової «Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому»» [8]. Візуальні образи розглядаються як складові частини категоріальної та дискурсивної матриці візуальної мови, які можуть використовуватися для опису старих та конструювання нових культурних та політичних спільнот. В роботі через призму візуального досліджується культурний світ жителів Росії, етнічні, національні та імперські стереотипи та уявлення. Основна увага зосереджена на виявленні культурних меж між народами, які існували в уяві жителів Росії в донаціональний період.

Особливу зацікавленість російські дослідники виявляють до такого візуального матеріалу, як фотографії. Зокрема, використовуючи родинні фотографії, своєрідний дослідницько-белетристичний експеримент провів І. В. Нарський. На основі аналізу автобіографічних документів, дослідник створює особистий «фототекст» [13]. Аналізу аматорської фотографії в Росії кінця ХХ – початку ХХІ ст. присвячена робота О. Ю. Бойцовой. Монографія є спробою реконструювати систему неписаних правил та конвенцій фотографії як своєрідної мови, яка використовується для трансляції візуальних повідомлень. Дослідниця аналізує як сюжетну складову фотографій, так і їх історію «життя» та значення у візуальній комунікації [3].

Безперечно цікавими для істориків є збірники статей з візуальної антропології, які стали результатом видавничої ініціативи Центру соціальної політики та гендерних досліджень [5; 6; 7]. Один зі збірників присвячений обговоренню існуючих правил та можливостей візуальних досліджень культури та суспільства. Автори статей деконструюють образи популярного медіа дискурсу, піддають перегляду сформовані конвенції, акцентують увагу на проблемах

пам'яті та емоцій візуальних об'єктів [6]. Інший збірник присвячений аналізу візуальних проявів політичного дискурсу соціалізму. Автори на основі дослідження радянських плакатів, кінофільмів, фотографій розглядають особливості режимів бачення та ракурсів візуальної культури радянської доби та вплив на них зовнішніх та внутрішніх факторів [7].

Доробок українських дослідників з візуальної історії допоки незначний та представлений в основному поодинокими роботами окремих дослідників, зокрема, співробітників Інституту історії України НАН України [9; 10; 11; 17].

Таким чином, незважаючи на різноманітність аналітичних методів та цілей досліджень візуальних джерел, можна виділити кілька універсальних принципів інтерпретації зображень. Насамперед, це розуміння того, що візуальні матеріали, як і більшість інших історичних свідчень, не створювалися для того, щоб їх досліджували історики. Саме тому їх необхідно розглядати в культурних, ідеологічних та інших контекстах створення та поширення. Як і у випадку з текстами, під час інтерпретації зображень історик повинен намагатися читати між рядків, помічаючи найдрібніші деталі і лакуни та використовуючи їх як своєрідні ключі до інформації [24, с. 187–188]. Як стверджує британський дослідник С. Банн, візуальний образ нічого не доводить або доводить настільки тривіально, що його не можна використовувати в історичній науці в якості компонента аналізу [23]. Щоб уможливити застосування візуальних свідчень або наділити їх особливими вказівними якостями (на кшталт маркерів), історики повинні посилити методологічні основи їх опрацювання, більш чітко окреслити кордони візуалізації як ресурсу соціальних знань. Ставлення істориків на пострадянському просторі до візуальних матеріалів стає все менш скептичним. Більше того, посилення уваги дослідників до візуальних джерел розглядається як одна з характерних рис сучасної історіографії.



1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм ; пер. с англ. – М., 2007. – 392 с.
2. Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с фр., вступ. ст. и коммент. С. Зенкина. – М., 2008. – 352 с.

3. Бойцова О. Ю. Любительские фото: визуальная культура повседневности / О. Ю. Бойцова. – СПб., 2013. – 266 с.
4. Ванеян С. Панофский, Гомбрих и смысл значения в искусстве и иконологии / С. Ванеян // Вестник ПСТГУ. Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства. – 2013. – Вып. 1 (10). – С. 21–43.
5. Визуальная антропология: городские карты памяти / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. – М., 2009. – 312 с.
6. Визуальная антропология: настройка оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М., 2009. – 296 с.
7. Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М., 2009. – 448 с.
8. Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому» / Е. Вишленкова. – М., 2011. – 384 с.
9. Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату / О. Ковалевська // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – № 22. – С. 296–304.
10. Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. / О. Ковалевська. – К., 2013. – 420 с.
11. Ковалевська О. О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини ХVІІ – ХVІІІ ст. / О. О. Ковалевська : у 2 ч. – К., 2014. – Ч. 1 : Монографія. – 314 с. ; Ч.2 : Додатки. – 330 с.
12. Лотман Ю. М. Об искусстве: Структура художественного текста; Семиотика кино и проблемы киноэстетики / Ю. М. Лотман. – СПб., 1998. – 704 с.
13. Нарский И. В. Фотокарточка на память: Семейные истории, фотографические послания и советское детство (Автобио-историко-графический роман) / И. В. Нарский. – Челябинск, 2008. – 516 с.
14. Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России ХХ столетия : сб. ст. / редкол.: И. В. Нарский и др. – Челябинск, 2008. – 476 с.
15. Панофский Э. Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика / Э. Панофский ; пер. с нем. и англ. – СПб., 2004. – 336 с.
16. Пирс Ч. С. Что такое знак? / Ч. С. Пирс // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – №3 (7). – С. 88–95.
17. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – № 17. – С. 29–39.

18. *Ревель Ж.* Общественное использование истории: ожидания и неясности [Электронный ресурс] / Ж. Ревель // Гефтер. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/4868/>.
19. *Фрейд З.* Леонардо да Винчи: Воспоминание детства / З. Фрейд ; пер. с нем. – М., 1991. – 64 с.
20. *Фрейд З.* Толкование сновидений / З. Фрейд ; пер. с нем. – Минск, 1997. – 574 с.
21. *Щербакова Е. И.* Визуальная история: освоение нового пространства / Е. И. Щербакова // Исторические исследования в России – III. Пятнадцать лет спустя / под ред. Г. А. Бордюгова. – М., 2011. – С. 473–488.
22. *Bal M.* Semiotic and Art History: A Discussion of Context and Senders / M. Bal, N. Bryson // *The Art of Art History: A Critical Anthology.* – Oxford, 1991. – P. 243–255.
23. *Bann S.* Under the Sign: John Bargrave as Collector, Traveler, and Witness / S. Bann. – Michigan, 1994. – 152 p.
24. *Burke P.* Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – New York, 2006. – 224 p.
25. *Freedberg D.* The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response / D. Freedberg. – Chicago, 1991. – 560 p.
26. *Fried M.* Absorption and Theatricality: Painting and Beholder in the Age of Diderot / M. Fried. – California, 1980. – 268 p.
27. *Gombrich E.* Symbolic Images: Studies in the Art of the Renaissance / E. Gombrich. – London, 1972. – 352 p.
28. *Hauser A.* The Social History of Art, Volume 2: Renaissance, Mannerism, Baroque / A. Hauser. – Blue Ash, Ohio, 2006. – 232 p.
29. *Mitchell W.* What is Visual Culture? / W. Mitchell // *Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892 – 1968)* / ed. I. Lavin. – Princeton, 1995. – P. 207–217.
30. *Morris C.* Foundations of Theory of Signs / C. Morris // *International Encyclopedia of Unified Science.* – 1938. – Vol. 1. – № 2. – 66 p.
31. *Mulvey L.* Visual Pleasure and Narrative Cinema / L. Mulvey // *Screen.* – 1975. – №16 (3). – P. 6–18.
32. *Nochlin L.* Why Have There Been No Great Women Artists? / L. Nochlin // *ARTnews.* – 1971. – January. – P. 22–39.
33. *Panofsky E.* Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance / E. Panofsky. – Boulder, Colorado, 1972. – 262 p.
34. *Rose G.* Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual / G. Rose. – London, Thousand Oaks, New Delhi, 2007. – 304 p.
35. *Vision and Visuality* / ed. H. Foster – Seattle, 1988. – 135 p.

Рачков Е. С. Методы и подходы визуальной истории: анализ историографии

Статья посвящена анализу методов и подходов визуальной истории. Особое внимание уделено стратегиям интерпретации визуальных источников, используемым исследователями визуального на постсоветском пространстве. Возрастающее внимание исследователей к визуальным материалам рассматривается как одна из характерных черт современной историографии.

Ключевые слова: визуальная история, визуальный поворот, методология.

Rachkov Yevhen. Methods and approaches of visual history: historiography analysis

The paper analyzes methods and approaches of visual history. Special attention is given to visual sources interpretation strategies used by researchers of visual in the post-Soviet space. The increasing interest of researchers in the visual materials is considered as one of the key features of modern historiography.

Keywords: visual history, pictorial turn, methodology.

М. Ф. Румянцева

НАРРАТИВНАЯ ЛОГИКА ИСТОРИОПИСАНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

В статье предпринимается попытка рассмотреть предысторию проблематизации нарратива в историческом познании. Исследуются трансформации нарратива в ситуациях постмодерна и постпостмодерна. Проблема нарратива анализируется в соотношении с типами рациональности / моделями науки и в связи с разрывом исторической науки и социально ориентированного историописания. Раскрываются возможности источниковедческого подхода к анализу нарратива. Структурный источниковедческий метод предлагается как оппонирующий нарративной логике в историческом познании.

Ключевые слова: *история исторического знания, нарратив, нарративная логика, феноменологическая концепция источниковедения, постнеклассическая модель науки, неоклассическая модель науки.*

Проблема нарратива, явно не самая популярная среди российских историков, в последнее время приобретает все большую актуальность, если не сказать злободневность. Это обусловлено двумя взаимосвязанными процессами: переходом от постмодерна к постпостмодерну и соответственно от информационного общества к манипуляционному, что стимулирует процесс ренарративизации после постмодернистского кризиса исторического метанарратива, а также свойственным постпостмодерну разрывом исторической науки и социально ориентированного историописания. Сочетание процессов ренарративизации и отрыва социально ориентированного историописания от исторической науки ведет к противоборству, если не сказать – к войне, нарративов. В этой новой ситуации принципиально важно осмыслить / переосмыслить природу исторического нарратива, хотя бы на уровне профессионального сообщества достичь понимания, во-первых, принципиальной неverifiedируемости исторического нарратива, и, во-вторых, жесткой связи нарратива с социально ориентированным историописанием. Вторая группа проблем – найти

ключ к анализу нарратива, а также предложить научную альтернативу нарративной логике историописания.

Цель статьи – проследить, пусть и весьма пунктирно, процесс проблематизации нарратива, его трансформации в последней трети XX – начале XXI в. и предложить вариант решения проблемы метода анализа исторического нарратива, а также альтернативу ему с точки зрения феноменологической концепции источниковедения, восходящей в своих теоретических основаниях к методологии истории А. С. Лаппо-Данилевского (1863–1919) и разрабатываемой в настоящее время Научно-педагогической школой источниковедения – сайт Источниковедение.ru [16].

Предварительные замечания

Не вдаваясь в дискуссии о понятии нарратив, предложим наиболее простое определение, имеющее для нас рабочий характер: под историческим нарративом мы понимаем хронологически организованный рассказ, объединяющий функцию описания и интерпретации исторических фактов. Здесь важно подчеркнуть именно последнюю составляющую сформулированного нами определения, которая не всегда присутствует (часто отсутствует, по-видимому, подразумеваясь по умолчанию) в определениях нарратива, встречающихся в историографии. В данном случае речь идет об объединении в единый рассказ *верифицированных исторических фактов*, полученных при помощи строгих методов источниковедческого анализа. Тем самым мы отделяем рассматриваемый нами исторический нарратив от исторического романа как художественного произведения, основанного на вымысле, а также, что для нас здесь более важно, – от (псевдо)исторических построений, основанных на фальсификации исторического материала или на недобросовестном обращении с историческими источниками.

Рассмотрим проблему исторического нарратива в нескольких оппозициях, проявившихся отчасти в последней трети XX в. (в ситуации постмодерна) и отчасти в первые полтора десятилетия XXI в. (при переходе от постмодерна к постпостмодерну).

Первая – оппозиция разных типов рациональности / моделей науки: классического – неклассического; постнеклассического – неоклассического. Смену типов рациональности / моделей науки используем в качестве интерпретационной схемы. Эта схема представляется нам весьма продуктивной для рассмотрения самых разнообразных процессов в истории науки, хотя в истории

исторической науки, в отличие от истории других наук, эта схема почти не используется.

Вторая – оппозиция научной истории и социально ориентированного историописания, которая, как мы уже отмечали, в ситуации постпостмодерна приняла характер разрыва.

Третья – оппозиция исторического нарратива и структурной истории, которая может быть в некоторой степени переинтерпретирована как оппозиция исторической памяти и исторической науки.

Таким образом, попытаемся – на уровне гипотезы – выстроить две линии: (1) постнеклассический тип рациональности представлен социально ориентированным историописанием в форме нарратива; (2) неоклассический тип рациональности (становление которого идет параллельно с неклассическим и постнеклассическим) связан с поисками оснований строгой научности исторического знания, концепциями истории как строгой науки (в том числе и в варианте структурной истории) и одновременно со сложностями в презентации такого знания.

Конечно, я вполне сознаю схематичность предложенной конструкции, но мне представляется, что она может иметь эвристическое значение.

Взяв в качестве реперной точки работу Ф. Анкерсмита «Нарративная логика» (1983), в которой он в связи с лингвистическим поворотом ставит проблему нарратива, проблему несводимости исторического рассказа к простой сумме единичных высказываний [2], рассмотрим историю (предысторию) проблематизации нарратива и, сместив ракурс рассмотрения с истории проблематизации на историю нарратива, обозначим его трансформации на протяжении последней трети XX – начала XXI в.

(Пред)проблематизация исторического нарратива

Г. С.-Дж. Болингброк (1678–1751) в «Письмах о пользе и изучении истории» (опубликованы в 1752) провозгласил, пожалуй, самый важный лозунг истории как науки, до сих пор укорененный в умах профессиональных историков: «Защищенный от обмана, я могу смириться с неосведомленностью» [3, с. 49]. Но и он вынужден был излагать историю как рассказ, связывая исторические факты друг с другом.

На мой взгляд, говорить о «первой проблематизации» (или о «предпроблематизации» – не в терминах сути) исторического

нарратива можно уже тогда, когда представителями немецкой философии в 80-х годах XVIII в. был поставлен вопрос: «... коль скоро обо всем, что есть на свете, трактует особая философия и наука, почему бы и не быть такой философии и такой науке, которые трактовали бы то, что прежде всего нас касается, – историю человечества, всю историю человечества в целом [выделено мной – М.Р.]?» [6, с. 8]. И. К. Ф. Шиллер (1759–1805) во вступительной лекции к курсу всеобщей истории в Йенском университете (1789) размышляя о том, как соотносится фактический материал истории, получаемый из исторических источников, число которых с необходимостью ограничено, и целостная картина исторического процесса, каков механизм выстраивания истории из известных историку фактов, приходит к выводу: «...наша мировая история не могла бы стать чем-либо иным, кроме агрегата отдельных отрывков и не заслуживала бы названия науки, если б ей на помощь не пришла философия. Искусственно соединяя эти отрывки промежуточными звеньями [здесь и далее выделено мной – М.Р.], философия превращает этот агрегат в систему, в разумное и закономерно связанное целое. <...> Чем чаще и чем с большим успехом он [историк с философским складом ума – М.Р.] возобновляет свои попытки связать прошедшее с настоящим, тем больше он будет склонен то, что он рассматривает как причину и следствие, связывать одно с другим как цель и средство. Одно явление за другим начинают ускользать от слепого случая и необусловленной закономерно свободы и в качестве отдельного звена присоединяются к гармонически связанному целому (которое существует, конечно, лишь в его представлении)» [15, с. 609]. Шиллер предвидит неизбежную «объективизацию» (онтологизацию) построений историка: «Скоро ему [историку – М.Р.] становится уже трудно убедить себя, что эта последовательность явлений, которая выглядит в его представлении столь закономерной и разумной, отсутствует в мире действительности <...> В результате он [историк – М.Р.] заимствует эту гармонию из своего внутреннего мира и пересаживает ее вовне, в мир вещей, то есть он привносит разумную цель в мировой процесс, телеологическое начало в историческую науку» [15, с. 609–610]. Таким образом, Шиллер фактически описал не только способ соединения фактов в нарратив, но и механизм «объективизации» нарратива, что было имманентно присуще рациональности классического типа.

При этом Шиллер провидчески предупреждал: «Преждевременное применение такого широкого масштаба легко могло бы соблазнить исторического исследователя на то, чтобы насилловать исторические

факты...» [15, с. 610]. Именно в искажении фактов Бертран Рассел (1872–1970) упрекал Гегеля: «Подобно другим историческим теориям, он [основной тезис философии истории Гегеля – М.Р.] требовал для того, чтобы быть правдоподобным, некоторого искажения фактов и значительного невежества» [12, т. 2, с. 250] Но, конечно же, дело не в «невежестве» Гегеля и даже не в том, что во времена его «Философии истории» (1820-е) накопленный фактический материал истории был недостаточен. Гегель так же, как и Шиллер, утверждал необходимость привнесения в историю философской объединяющей мысли и подчеркивал: «... мы не должны дать обмануть себя историкам-специалистам, потому что они, особенно пользующиеся значительным авторитетом немецкие историки, делают то, в чем они упрекают философов, а именно – допускают априорные вымыслы в истории». И далее: «Даже обыкновенный заурядный историк, который, может быть, думает и утверждает, что он пассивно воспринимает и доверяется лишь данному, и тот не является пассивным в своем мышлении, а привносит свои категории и рассматривает при их посредстве данное» [5, с. 65].

С иной позиции – позиции не философа, но историка – подходил к проблеме И. Г. Дройзен (1808–1884), но вывод его мало чем отличается от утверждений философов. Размышляя как профессиональный историк о критике исторического материала, Дройзен замечает: «Результатом критики является не “подлинный исторический факт”, а то, что материал подготовлен для получения относительно точного и конкретного знания. Добросовестность, не идущая дальше результатов критики, заблуждается, предоставляя дальше работать с ними фантазии, а надобно было бы поискать для дальнейшего исследования правила, которые гарантируют его корректность» [7, с. 474]. Полностью сознавая опасность исторических аналогий, все же не могу удержаться, чтобы не соотнести эти размышления Дройзена с постановкой проблемы Анкерсмитом (спустя практически век и, конечно же, в другом социокультурном контексте и на иных парадигмальных основаниях): исследование не заканчивается, а практически только начинается с установления факта, необходима рефлексия по поводу включения фактов в общую картину истории. Примечательно, что далее Дройзен разрабатывает правила *интерпретации*, которые очевидным образом относит к сфере исторического построения.

Г. Риккерт (1863–1936) подвел своеобразную черту под нарративной историей XIX века. Обращаясь к методологическим

размышлениям Г. Риккерта, важно иметь в виду, что методология истории, по преимуществу, рефлексивна, а не нормативна, то есть методолог не разрабатывает «новый» метод исследования и предлагает его «практикующему историку», а проводит деконструкцию уже имеющихся историографических произведений. Г. Риккерт, рассуждая о природе исторического знания, анализирует труды историков преимущественно XIX века и сосредотачивает внимание на идиографическом характере исторического знания и его аксиологических основаниях [13]. Но, по сути, и в этих размышлениях исторический факт выступает как своего рода «атом» / неделимая частица исторического повествования. В историографии XIX в. исторический факт получен путем так называемой критики исторического источника и именно он, выступая в качестве инварианта, подлежит встраиванию в нарратив.

Новое обращение к проблеме исторического факта как единичного высказывания о прошлом происходит уже в середине XX в., в связи с аналитической философией и лингвистическим поворотом.

Кризис исторического нарратива и его трансформация в последней трети XX – начала XXI в.

Можно предположить, что кризис доверия к историческому метарассказу, который Ж.-Ф. Лиотар зафиксировал в своей работе 1979 г., был обусловлен не только социокультурными причинами – ситуацией постмодерна, но и теоретико-познавательными – деконструкцией нарратива и обоснованием его принципиальной неверифицируемости.

Уже в работе 1971 г. П. Вен замечает: «Невозможно описать все целиком, и любое описание выборочно; историк никогда не составляет карту события, самое большее, что он может, – это добавлять все новые маршруты, которые по ней пролегают» [4, с. 45]. И делает вывод о том, что утверждение «...о субъективности всякой историографии верно в буквальном смысле: выбор исторического сюжета является свободным, и все сюжеты имеют равную ценность [здесь и далее выделено мной – М.Р.]; <...> события (прицепленные к какому-то “научному” локомотиву истории) не движутся по четко намеченному пути. Маршрут, по которому проходит описание событийного поля, выбирается историком свободно, и все маршруты одинаково законны (хотя и не одинаково интересны)» [4, с. 47].

Строго говоря, в последнем утверждении не было особой новации: уже Дройзен писал: «Повествовательное изложение [выделено

автором – М.Р.] подает исследованное как ход событий, как мимесис его становления; оно формирует из исследованного материала картину генезиса того, на что направлено исследование. Мнение, будто здесь говорят только исключительно “объективно” сами “факты” иллюзорно. Факты были бы немы без рассказчика, который заставляет их говорить. Не в “объективности” заключена репутация историка...» [7, с. 496]. Но в рамках классической модели науки проблематизация нарратива произойти не могла, классическая историческая наука нацелена на описание так называемой объективной реальности.

Исследование природы нарратива, приведшее историков к практически однозначному выводу о его неверифицируемости, наложившееся на кризис доверия к историческому метарассказу в ситуации постмодерна, парадоксальным образом заставило часть историков отказать нарративу в познавательной ценности. Анализируя возможные варианты ответа на вопрос о познавательной ценности нарратива, А. Мегилл в работе 2007 г. констатирует: «Ответ “нет”, с его скептическим отношением к красивым иллюзиям нарратива, является ответом более прозаическим <...> Не случайно до сих пор для большинства историков это был наиболее убедительный ответ» [10, с. 172].

И действительно, если подходить к нарративу с точки зрения классической науки, в которой истинность означает соответствие объективной, то есть внеположенной историку, реальности, то мы вынуждены отказать нарративу в познавательной ценности. Но если мы подойдем к нарративу с точки зрения постнеклассической науки, предполагающей «социальное конструирование реальности», то исследование нарратива открывает для нас колоссальные перспективы именно в исследовании способов конструирования исторического прошлого. Существенный интерес представляет также анализ нарратива с точки зрения социально ориентированного историописания как способа формирования исторической памяти.

Соотнесение нарративной логики историописания с социально ориентированной историей требует отдельного обоснования. Конечно, нельзя утверждать стопроцентную корреляция этих понятий. Но нельзя не согласиться с рядом утверждения Ф. Анкерсмита, который обращает внимание на то, что «нарративные интерпретации применяются [здесь и далее выделено автором – М.Р.] к прошлому, а не соответствуют ему и не указывают на него (как это делают высказывания [и их части]) [1, с. 73]. Далее Ф. Анкерсмит развивает

свою мысль: «Поскольку нарративные интерпретации только применяются, но не указывают <...>, то между ними и прошлым нет никакого фиксированного отношения. Требование, чтобы такая фиксированность имела место, есть результат категориальной ошибки (т.е. от исторического нарратива требуют то, что может быть присуще только высказыванию» [Там же]. В результате исследования проблемы нарратива Ф. Анкерсмит весьма афористично формулирует свой вывод: «Нарративные интерпретации “вырывают вас из исторической реальности” и не “отсылают обратно к ней” (как это делает высказывание)» [Там же].

С другой стороны, со стороны взаимоотношений истории и памяти и их трансформаций при переходе от постмодерна к постпостмодерну, подходит к этой проблеме П. Хаттон и констатирует: «В настоящее время [книга опубликована в 1993 – М.Р.] нам приходится говорить скорее о полезности прошлого, чем о его влиянии на нас...» [14, с. 24]. И далее: «Историки сегодня говорят не столько о пробуждении прошлого, сколько об использовании его» [14, с. 26]. Размышления П. Хаттона относятся к периоду задолго до «войны нарративов», но примечательно, что уже в 1990-е годы он обуславливает изменение соотношения истории и памяти новым типом коммуникации: компьютерные технологии ведут к тому, что резко возрастает число возможных контекстов, в которых интерпретируется историческая информация.

Таким образом, в новой социокультурной, коммуникационной и теоретико-познавательной ситуации нарратив выстраивается не на основе ценностей (в аксиологическом смысле), а на основе прагматически ориентированных оценок, что и выводит нас на социально ориентированное историописание.

Кстати, и один из выводов Ф. Анкерсмита (фундированный в аналитической философии) весьма созвучен наблюдениям П. Хаттона: «Предложения могут быть или не быть полезными и плодотворными, но не могут быть ни истинными, ни ложными, то же самое можно поэтому сказать и относительно исторических нарративов» [1, с. 74].

Проблема нарратива в ракурсе феноменологической концепции источниковедения

О. М. Медушевская (1922–2007) в работе, теоретически оформившей современное состояние феноменологической концепции источниковедения (2008), характеризует актуальную ситуацию как ситуацию противоборства нарративной логики историописания и

истории как строгой науки [11, с. 15–16]. Важно еще раз подчеркнуть, что в основе отмеченной О. М. Медушевой оппозиции лежит расхождение концепции Баденской школы неокантианства (В. Виндельбанд, Г. Риккерт) и русской его версии (А. И. Введенский, А. С. Лаппо-Данилевский, И. И. Лапшин). Русское неокантианство отличает от баденского интерес к объекту исторического познания – историческому источнику. Как результат, баденское неокантианство осталось в рамках неклассической науки, а неокантианство в его русской версии, обратившись к эмпирическому объекту исторической науки, обнаружило интенцию к трансформации в неоклассическую концепцию исторического познания.

Вернемся к одному из выводов, к которым пришел Ф. Анкерсмит: «Необходимо различать историческое исследование (вопрос фактов) и историческое письмо (вопрос интерпретации)» [1, с. 70]. Из всего выше написанного можно заключить, что я присоединяюсь к этому размышлению Ф. Анкерсмита лишь отчасти: несомненно, нужно различать по их эпистемологической природе процедуру конструирования и верификации исторических фактов и процедуру исторического письма, но, на мой взгляд, некорректно сводить историческое исследование только к вопросу фактов. Достаточно вспомнить, что в те же годы, когда происходил лингвистический поворот в науке, происходит становление структурной истории (вариант социальной истории Вернера Конце). И хотя структурная история также сталкивается с проблемой согласования (несогласованности) структуры и эмпирического материала [см., напр.: 8], но очевидным образом поиск структуры стоит отнести к сфере исторического исследования.

Феноменологическая концепция источниковедения предлагает структурный метод исторического исследования, в основе которого отрефлексированный способ соотнесения эмпирического материала со структурой. В методологии истории А. С. Лаппо-Данилевского интерпретация, общезначимое научное понимание исторического источника [9, т. 2, с. 65], предшествует критике исторического источника. Развитие метода интерпретации исторического источника Научно-педагогической школой источниковедения (еще в рамках Историко-архивного института) заставило перенести акцент с отдельно взятого исторического источника на вид исторических источников – основную классификационную единицу источниковедения, объединяющую исторические источники по критерию общности социальной

функции, определяемой, в свою очередь, по целеполаганию в культуре (которое может не совпадать с авторским пониманием цели своей работы, поскольку автор может осознавать цель неполностью или некорректно).

Анализ видов исторических источников выводит исследователя на видовую структуру их комплексов, системно презентующих ту или иную культуру. В таком ракурсе источниковедение выступает как вариант структурной истории, способный оппонировать со строго научной позиции нарративной логике историописания.

С другой стороны, видовая методика анализа исторических источников, будучи примененной к историографическим произведениям (которые, являясь результатом творческой деятельности человека – историка, – полностью подпадают под определение исторического источника), позволяет, уточнив целеполагание историографического произведения и определив его видовую принадлежность, научно обоснованно отнести историографическое произведение к группе видов социально ориентированной истории. Практическая польза такого анализа заключается в осознании бесперспективности (а если называть вещи своими именами, то бессмысленности) дискуссии на уровне противоборствующих нарративов и в переходе на метауровень – уровень анализа нарратива как объекта исследования (своего рода позиция «внеаходимости»).



1. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф. Анкерсмит. – М., 2003. – 496 с.
2. Анкерсмит Ф. Нарративная логика: Семантический анализ языка историков / Ф. Анкерсмит. – М., 2003. – 360 с.
3. Болингброк [Г. С.-Дж.] Письма об изучении и пользе истории : пер. с англ. / Болингброк. – М., 1978. – 359 с.
4. Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии / П. Вен. – М., 2003. – 393 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель. – СПб., 1993. – 479 с.

6. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества /И. Г. Гердер. – М., 1977. – 703 с.
7. Дройзен И. Г. Историка / И. Г. Дройзен. – СПб., 2004. – 583 с.
8. Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей / Ю. Кокка // THESIS. – 1993 – Вып. 2. – С. 174–189.
9. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории : в 2 т. / А. С. Лаппо-Данилевский. – М., 2010.
10. Мегилл А. Историческая эпистемология / А. Мегилл. – М., 2007. – 480 с.
11. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории / О. М. Медушевская. – М., 2008. – 361 с.
12. Рассел Б. История западной философии : в 2 т. / пер. с англ. / Б. Рассел. – М., 1993.
13. Риккерт Г. Философия истории / Г. Риккерт // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998. – С. 129–204.
14. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон. – СПб., 2003. – 423 с.
15. Шиллер И. К. Ф. В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения / И. К. Ф. Шиллер // Шиллер И. К. Ф. Собр. соч. : в 8 т. – М.-Л., 1937. – Т. 7 : Исторические работы. – С. 593–612.
16. Источниковедение.ru [Электронный ресурс] : страница Науч.-пед. школы источниковедения / А. А. Бондаренко и др. ; Науч.-пед. школа источниковедения. – Электрон. дан. – [М. : Б. и.], сор 2010–2015. - Режим доступа : <http://ivid.ucoz.ru/>, свободный.

Румянцева М. Ф. Наративна логіка історіописання з точки зору феноменологічної концепції джерелознавства

У статті робиться спроба розглянути передісторію проблематизації наративу в історичному пізнанні. Досліджуються трансформації наративу в ситуації постмодерну і постпостмодерна. Проблема наративу аналізується у співвідношенні з типами раціональності / моделями науки і у зв'язку з розривом історичної науки та соціально орієнтованого історіописання. Розкриваються можливості джерелознавчого підходу до аналізу наративу. Структурний джерелознавчий метод пропонується як опонуючи наративної логікою в історичному пізнанні.

Ключові слова: історія історичного знання, наратив, наративна логіка, феноменологічна концепція джерелознавства, постнекласична модель науки, неокласична модель науки.

Roumiantseva Marina F. Narrative logic of historical writing from the point of view of the phenomenological concept of source studies

The article attempts to examine the background of the problematization of narrative in historical knowledge. It explores the transformation of narrative in situations of postmodern and postpostmodern. The problem of narrative is analyzed in correlation with the types of rationality / models of science and given the gap between historical science and socially oriented historical writing. The potential of the source studies approach to the analysis of narrative is demonstrated. Structural method of the source studies is proposed as opposed to a narrative logic in historical writing.

Keywords: *the history of historical knowledge, narrative, narrative logic, the phenomenological concept of source studies, the post-non-classical model of science, the neo-classical model of science.*

О. А. Удод, М. Ф. Юрій

ОБРАЗ «ІНШОГО» В СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

В статті йде мова про формування української культури, як культури пограниччя, де головна роль належить культурному симбіозу. Аналізується цивілізаційна визначеність української ідентичності через протистояння «Іншого».

Ключові слова: культура, цивілізація, ідентичність, синтез, симбіоз.

Для висвітлення цього питання нам необхідно розглянути проблему ідентичності. Існує кілька основних концепцій ідентичності. Згідно з релятивістською концепцією, ідентичність соціальної цілісності, такої як нація, етнос або цивілізація, формується внаслідок певних зовнішніх факторів, наприклад, загрози, що виникла ззовні. Першочергово важливі такі риси, як самосвідомість і прагнення до єдності. Згідно з культурологічною концепцією, вирішальну роль у формуванні ідентичності відіграють загальні культурні характеристики, загальні інтереси, представлені найімовірніше не об'єктивно, а як теоретичні конструкції [11, с. 45]. Ствердження і збереження ідентичності досягається завдяки конструюванню культурної специфіки, притаманної певній спільноті.

Різновидом цієї концепції є культурно-комунікаційна теорія, згідно з якою в основі будь-якої ідентичності лежить комунікаційна єдність, що проявляється у формуванні спільної мови, подібних форм спілкування і взаємодії. Мова несе подвійну функцію: з одного боку, сприяє єдності спільноти, з іншого боку, призводить до культурної диференціації.

Існують також дві основні схеми побудови ідентичностей – в дусі постструктуралістського і конструктивістського підходів [10, с. 246]. На думку конструктивістів, сутність міжнародних відносин полягає у взаємодії ідентичностей цивілізацій і держав відповідно до їхнього світового статусу. Міжнародні відносини постійно змінюються, що тягне за собою зміни самих ідентичностей як акторів міжнародної

спільноти. Якщо постструктуралістська схема не розглядає питання про можливість створення політично реалізованих сценаріїв «Я», то при конструктивістському підході ідеї взаємодії «Я» та «Іншого» використовуються щодо політичної проблематики, пов'язаної з суверенітетом.

Доцільно також виділити «ідентичність у собі», пов'язану з ціннісним підходом до особистості, її визначенням свого призначення у світі, й «ідентичність для себе», яка передбачає, що дійсність, справжність «Я» проявляється тільки в його взаємодії з «Іншим».

Нині поняття «ідентичність» вживається не тільки в психології, але й у філософії, соціології, політології, дослідженнях у галузі міжнародних відносин.

Пошуком і утвердженням власної ідентичності зайняті багаточисленні актори міждержавних відносин. Це суб'єкти суспільного процесу в масштабах світового співтовариства, тобто різні держави і цивілізаційні цілісності. Про них створюються міфи і теоретичні конструкти, що апелюють до раціональності ідеології. Конструкти – це достатньо стабільні і стійкі форми, що історично склалися, схеми сприйняття дійсності.

Міфи і конструкти пропонують людині як особисту, так і соціальну ідентичність, що дозволяє їй відрізнити себе від іншого світу, від інших культур. Якщо подібних конструктів не створено, то поступово особистість перестає ототожнювати себе з державою, в якій проживає, або певним цивілізаційним типом, втрачає ідентичність і намагається компенсувати всередині себе порожнину, що утворилася. У результаті як компенсація особистість починає себе ідентифікувати з певною групою: родиною, кланом, етносом або нацією. Держава сприймається як ворожий «Інший», при якому «Я» особистості або групи отримує можливість визнавати і бути визнаним та одночасно конституюватися, як «Я». У ціннісних орієнтаціях особистості прослідковуються такі риси, як втрата людиною стійкої бази самоідентифікації, відсутність загальних ціннісних і нормативних орієнтирів, або приналежність до вкрай вузької бази ідентифікації, що полишає індивіда гнучкості в соціальних відносинах. Або може виникнути стан «плюріномації», тобто розпливчатої приналежності до кількох баз самоідентифікації, коли особистість намагається прожити багато життів, а в підсумку по-справжньому не проживає жодного. Такі проблеми вказують на всю важливість створення на базі цивілізаційних і культурних основ тієї чи іншої держави моделей особистої і соціальної ідентичностей,

з якими колективна спільнота людей зможе себе ідентифікувати [2, с. 45].

Щоби розуміти сутність взаємодій між суб'єктами міжцивілізаційних процесів, необхідно виявити особливості формування і підтримки цивілізаційної ідентичності.

Цивілізаційна ідентичність – це сукупність досить стійких форм самовизначення і саморепрезентації, що утворює певну культурно-цивілізаційну цілісність. Її суть полягає у безперервному відтворенні символів, що постійно оновлюються, ціннісних орієнтацій, соціокодів, міфологічних конструкцій, спогадів, що функціонують як відмінні характеристики тієї чи іншої цивілізації, з якими відбувається ідентифікація індивідуумів, які утворюють цю цивілізацію. Цінності й пріоритети, що формують ідентичність, можуть протирічити цінностям іншої ідентичності. Саме з цієї причини часто відбувається непорозуміння між різними державами, яке може перейти в зіткнення.

Ідентичність цивілізації проявляється тоді, коли цінності втілюються у формі певної ідеології, навантаженої політичним, культурним значенням. Прояв ідентичності веде за собою порушення певної симетрії, при цьому, якщо один суб'єкт будь-якої системи починає проявляти свою ідентичність досить наполегливо, намагаючись проковтнути інших, ці – інші представники системи також починають проявляти свою специфіку [2, с. 51–52].

В основі цивілізаційної ідентичності лежать різні способи соціального керування. Це варіанти того, як знання, навички, уміння з форм діяльності перетворюються у форму об'єкта, схему діяльності. Такі способи соціального кодування утворюють соціокоди – це схеми і форми сприйняття реальності, способи бачення співвідношення світу й людини, розуміння місця і ролі людини, її суспільства й держави у світі. На підставі цих соціокодів через різні причини формуються міфологічні конструкції, які виступають як понятійні артикуляції різних способів бачення.

Головною передумовою ідентичності суб'єкта (що трактується і як особистість, і як соціальний організм) є пізнання самого себе, яке може відбутися тільки за наявності «Інших». На думку Б. Коннолі, «для існування ідентичності необхідна відмінність, і ідентичність перетворює відмінність на інакшість, щоб забезпечити впевненість у собі» [25, с. 64]. При формуванні ідентичностей використовуються стійкі амбівалентні характеристики. Так, відмінність протиставляється однаковості, випадковості – необхідності, позитивності – негативності

тощо. Ідентичність у процесі конструювання свого «Я» приписує собі позитивні риси, а «Іншому» – зазвичай негативні.

Проблема «Іншого» розкривається і обростає специфічними рисами при описі характеру взаємодії культур. Так, російський дослідник Г. Антипов вважає, що носій іншої культури традиційно сприймається як «чужий», причому з цим поняттям – «чужий» – пов'язуються носії тієї культури, контакти з якою особливо значущі для культури реципієнта [Цит. за: 3, с. 54]. Сприйняття чужої культури в основному залежить від національно-специфічних відмінностей, при цьому вони не існують самі по собі, і тільки контакт з «Іншими», порівняння свого з чужим надає тим чи іншим елементам культури статус диференційованої ознаки.

При вивченні різних колективних ідентичностей необхідно враховувати, що вони є аспектами певних історично обумовлених ідей про «Я». Головна ідея, яка розробляється в працях з формування ідентичності, полягає в тому, що формування «Я» нерозривно пов'язане з формуванням його «Інших» і неспроможність поважати «Іншого» в його власних правах має справляти зворотній вплив на формування «Я». Відмежування «Я» від «Іншого» є активною і важливою частиною формування ідентичності.

Цивілізаційна ідентичність формується при відділенні та протиставленні себе «Іншим», які набули характеристики «чужих», «незрозумілих» і вороже налаштованих. Тільки за наявності інакшості, відмінностей цивілізація може виділити себе з «оточуючого середовища» і сформувати неповторну ідентичність.

Важливо підкреслити, що будь-яка цивілізаційна ідентичність формується не тільки за рахунок зовнішніх, але й внутрішніх «Інших». Так, можна виділити в українському дискурсі про цивілізаційну ідентичність внутрішніх «Інших», які «протиставлені «корінному населенню» в розглядуваний період – це поляки, литовці, після Переяславської ради – росіяни. Ідея внутрішнього «Іншого» – *pharmakos* («принесений в жертву для викупу гріхів») – була притаманна ще стародавнім грекам.

Необхідним чинником існування ідентичностей є феномен кордону, межі, що володіють значущістю в аспекті виявлення механізмів здобуття цивілізацією своєї ідентичності. Тут трактуються не стільки територіальні (хоча вони також значущі), скільки культурно-соціальні кордони. Створення соціальних кордонів є одним з необхідних складових інтеграції. Отже, одним з важливих факторів формування

цивілізаційної ідентичності є наявність «Іншого» або «Інших», порівняння з ними, конструювання вигідно підкреслять чесноти «Я»-цивілізації.

Деякі філософи, наприклад, Е. Гуссерль, зауважили подвійність сприйняття «Іншого»: як об'єкта світу і як суб'єкта, який сприймає світ. На підставі цього можна сказати, що будь-яка цивілізація є, з одного боку, «певною «Я-ідентичністю», суб'єкт, що пізнає «Інших» як об'єкти, а з іншого боку, сама виступає об'єктом пізнання погляду «Іншого». За наявності «Іншого» «Я» починає сприйматися як «мое», «не чуже». Справді, тільки за наявності чужого виникають уявлення про «своє»; у світі, де існувало тільки «Я», все було своїм, тому не було необхідності в такому розумінні.

Так, коли поряд з якою-небудь розвиненою цивілізацією з'являвся сильний сусід, виникала необхідність у чіткому розмежуванні, захисті кордонів і прикордонних зон від нової «чужої» цивілізації [3, с. 55–56, 60].

Ідеї Ж. Деліза про існування апріорного і конкретного «Іншого» втілюються у світі цивілізацій: так, наявність «Іншого» справді є структуруючим елементом, що забезпечує цілісність «Я» і можливість для самоідентифікації. Це абстрактний «Інший» взагалі. Його конкретними втіленнями виступають образи реальних цивілізацій. Крім того, згідно з Ж. Делізом, «Інший» є можливим світом для «Я» (втручаючись у його надійний світ) і виступає гарантом кордонів у світі. Тому зрозуміле прагнення «Я» знищити «Іншого», щоб знову мати надійний забезпечений світ, а з іншого боку, створити собі цього «Іншого», якщо він зник, щоб мати можливість виділити себе [Цит. за: 2, с. 63].

Підсумовуючи, можна сказати, що основними чинниками формування цивілізаційної ідентичності є:

- 1) спільність культурних традицій, характеристик і соціокодів;
- 2) певною мірою – міфологічність, тобто створення концепцій про спільне походження, історію, культуру;
- 3) пізнавально-емоційне усвідомлення людьми своєї спільності, унікальності, тотожності певному типу цивілізації;
- 4) наявність єдиної релігії;
- 5) наявність єдиної мови;
- 6) існування територіальних і культурно-соціальних кордонів;
- 7) наявність, порівняння, ототожнення або протиставлення «Іншому» або «Іншим».

У процесах формування цивілізаційної ідентичності беруть участь ті чи інші образи інших цивілізацій. Конструювання образів «Іншого» дозволяє «Я»-ідентичності виділитися з іншого світу, підтримати власну внутрішню єдність. Ідентичність може існувати тільки тоді, коли вона конструюється як «відмінність» [2, с. 66–67].

Варто зауважити, що деякі аспекти цієї теоретичної проблеми розглядають у монографії «Україна: національна ідентичність у дзеркалі Іншого» українські науковці О. Грицай і М. Ніколко [1, с. 220].

Отже, перед нами постало питання: яким чином у світлі розглянутої проблеми формування цивілізаційної ідентичності відбувалося становлення української цивілізаційної ідентичності в польсько-литовський і післяперейславський періоди?

Опосередковано це питання порушується багатьма дослідниками. Мабуть, першочергово треба назвати польських науковців, які розмірковують над місцем України у європейському цивілізаційному просторі з відстані часу. Директор Інституту Центрально-Східної Європи у Любліні Єжи Клочовський у статті «Україна і Центрально-Східна Європа» подає погляди польської історичної науки на проблему європейськості України. На думку автора, Україна в часи Київської Русі, а пізніше Великого князівства Литовського та Речі Посполитої входила у зіткнення як зі східними, так і з західними культурними та політичними впливами. Є. Клочовський цілковито підтримує тезу І. Шевченка про неможливість появи Феномену України без впливів Візантії та Польщі.

В інших термінах (Схід та Захід), але на ту ж тему – «Україна між Сходом та Заходом, чи ще раз про те саме» говорить Владислав Серчик. Автор розглядає проблему на ширшому фактичному матеріалі і доходить таких висновків: Україна, як і Польща та скандинавські країни, не завжди входила до західного культурного кола. Тому В. Серчик по-іншому ставить питання: «Чи в минулому виразне тяжіння України до Західної Європи спричинило тривалі цивілізаційні наслідки, чи це було результатом певної політичної кон'юнктури, напряду розвитку чи політичних намірів сусідніх держав, чи навіть випадкового збігу обставин». Відповідь автора – однозначно на користь тривалих впливів Заходу на Україну.

Але не з усіма тезами В. Серчика можна погодитися. Наприклад, він пише, що ні братства, ні, тим більше, Київську академію XVII ст. не можна вважати суто українськими явищами. Позитивно оцінюється вплив Люблінської унії на українське середовище. Унія діяла «не

проти яких-небудь вже існуючих культурних елементів, але виразно збагачувала їх, якби виконувала роль каталізатора для прихованих до того часу процесів». Узагалі обидва польські вчені розцінюють західні впливи цілком позитивно, а східні – навпаки. Не завжди це відповідає історичним реаліям, хоч би у випадку з Люблінською унією, що мала як світлі, так і темні сторони. Не ставиться питання про множинність впливів та культурних чинників, бо, як писав І. Шевченко, культурні впливи сягали України через багато посередників. Проти останньої тези активно виступає В. Серчик. Не можна сприйняти ще однієї думки цього автора про нібито сучасні «спроби побудови від нового цілої історії України», оскільки не можна «від нового» написати українську історію принаймні після «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.

Тереза Хинчевська-Геннель висвітлила своє бачення наслідків Берестейської унії для Речі Посполитої у статті «Суперечки навколо Берестейської унії (XVI–XVII ст.)». До аналізу вона залучає в основному праці польських авторів І. Беньовського, Ю. Атамана, З. Вуйцика та інших. Залишається, однак, не зовсім зрозумілим, чому тут не згадано праць українських учених, за винятком єдиної праці С. Плохія [8, с. 57–65].

У цілому для польської історіографії, що розглядає період XVI–XVIII ст., основним постулатом є визнання приналежності Польщі до західної християнської цивілізації та відмінності її історичного шляху від західноєвропейського внаслідок порубіжного положення між Заходом і Сходом та виконання ролі представника й захисника західних цінностей, головного бар'єру турецько-татарської експансії. Окрім відмінностей польської історичної долі, обумовлених геополітичним чинником, акцентується увага на особливості її політичної культури та практики політичного життя, яка склалася у Речі Посполитій з XVI ст. у вигляді моделі шляхетської республіки. Згідно з її авторами, Річ Посполита, здійснюючи свою колонізацію Східної Європи щодо Заходу і Сходу, була політично і духовно самодостатньою й мала потенціал для творення особливої проміжної цивілізації. Найбільш радикальні прибічники цієї концепції відстоюють тезу, згідно з якою права Польщі до руських земель і Литви виникають із цивілізаційних заслуг [20, с. 31–32].

Стосовно російських наукових досліджень цього періоду – то всі науковці тією чи іншою мірою дотримуються однієї думки: Україна – це частина Росії і, відповідно, належить до східної цивілізації.

З українських істориків, які порушували і порушують питання цивілізаційної приналежності України в епоху раннього модерну, можна назвати І. Лисяка-Рудницького, А. Гурбика, О. Гуржія, М. Котляра, С. Плохія, О. Русіну, В. Смолія, П. Саса, І. Шевченка, Н. Яковенко та інших. Окремо варто звернути увагу в цьому аспекті на статтю Н. В. Шевченко «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій» [20, с. 29–39].

Вище згадали слова «порубіжне положення», або яке ще можна трактувати як «пограниччя». Саме на цьому пограниччі, що проходило між Заходом і Сходом, і відбувалося формування української цивілізаційної ідентичності. Але спочатку хотілося би послатися на О. Фісуна, який досить чітко вказує на особливості пограниччя. Нині, зазначає дослідник, відбувається формування нової субдисципліни – лімології (від лат. *Limes*), що перебуває на стику географії, політології, соціології, культурології і, звичайно ж, історії. Завдання лімології – вивчення кордонів, фронтира, буферних і контактних зон. На відміну від класичної геополітичної традиції, сучасна лімологія інтерпретує кордони, насамперед, як визначений тектонічний вплив на культурний конструкт (тут необхідно особливо відзначити тектонічний вплив на соціальні науки виходу в 1966 р. праць Пітера Бергера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності» і Мішеля Фуко «Слова і речі: археологія гуманітарних наук»).

Символічна переінтерпретація кордону дозволила вийти на розуміння того, що кордон – «це, з одного боку, не просто край, рубіж певного географічного простору, території, а певний край простору влади, тобто території, стратифікованої за допомогою владних технологій, а з іншого боку – це зона дотику, перетину, накладання різних, часто різнотипних, просторів і зіткнення різних структур влади». Можна виділити «три джерела і три складові частини» формування парадигми сучасних лімологічних досліджень.

По-перше, це дослідження процесів європейського *state-building* Чарльзом Тіллі, Стейном Рокканом, Рендаллом Коллінзом, Майклом Манном, Іммануїлом Валлерстайном і Перрі Андерсоном, що наголосили на фундаментальному значенні геопросторової (геоекономічної і геополітичної) організації Європейського континенту та її визначальному впливі на формуванні тієї чи іншої траєкторії національного будівництва.

По-друге, це дослідження процесів європейського *nation-building* Ернестом Геллнером, Бенедиктом Андерсоном і Ериком Хобсбаумом, у яких формування модерних націй розглянуто крізь призму владно-політичного і культурно-символічного конструювання національної

ідентичності («уявлених спільнот») через адміністративну систему, школу, армію, церкву, певний образ своєї національної історії тощо («Італія в нас вже є – залишилося зробити італійців»).

Нарешті, третє джерело сучасної лімології – це те, що можна назвати дослідженням space-building, тобто це вивчення ментальної картографії географічного простору, процесів формування й еволюції географічних образів, що базується на правилах Едварда Саїда про орієнталізм, Ларрі Вульфа про Східну Європу, Марії Тодорової про Балкани.

Усі ці три блоки сучасних теорій досить переконливо демонструють складну культурно-історичну зумовленість феномена пограниччя [19, с. 4].

Особливо це стосується періоду формування ранньомодерної національної держави. Саме тоді найбільш чітко проявилось явище порубіжжя (borderland) – прикордонні регіони, що знаходяться на стику, на кордоні, на лінії розділу культур, цивілізацій, національних держав. Прикордонні регіони займають дуже специфічне положення в ментально-географічній картографії: з одного боку, вони є периферією країни, але, з іншого, стають центром особливого регіону, життя якого визначається правилами, що задаються кордоном. Парадокс «порубіжжя» полягає в тому, що модерні кордони-рубєжі, з одного боку, розділяють людей, однак їхні поділяючі властивості викликають зворотну взаємодію між ними, породжують нові форми солідарності й, відповідно, нові соціальні спільноти, підставою для конституювання яких стає саме кордон. У цьому сенсі вони формують єдиний географічний субрегіон, загальний соціальний простір якого структурується, у першу чергу, транскордонними соціальними мережами (в останніх кордон виступає вже не як перешкода, але як необхідна умова солідарності, умова для різноманітних «обманів» і корпоративних ігор з «ненульовою сумою») [19, с. 6].

Методологічні проблеми культурного пограниччя порушує також український історик – О. Сухомлинов [16, с. 102–111]. Особливості Степового пограниччя Слобожанщини, починаючи з другої половини XVII ст., в плані соціокультурного становлення української ідентичності, охарактеризовано в монографії В. Кравченка «Харків: столиця пограниччя» [5, с. 358]. Бажано назвати також білоруських науковців О. Кравцевича, О. Смоленчука і С. Токія, які детально аналізують білорусько-польське пограниччя й особливості формування білоруської ідентичності [4].

Деякі теоретичні аспекти культурної ідентичності в контексті пограниччя порушують інші білоруські дослідники: О. Криволап і Є. Матусевич [6].

Виходячи з методологічного аналізу формування цивілізаційної ідентичності за наявності «Іншого», враховуючи ситуацію пограниччя в нас виникає запитання: яким чином сформувалася українська цивілізаційна ідентичність у тих непростих історикосоціокультурних і географічних умовах?

Варто зауважити, що при важливості всіх аспектів, цивілізаційна ідентичність формується першочергово на культурному полі. Фундаментальною концепцією, що визначила транскультурну специфіку України, завжди залишалося її існування в зоні цивілізаційного розлому та колоніальних і постколоніальних практик. Знаходячись у силовому полі політико-економічних, конфесійних і духовно-філософських перехресть, вітчизняна культура відчувала потужний різносторонній, здебільшого взаємовиключний вплив. При цьому в умовах, коли історично український народ майже не мав досвіду самостійного державного будівництва і не пережив довгих епох політичної незалежності, абсолютно закономірним є відсутність у національній культурі розвиненого і відрефлексованого історичного мислення. Заміною йому стає міфологічне мислення за сукупності архаїчних форм народного самовизначення. Можливо, для таких культур ця обставина є принциповою і рятівною: зберігаючи свій «космос» і охороняючись у ньому від драматичної історії, український соціум витримав багаточисленні трагічні випробування, не втративши при цьому своєї самобутності та специфіки. Водночас, як наслідок, в подібних культурних традиціях спостерігається закономірна міфологізація етнічної історії, конструювання на різних рівнях рефлексії сакралізованої моделі світу, яка впродовж століть репрезентувалася в художній формі через сукупність фольклорних і літературних текстів.

Сформувавшись як принципово погранична, українська культура може, надалі, характеризуватися тією обставиною, що, на відміну від «класичних» цивілізацій, стратегічна роль у ній належить не культурному синтезу, а культурному симбіозу, який став її головним культууроутворюючим механізмом. Симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що утворюють основу соціокультурного пограничного утворення, забезпечують, у першу чергу, його нестійку стабільність. Тому існування «на культурному пограниччі» означає не

просто більш-менш безболісну і впевнену міграцію зі своєї культури в сусідні і навпаки, а перебування в специфічних «культурних сутінках», де «своє – відчужене, а чуже – все-таки своє, або, іншими словами, існування між Вітчизною і Чужиною, які насправді виявляються двома сторонами одного цілого. У зв'язку з цим у поліцентричному просторі культурної багатолікості процес індивідуальної самоідентифікації для носіїв межової культури становить певне балансування «між». У результаті, традиційно український досвід – це, перш за все, досвід культурної а-нормальності, що суб'єктивно переживається як комплекс неповноцінності, як певна культурна травма – травма відсутності сильного, гомогенного, національного культурного простору.

Отже, навіть будучи вимушено приреченою на перманентні культурні контакти і взаємозв'язки, будь-яка межова культура демонструє не стільки здатність до продуктивної співпраці і взаємозбагачення, скільки до певної консервації свого архетипного коду, досить невизначеного для його носіїв через відсутність їх повноцінного діалогу зі своїми культурними сусідами. Можна навіть говорити, що у випадку з культурою українською, цей код визначив стан специфічної «тихої» (партизанської) війни з іншими культурами [9].

«Тиха» війна з іншими культурами і сприяла цивілізаційній визначеності української ідентичності, яка проявлялася у своєрідному протистоянні «Іншому», але й «Іншому» внутрішньому.

У процесі входження «руського народу» до польської суспільно-політичної спільноти першорядну роль відіграла ідеологія сарматизму, що була започаткована у середині XVI ст. і поширилася у першій половині XVII ст. В основі сарматизму лежав етногенетичний міф про створення «Великої Сарматії», у якій уособлювалася держава «золотої шляхетської вольності» – Річ Посполита. Безсумнівно, що сарматизм, оспівуючи військову звитягу, патріотизм і месіанську роль Речі Посполитої як форпосту християнства і вільної спільноти вільних громадян, сприяв творенню своєрідної домодерної політичної й історичної ідентичності, яка об'єднувала шляхту незалежно від її етнічного чи конфесійного походження [22, с. 304–305].

Указаний процес відбувався на тлі поширення в українських землях ідей гуманізму та Відродження, які проникали на схід Європи через Річ Посполиту. За цих обставин польська експансія зустріла серед місцевих еліт не тільки підтримку та пристосування, а й активізувала пошуки свого власного українського історичного «Я».

Слід зважати на всю суперечливість і складність обставин, у яких відбувалися пошуки своєї ідентичності. Адже суб'єктами цього процесу в українських землях часто були піддані польського короля, які належали до шляхетського стану, виховувалися на польській і латинській мовно-культурній традиції. За цих умов серед польських інтелектуалів українського походження формується ментальний стереотип шляхтича «руського племені польської нації» [3, с. 363].

При цьому, навчаючись, а згодом і викладаючи у провідному вищому навчальному закладі Речі Посполитої – Ягеллонському університеті у Кракові, пишучи свої твори латинською і польською мовами, вихідці з українських земель часто називали себе рутенцями, русинами, тобто українцями. До цих гуманістичних діячів-українців епохи Відродження слід віднести Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського, Г. Чуй-Русина, Г. Тичинського-Рутенця, С.-Ф. Кленовича, С. Пелікада та ін., які з любов'ю писали про свою рідну землю – «Роксоланію», усвідомлюючи себе «сарматами-роксоланами» – рівноправними партнерами «польських сарматів». Характерно, що чимало з діячів гуманістичного напрямку, зокрема С. Оріховський, Я. Щасний-Гербурт, І. Домбровський, С.-Ф. Кленович, належали до представників не православної, а «католицької Русі» і, будучи переконаними католиками, водночас визнавали свою належність до етнічних українців [7, с. 340].

Твори гуманістів українського походження свідчать, що в їхній свідомості, етнічно-конфесійній за своїм основним змістом, уже в XVI – першій половині XVII ст. народжувалися паростки власної української історичної ідентичності. Вони ґрунтувалися на стереотипі «територіального русина», який з'являється у першій третині XVII ст., в його свідомості спостерігалось поєднання щирої любові до Русі як «малої батьківщини» з лояльністю до «політичної батьківщини» – Корони Польської.

Саме в цьому контексті слід розглядати цілу низку ідей гуманістів українського походження – від ідеї відродження Русі в межах Речі Посполитої як її рівнорядної складової із Коронаю Польською в «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» (1543) С. Оріховського до ідеї тяглості русько-української історії від Русі київських князів і Русі Данила Галицького до «правдивих нащадків» – князів Острозьких та Заславських у поемі «Дніпрові камені» І. Домбровського (бл. 1619) та ідеї України як козацької субдержави Речі Посполитої у «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного К. Саковича (1622) [18, с. 25, 232–233].

Переконливим свідченням подальшого формування української історичної свідомості є проголошення на початку 20-х рр. XVII ст. церковними інтелектуалами ідеї добровільного об'єднання в Речі Посполитій трьох народів – польського, литовського й українського. Аргументом на користь легітимізації існування рівноправного «народу руського» висувалася давня руська історична традиція, починаючи від князів київського періоду до їх законних спадкоємців – сучасних Острозьких і Заславських. Н. Яковенко, ретельно проаналізувавши панегіричну літературу, присвячену князям Острозьким і Заславським, дійшла висновку, що поданий у них «сам факт існування Княжого Дому стає синонімом політичного буття «руського народу». Упродовж 20–40-х рр. XVII ст. українські церковні інтелектуали актуалізували стару легенду середньовічної Русі про Київ як «матір руських міст», як «другий Єрусалим». На їхню думку, це б мало підтвердити безперервність і тяглість історичного буття Русі-України [23].

На формування української цивілізаційної ідентичності вплинуло не в останню чергу й укладення Люблінської унії. Але тут необхідно відійти від застарілих поглядів, які проявлялися як у радянські часи, так і продовжують переважати нині. Маються на увазі думки про суцільне ополячення українських земель і посилення соціального гніту після 1569 р., що і було однією з причин подій середини XVII ст. У цьому випадку ситуація дещо інша і варто звернутися до висновків Н. Яковенко.

Поставивши за мету концептуальний перегляд литовсько-польського періоду в долі українського народу, дослідниця вдається до ревізії Люблінської унії 1569 р.

Унія, яка започаткувала створення найбільшої з тогочасної Європи багатоетнічної Речі Посполитої, що проіснувала до кінця XVIII ст., на її думку, мала позитивні й негативні політичні і культурно-релігійні наслідки для українського суспільства. До позитивних зараховує долучення українців до нового політичного устрою держави – шляхетської республіки й урівняння у правах нижчої ланки боярства – шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою, запровадження загальношляхетських виборних судів, системи повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами. І якщо вища аристократія Великого князівства Литовського побоювалася цих змін у державному житті, оскільки втрачала у новій федеративній державі монополію на прийняття політичних рішень, то, за спостереженнями Н. Яковенко, рядова шляхта виступала гарячим

її прибічником, оскільки сподівалася стати, як і польська шляхта, «народом політичним» [21, с. 6].

Звертається Н. Яковенко і до такої теми, як загострення соціальних і національних суперечностей внаслідок проникнення на українські терени польської шляхти, яке стало можливим після 1569 року. Однак, як згадували вище, дослідниця аргументовано поставила під сумнів винятково польську колонізацію козацької України, оскільки на основі актових матеріалів довела, що до згаданої колонізації були причетні, головним чином, руські магнати та князі з Волині й зрідка – польські, внаслідок одруження на спадкоємицях знатних українських родів. Польська колонізація, як зауважує історик, була представлена, головним чином, дрібною шляхтою з Галичини, яка за тогочасною традицією кваліфікувалася русинами з Волині й Київщини як «панове заграничними», з огляду на перебування її з XIV ст. у складі Польщі. І гостра соціальна конфронтація, яка вибухнула у Подніпров'ї і Східному Поділлі на початку XVII ст., на її думку, мала за основу не стільки міжетнічні причини, скільки перегрупування різних прошарків усередині української землевласницької і збройної еліти [22, с. 160–165].

Цей соціальний конфлікт був не стільки польсько-українським (міжетнічним), а конфліктом укладів козацького і шляхетського (соціального), за яким перший базувався на традиції незнання монополії феодальної на землю, а відстоював ідею вільного землеволодіння на засадах займанщини [20, с. 33–34].

До плюсів Люблінської унії Н. Яковенко залучає факт возз'єднання українських земель у складі однієї держави, що стало початком пошуків спільної руської ідентичності Галичини і Наддніпрянської України. Позитивом було також долучення українців до західної культури через польське посередництво. Але не оминає вона і негативних наслідків – наступу католицької церкви за ініціативи польського короля Сигізмунда III, який відмовився від традиційної релігійної толеранції, притаманної династії Ягеллонів, що й спричинило прискорення денационалізації української аристократичної верхівки.

Як наслідок, магнатські і шляхетські роди (у тому числі й ті, що перейшли в протестантизм з православ'я) поступово почали приймати католицизм. До головних причин, які приводили протестантів у костел, належали: розгортання єзуїтами якісної системи освіти (навчали на високому рівні представників усіх конфесій), політика монарха, кон'юктуралізм і шлюбні союзи шляхти. Війни, які вела Річ

Посполита починаючи з 1648 р., мали суттєвий вплив на погіршення атмосфери релігійної толерантності. Як часто буває під час криз, шукались винуватці – внутрішні вороги. В Речі Посполитій ними стали представники некатолицьких конфесій, першочергово так звані схизматики і дисиденти – православні і протестанти. Впродовж другої половини XVII ст. дисидентів позбавляли прав та привілеїв, можливості брати участь у політичному житті країни. Важливим було зміцнення у свідомості шляхти переконання про вороже ставлення не католиків до держави, про їхню особливу схильність до угод з протестантами і православними інших країн. «Поступово створювались основи стереотипу поляк-католик, який так багато значив у наступні століття» [26, с. 215].

Ці підходи в оцінці стану духовно-релігійного життя українських земель кінця XVI – середини XVII ст. в основному поділяє С. Плохий, наголошуючи, що міжконфесійна рівновага у Речі Посполитій зі зміцненням католицької реформи поступово погіршувалася, аж врешті була остаточно розхитана у другій половині XVII ст. Він вважає, що найважливішими чинниками в історії духовного життя українства кінця XVI – першої половини XVII ст. були: 1) загальноєвропейський процес контрреформації, який призвів до релігійного поділу колись єдиної Русі; 2) формування козацтва як нового суспільного стану. Останній не тільки активно втрутився у релігійний конфлікт, а й перетворив православ'я на синонім руськості і тим сприяв процесу формування окремої української ідентичності. Застосовуючи релігійні гасла у боротьбі за права православних, козацтво легітимізувало козацькі виступи в категоріях захисту прав усієї руської нації й тим самим перебрало на себе функцію політичного представництва Русі [13, с. 423–430].

І хоча на побутовому рівні конфесійна терпимість зберігала силу й надалі, але на рівні офіційному антагоністичні мотиви у взаєминах католиків із православними набули форми войовничої «націоналізації» церков [20, с. 35–37].

Отже, незважаючи на порубіжність українського етносу, його входження в Річ Посполиту, цивілізаційна українська ідентичність хоча й з труднощами, але поступово продовжувала формуватися. Складність полягала в тому, що в образі «Іншого» щодо українців виступали не тільки поляки й литовці, але й власна аристократія, яка після Брестської унії й контрреформаційного наступу швидко денационалізувалася.

Ми повертаємося до тези, яка прозвучала вище: «формування «Я» нерозривно пов'язане з формуванням «Інших», але парадокс у тому, що ці «Інші» раніше були «своїми».

Це чітко проявляється в дослідженнях вже згадуваної Н. Яковенко. Цікавою в цьому аспекті є позиція дослідниці, коли вона аналізує причини політичної кризи українського суспільства середини XVII ст., яка, зрештою, привела до революційних зрушень в Україні. Мається на увазі збережену в українських землях, згідно з обласними привілеями Люблінського сейму, регіональну систему князівсько-магнатського політичного управління, що базувалася на земельних латифундіях руської князівської верстви. На думку дослідниці, в українському варіанті система шляхетської демократії упродовж другої половини XVI – початку XVII ст. повною мірою не діяла, оскільки всі важелі політичної влади знаходились не у шляхти, а князів. Останні виявляли байдужість до політики як королівського двору, так і сейму, де домінувала шляхта, яка не була політичною елітою у традиційній литовській державній моделі, що залишалася й надалі привабливою для українських князів. Натомість вони зосередилися на розбудові власного князівського Дому, де вся влада здавна належала роду. За оцінкою Н. Яковенко, українська князівська верства перетворилася на «удільних князів нової генерації», які, внаслідок економічної і військової незалежності, могли почувати себе «некоронованими королями» Русі-України. Після вимирання більшості князівських родів з 20-х років XVII ст. до влади долучилася українська шляхта, якій імпонувала польська система шляхетського представництва. На переконання автора, вона не зуміла стати реальною політичною силою та виразником національних інтересів, оскільки не отримала реального досвіду політичного управління в українських землях і на середину XVII ст. її місце зайняла нова регіональна еліта козацького походження, яка стала на шлях виборювання політичних прав збройним шляхом [20, с. 34–35]. Саме ця козацька еліта і стала визначальним чинником цивілізаційної самоідентифікації «Ми» українців.

Коли задаємо питання, чому саме після контрреформаційних процесів різко посилилося протистояння в польському суспільстві на релігійному ґрунті, то відповіддю буде згадувана особливість цивілізаційної ідентичності, яка визначається за ознакою приналежності до єдиної релігії, що чітко постала саме в цей період. Крім, того, як уже зазначалося, в процесах формування цивілізаційної ідентичності беруть участь ті чи інші образи інших цивілізацій, у

цьому випадку західна, підґрунтям якої був католицизм. Все це дало змогу конструювати образи «Іншого», що дозволило «Я» українській ідентичності виділитися з польсько-литовського світу.

У цілому, становлення української цивілізації відбувалося чітко за А. Тойнбі. Проблему генезису цивілізації він розв'язує з допомогою власної концепції «Виклику-і-Відповіді», «творчої меншості» і «мімезису». Цивілізації, отже, виникають із примітивних суспільств як результат «відповіді» на «виклик», зумовлений складною ситуацією, що породжена природним середовищем або ж людським оточенням. А. Тойнбі формулює закон «золотої середини», згідно з яким виклик має бути не слабким, щоб послідувала відповідь, а також не занадто сильним, щоб не знищити цивілізацію у зародку [17, с. 179].

Формування української ідентичності було відповіддю на виклик тих проблем і процесів, які провокувалися і створювалися польською стороною щодо українського етносу.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького та наступні національно-визвольні змагання другої половини того ж століття засвідчили, що в українських землях відбувався процес формування ранньомодерної національної спільноти. Його виявом стало утвердження у свідомості українців, особливо серед політичної еліти суспільства, поняття України, яке ототожнювалося з усвідомленням «своєї матері-Вітчизни». Започаткування основ козацької держави Б. Хмельницького, поборницькі прагнення низки українських гетьманів, початки отримання козацькою Україною міжнародно-правового визнання як «Української держави», поширення різних верств населення самоназви «український народ» – все це сприяло розвитку українського історичного самоусвідомлення [3, с. 172–173].

Однак цей процес розвивався не однолінійно по висхідній. Безсумнівно, поразка національно-визвольних змагань мала руйнівні наслідки не тільки у сфері державотворення, а й суспільної ментальності. Поділ українських земель між Московією і Річчю Посполитою по лінії Дніпра загальмував процес консолідації українства. За тодішніх умов різнорідного чужоземного панування власна історія почала розглядатися українцями крізь призму, як писала О. Русина, «некритичного (а іноді – й суто механічного) засвоєння доробку польської і водночас московської історичної думки; зрозуміло, що поєднання цих двох цілком різних начал у компілятивних українських літописах XVII ст., що лягли в основу

національної історіографії, аж ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення» [14, с. 282–283]. Так утверджувалася традиція, коли українська протонаціональна свідомість зазнавала суттєвих світоглядних деформацій та істотних впливів з боку польського і московського потоків історичної ментальності, чужих морально-етичних принципів та ідеалів [Цит. за: 15, с. 445].

Внаслідок цих процесів, особливо на землях, підвладних Московщині, відбувалися суттєві зміни у деформації національної свідомості українського народу, особливо духовної еліти, яка долучилася до формування нового цивілізаційного простору – Російської імперії. Як зазначає Ю. Павленко: «Суттєвим був процес утвердження культурної доміанти освічених киян (переважно тих, що мали духовні звання) в Москві протягом другої половини XVII ст. Західні впливи проникали в Москву не тільки через Німецьку слободу або, тим більше, Архангельський порт, скільки через Україну і Білорусь у вже православно адаптованій формі. Так заклалися підвалини оновленого, вже просякнутого західним впливом синтезу традицій і кристалізація двох основних компонентів Східно-Православної цивілізації – західного (українсько-білоруського) і східного (московсько-російського).

До кінця XVII ст., а тим більше в першій третині XVIII ст., українсько-московський культурно-політичний синтез на цивілізаційному рівні в загальних рисах був досягнутий. І якщо Москва, а потім Петербург утверджувались у ролі «Третього Риму», то Києву відводилося почесне місце «Другого Єрусалима», а то й «Других Афін». Акумуляований в Києві культурно-церковний потенціал був спрямований на побудову Петровської імперії, і не випадково поряд з царем-реформатором бачимо масштабну фігуру ідеолога і «проектанта» його перетворень Феофана Прокоповича» [12, с. 56–57].

Отже, підбиваючи підсумки, можна сказати, що впродовж XVI – XVII ст. в цілому відбулося становлення української цивілізаційної ідентичності. Факторами, що спонукали до її формування, були:

- Наявність «Іншого», не тільки поляків і литовців, а й власної української шляхти, особливо після Люблінської унії. Вона позначила й одночасно прискорила системну кризу в українському соціумі, симптоми якої проявлялися вже раніше. Після Люблінської унії суттєвим полонізуючим фактором на всьому непольському просторі Речі Посполитої стала система шляхетської демократії. Українську шляхту притягувала польська політична модель з її комплексом

шляхетських прав і привілеїв. Це автоматично переносилось на польську мову і культуру, що призводило до акультурації з подальшою асиміляцією. Наявність «Інших», а також формування з української шляхти «Інших» через входження в чужу культуру прискорювало становлення українського цивілізаційного «Я».

- Контрреформаційні процеси. Під прапором контрреформації відбувався відхід від толерантності й віротерпимості до примусу і насильства у питаннях віросповідання. Поряд з контрреформацією йшла колонізація. «Починаючи з часів контрреформації, римсько-католицька релігія однозначно асоціювалася з усім, що стосувалося польського, створюючи характерний для неї ритуал. Сеймики взагалі збиралися в костелах, прозаїчні і багатослівні засідання починалися зі святої літургії. На етнічних польських і литовських землях костел підтримував кріпосне право, а там, де селяни були православними, поглиблював прірву між ними і панами» [24, с. 273]. Відгуком на цей виклик була стимуляція і прискорення процесів самоорганізації середніх верств українського суспільства у вигляді створення міських православних братств і козацьких структур на чолі з Запорізькою Січчю, а також активізація церковно-просвітницького життя (діяльність К. Острозького, відродження Києво-Печерської лаври тощо), а пізніше, 1620 р., відновлення Київської православної митрополії.

- Релігійно-культурний виклик зі сторони Ватикану, включаючи і Брестську унію, визначив церковно-просвітницьке оновлення українського православ'я, символом якого стала знаменита Києво-Могилянська академія з плеядою таких видатних мислителів і церковних діячів, як сам Петро Могила, а також Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович і кілька інших, включно до Григорія Сковороди. Внаслідок цього до кінця XVII ст. староукраїнська культура, перебуваючи в міжкультурному пограниччі, адаптувала на власних підставах досягнення народів центральноєвропейсько-католицького кола, виробила власне філософсько-теологічне обґрунтування і самобутній художній стиль, відомий під назвою «українське бароко».

- Паралельно впродовж другої половини XVI – і до середини XVII ст. в Україні склалися самобутні форми соціальної самоорганізації (міські братства в у мовах дії в більшості міст магдебурзького права, козаця гетьмансько-полкова адміністративно-військова система, самобутня церковна організація з виборними

елементами тощо). Цій обставині сприяв дух культурно-конфесійної толерантності, звичайно, відносної, але аж ніяк не меншої, ніж у провідних державах Європи того часу.

• Результатом роботи православних, українських, першочергово, київських культурно-церковних діячів кінця XVI – початку XVIII ст. став самобутній синтез західних, у переважно католицько-центральноєвропейських формах, і місцевих, національних традицій на стійкому фундаменті православ'я, оновленого і розвиненого відповідно до вимог часу. Цей, без перебільшення, культурно-просвітницький подвиг забезпечив можливість становлення і подальшого розвитку української цивілізаційної ідентичності [12, с. 54–55].



1. Грицай Е. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс, 2009. – 220 с.
2. Зарова Е. Д. Образ «Другого» в становлении цивилизационной идентичности : дис. ... кандидата философских наук / Е. Д. Зарова. – Саратов, 2009. – 179 с.
3. Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон. – Т. 3 : Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / редкол. тому : В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2003.
4. Кравцевич А. Белорусы: нация Пограничья / А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть. – Вильнюс, 2011. – 212 с.
5. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица пограничья. – Вильнюс, 2010. – 358 с.
6. Криволап А. Культурная идентичность в контексте Пограничья. Конструирование белорусского медиаландшафта : FM-радио / А. Криволап, Е. Матусевич. – Вильнюс, 2008. – 230 с.
7. Литвинов В. Ренессансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / В. Литвинов. – К., 2000. – 470 с.
8. Мазур І. Рецензія [Електронний ресурс] / І. Мазур, М. Капраль. – Режим доступу : www.anthropos.org.ua/jspui/handle/.../454/browsetype. – Рец. на: Варшавські українознавчі записки (Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze). – Т. 2 : Польсько-українські зустрічі. *Studia Ucrainica* / за ред. Стефана Козака. – Варшава, 1994. – 240 с.

9. *Михеева И.* Беларусь и Польша: культурный симбиоз как историческая судьба [Електронний ресурс] / И. Михеева. – Режим доступу : <http://www.belintellectuals.eu/library/book/200>.
10. *Найманн И. Б.* Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Б. Найманн. – М., 2004. – 421 с.
11. *Новикова О. Н.* Европа и Россия: Взаимное познание и идентичность / О. Н. Новикова // Актуальные проблемы Европы. Россия и Европа. – М., 2008. – № 3. – С. 18–24.
12. *Павленко Ю.* Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческом процессе / Ю. Павленко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4.
13. *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2005.
14. *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.
15. *Світленко С. І.* Українська історична свідомість у контексті етносоціального поступу / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 117–129.
16. *Сухомлинов О.* Соціально-історичні контексти прояву культурного пограниччя (на прикладі Кресів) / О. Сухомлинов // Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості. – Донецьк, 2006.
17. *Тойнби А.* Постижение истории : сборник / А. Тойнби ; сост. А. Огурцов ; вступ. ст. В. Уколовой ; закл. ст. Е. Рашковского ; пер. с англ. – М., 1991.
18. *Українські гуманісти епохи Відродження.* Антологія : у 2 ч. / відп. ред. В. М. Нічик. – К., 1995. – Ч. 1.
19. *Фісун О.* Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції [Електронний ресурс] / О. Фісун // Україно-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці : семінар. Харків, 11 квітня 2003. Інститут Кеннана – Харків, 2003. – с. 4 – Режим доступу : <http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003-04-11.pdf>.
20. *Шевченко Н. В.* «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій / Н. В. Шевченко // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв, 2008. – Вип. 1. – С. 33–42.
21. *Яковенко Н. М.* Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. М. Яковенко // Київська старовина. – 1993. – № 5.
22. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – вид. 2-е, переробл. та розшир. – К., 2005 – 582 с.

23. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко – К., 2002. – 415 с.
24. Beauvois Daniel. Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku I pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX / Daniel Beauvois // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. 1997. – Т. 1. – 373 s.
25. Connolly W. E. Identity / W. E. Connolly // Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. – Ithaca ; N-Y., 1991. – 435 p.
26. Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w XIV – XVII wieku / J. Kłoczowski // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2002. – Т. 1. – 471 s.

Удод А. А., Юрій М. Ф. Образ «другого» в становленні української ідентичності

В статті йде про формування української культури, як культури пограниччя, де головна роль належить культурному симбіозу. Аналізується цивілізаційна визначеність української ідентичності через протистояння «Другого».

Ключевые слова: культура, цивілізація, ідентичність, синтез, симбіоз.

Udod Olexandr, Yuriy Mykhaylo. The image of the «other» in the formation of ukrainian identity

The article deals with the formation of Ukrainian culture as a frontier culture, where the main role is played by cultural symbiosis. The author analyzes civilization certainty of Ukrainian identity through opposition of the «Other».

Keywords: culture, civilization, identity, synthesis, symbiosis.

*Історія
та історику*

А. А. Вигасин, С. Г. Карпюк

НЕИЗДАННАЯ И ЗАБЫТАЯ: «ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ» 1941 ГОДА

В статье рассматривается первый том «Истории культуры» 1941 г., подготовленный к печати, но не изданный из-за начала войны. А. А. Вигасин и С. Г. Карпюк анализируют научный уровень книги, прослеживают судьбы и эволюцию взглядов ее авторов.

Ключевые слова: «История культуры», советская историография, древний мир, Средние века.

Любая война имеет свою цену – погибшие и искалеченные люди, разрушенные города, уничтоженные памятники истории и культуры. Но не менее существенны и косвенные последствия. Демографы, например, ведут счет не родившимся в результате войны. В этой статье речь пойдет о книге, которая из-за войны не вышла в свет.

«История культуры» планировалась как трехтомник: первый том был посвящен культуре первобытности, древнего мира и Средневековья, второй том должен был охватывать историю культуры капиталистического общества, третий – историю культуры народов СССР [14, с. 12]. Целевая аудитория – широкие слои советской интеллигенции. В предисловии подчеркивалось, что новой советской интеллигенции «нужно знать не только прошлое своей родины, не только историю революционного движения в других странах, – ей нужно быть знакомой с культурным наследием прошлых эпох» [14, с. 11–12].

Подготовленный макет первого тома сохранился в личной библиотеке одного из авторов статьи. Огромная (840 страниц большого формата) книга была напечатана тиражом 200 экземпляров в московской типографии «Красный пролетарий» – это бывшая типолитография Товарищества печатного дела и торговли «Кушнерев И. Н. и К^о» (ул. Краснопролетарская, 16/1)¹.

¹ Типография издавала книги на высоком полиграфическом уровне: в ней печатались сочинения классиков марксизма-ленинизма, а напечатанная там «Конституция Союза ССР» получила Гран-при Парижской выставки 1937 г.

Книга прошла цензуру (в выходных данных есть номер уполномоченного Главлита, на авантитуле – гриф «на правах рукописи») и была подписана к печати 10 марта 1941 года. К лету она могла быть напечатана – через пару месяцев после подписания к печати книги тогда нередко были уже в продаже¹. Все экземпляры пронумерованы. Они предназначались для обсуждения, но таковое вряд ли могло состояться после 22 июня 1941 года.

Судьба книги была печальной. При приближении немецких войск в Москве типография была эвакуирована; в прифронтовом городе оставалось только небольшое подразделение, печатавшее плакаты [24, с. 336]. Многие сотрудники ушли в народное ополчение и погибли: на памятной стеле выгравировано 80 фамилий погибших, среди них, очевидно, были и уникальные специалисты. Вероятно, гранки набора и лино типы иллюстраций были безвозвратно утрачены.

Похоже, что мало кто из внесенных в список на получение пронумерованных экземпляров успел получить его. В нашем распоряжении находится экземпляр № 133, принадлежавший Тамаре Михайловне Шепуновой [5], которая в течение многих лет заведовала кабинетом кафедры истории древнего мира МГУ и была автором небольшого раздела. Несомненно, экземпляр находился также у одного из редакторов и авторов – М. О. Косвена. Еще один экземпляр должен находиться у наследников В. П. Зубова, так как в списке его трудов указываются страницы книги, им написанные [11, с. 361]². Один экземпляр, поступивший от Анны Ахматовой, сохранился в собрании Литературного музея (вероятно, изначально он принадлежал Н. Н. Пунину). Издание это осталось практически неизвестным; на него почти нет ссылок ни в научной литературе³, ни в библиографических указателях. В историографических очерках редкие упоминания грешат неточностями⁴. Его нет ни в собрании РГБ (бывшей библиотеки им. Ленина) – крупнейшего книжного собрания России, ни в других крупных библиотеках.

¹ Например, первый том «Истории дипломатии» (Москва, 1-я Образцовая типография, тираж 500 тыс. экз.) был подписан к печати 23 декабря 1940 г. [12], а на экземпляре из библиотеки РГГУ сохранилась дарственная надпись: «Лешке, в честь "Русской Швейцарии" Цива 24.II.1941 г. Москва».

² Библиографию трудов В. П. Зубова составила Л. В. Каминар [11, с. 360–370].

³ В качестве исключений можно назвать работы авторов, занимавшиеся культурой народов Кавказа [1; 2; 22], которые могли ознакомиться с книгой, принадлежавшей М. О. Косвену.

⁴ Например, С. С. Алымов утверждал, что «сохранился только его конспективный проект» [3, с. 40].

Для СССР второй половины 30-х – начала 40-х годов характерно появление масштабных научно-издательских проектов в разных областях гуманитарного знания, в частности, в области исторических наук. Это было следствием восстановления преподавания «гражданской» истории, воссоздания университетских кафедр и основания научных институтов в 1934–1936 гг. Речь идет о резком идеологическом повороте. Знаками его было и осуждение так называемой «школы Покровского», и отказ от поддержки марровской школы (хотя пока еще не в области языкознания, последнее произошло уже после войны). Теоретизирование и социологические схемы уступали место традиционным методам работы историков. Период «революционного натиска» завершился. Официально говорилось о полной победе социализма, а реально наступала эпоха реставрации, имперского стиля, ампира.

«История культуры» была частью серии обобщающих многотомных изданий, издававшихся большими тиражами. Первые тома некоторых из них («История философии» [18], «История дипломатии» [12], «История музыкальной культуры» [16]) успели выпустить до начала войны. «Всемирная история» находилось еще на стадии подготовки, из многотомника «История СССР» [17] вышел только макет первого тома, причем это издание было подписано в печать 5 апреля 1941 г. – почти на месяц позже «Истории культуры». Издание «Истории философии» и «Истории дипломатии» продолжалось и во время войны. Другие издания, подготовленные перед войной, были изданы только после ее окончания, например, подготовленная ИИМК и Институтом истории АН СССР «История культуры древней Руси» [15].

Характерно, что «История культуры», и «История культуры древней Руси» готовились одновременно и были во многом схожи. В предисловии к первой части первого тома «Истории культуры древней Руси» специально отмечается, что «тома I и II были подготовлены к печати летом 1941 г. Великая Отечественная война, задержавшая их выход в свет, еще больше заострила политическое и научное значение “Истории культуры древней Руси”» [15, с. 6]. Предполагалось издать пятитомник, цель которого – «систематическое освещение всех сторон как материальной, так и духовной культуры» [15, с. 6]. Были очерчены и хронологические рамки: «Настоящий труд имеет своей задачей всестороннее освещение истории русской культуры от времени возникновения Киевской державы до конца XVII в.» [15, с. 5]. Совпадает структура описания. Вот перечень глав первой части первого тома «Истории культуры древней Руси»: предисловие – исторический

очерк – материальная культура – сельское хозяйство и промыслы – ремесло – поселение – жилище – одежда – пища и утварь – средства и пути сообщения – торговля и торговые пути – деньги и денежное обращение – военное дело – оружие – крепостные сооружения. Это почти полностью совпадает с модусом описания в первом томе «Истории культуры». Совершенно очевидно, что эти издания были частью единого проекта, которому в начале 40-х годов придавалось важное значение и который, безусловно, оказал существенное влияние на развитие гуманитарных наук в СССР.

Макет первого тома «Истории культуры» отличается высоким качеством полиграфии. Книга содержит огромное количество иллюстраций – около тысячи (в том числе 17 вклеек на мелованной бумаге, из них 12 в цвете). Качество печати и иллюстраций соответствует самым высоким стандартам, принятым в то время в СССР. Немудрено, что печаталась она в типографии Политиздата: членом редколлегии значился сам директор ОГИЗ (что-то вроде нынешнего министра по делам печати) П. Ф. Юдин (1899–1968). В идеологической номенклатуре того времени он был одной из ключевых и очень характерных фигур¹ и оставил по себе мрачную память.

Впрочем, не у всех. А. А. Тахо-Годи, к примеру, с благодарностью вспоминает, что он оказывал покровительство А. Ф. Лосеву – с одним, Впрочем, условием: последний мог заниматься античной эстетикой, но не имел права высказываться по вопросам философским. Интеллектуальный уровень П. Ф. Юдина, питомца Коммунистического университета и Института Красной профессуры, не позволяет подозревать, будто он что-либо мог понять в работах А. Ф. Лосева. Очевидно, ему была дана общая установка: буржуазного спеца использовать, но не позволять ему касаться идеологии Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина.

Вероятно, такое же отношение к «спецам» и науке проявлялось и в организации труда по «Истории культуры». Приведенный выше

¹ Деревенский паренек, П. Ф. Юдин в течение двух лет учился в Коммунистическом университете (сведений о наличии среднего образования найти не удалось), затем в Институте Красной профессуры. Вместе с М. Б. Митиным в 1930 г. выступил с резкой критикой руководства ИКП и, получив диплом, сразу же, в 1932 г. был назначен директором этого учреждения. В 30-е годы стал директором Института философии и членом-корреспондентом АН СССР, а в послевоенное время академиком и кандидатом в члены Президиума ЦК КПСС (вместе с М. А. Суловым был членом постоянной комиссии по идеологическим вопросам). Активный борец с космополитизмом и «буржуазными лженауками» – генетикой и кибернетикой. Академическая карьера затормозилась в 1953 г. С этого времени он перешел в дипломатическое ведомство (был послом в КНР в 1953–1959 гг.).

список обобщающих трудов имеет определенную системность. Это заставляет предполагать, что «История культуры» вовсе не была самодеятельностью группы ученых, которые воспользовались «крышей» в виде партаппаратчика П. Ф. Юдина. Очевидно, напротив, последний получил указание от высшего партийного руководства, и оно было передано ученым исполнителям.

Особого теоретического, идеологического значения этому изданию не придавалось; в предисловии было сказано: «Для новой, советской интеллигенции предназначена настоящая книга о культурном наследии» [14, с. 12]. То, что могли издавать книгу для интеллигенции (новой, советской, а не гнилой дореволюционной) уже благо. И, к счастью, речь идет лишь о сумме знаний про «культурное наследие», а не об осмыслении феномена культуры в свете единственно правильного учения. Для конца тридцатых годов овладение этим учением было не столь актуально: вполне достаточно употребления соответствующих терминологии и ссылок.

В «Истории культуры» проявляется стандарт ограничения обязательного применения марксизма, существовавший в советской научной и научно-популярной литературе приблизительно с 1939 по 1947 или 1948 г.: от распространения догмы «Краткого курса истории ВКП(б)» до разворачивания кампании по борьбе с «низкопоклонством». Ссылки на классиков и на «Краткий курс» были обязательны во вводных разделах: в «Истории культуры» ими густо усыпано редакционное предисловие (всего 12 сносок на Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина [14, с. 5–12]). Роль «штатного идеолога» в редакционной коллегии выполнял, очевидно, философ П. Ф. Юдин. Однако, к примеру, во вводной главе ко II разделу («Введение. Возникновение древних цивилизаций» [14, с. 133–137]), написанной другим членом редколлегии М. О. Косвенем, только одна ссылка на «Краткий курс», причем к месту: там говорится о том, что географическая среда не может рассматриваться как определяющий фактор исторического развития [14, с. 134]. В редколлегию, кроме П. Ф. Юдина, входили также П. И. Кушнер и М. О. Косвен. Характерно, что в выходных данных в конце тома только эти двое и фигурируют в качестве «редакторов», но не П. Ф. Юдин.

Павел Иванович Кушнер (партийный псевдоним «Кнышев», 1889–1968) – старый большевик, живший в известном «Доме на набережной» напротив Кремля, где обитала высшая партийная элита. Многие из этого дома исчезли в 1937 году, а П. И. Кушнер уцелел, хотя и был тогда на короткое время арестован. В двадцатые годы он написал учебник «История развития общественных форм», ставший базовым

в университетском преподавании. В 1929 году учебник и его автор подверглись резким нападкам в партийной печати, и П. И. Кушнер на несколько лет переквалифицировался в советского торгового представителя в странах Западной Европы. В середине тридцатых годов (до 1938 г.) он был заместителем председателя Комитета по заведованию учеными и учебными заведениями ЦИК СССР. Затем перешел к занятиям полевой этнографией и в рассматриваемое время занимал должность заместителя директора по науке в московском Музее народов СССР. Для Кушнера-ученого, как отмечает его биограф [3, с. 41], тридцатые годы – время почти полного молчания.

Как официальные должности (член редколлегий центральных газет), так и связи в высшей партийной иерархии обеспечивали ему влияние в области научной политики. Человек образованный (получил образование в Университете Шанявского в Москве) и неглупый, он мог оказать организационную помощь при создании «Истории культуры». Но сам он для этой книги ничего¹ не написал. По всей видимости, основным редактором был Марк Осипович Косвен (1885–1967), выпускник Сорбонны, в те годы профессор кафедры этнографии исторического факультета Московского университета и одновременно редактор Большой Советской Энциклопедии по отделу этнографии. С П. И. Кушнером он был дружен [3, с. 50].

Общий план издания был обозначен в предисловии, подписанном редакцией. Первый том был посвящен «истории первобытной культуры, истории древнейших цивилизаций, античной средиземноморской культуре и средневековой культуре Западной и Южной Европы и Азии». Хронологические рамки тома должны были определяться господствующей концепцией, согласно которой рубежом Средневековья считалась Великая Французская революция (именно это мы и видим в университетских курсах того времени, написанных, между прочим, теми же авторами). Однако в рассматриваемой «Истории культуры» изложение доведено лишь до XVII в., а период, начиная с Возрождения, рассматривается как принципиально новый этап в истории культуры.

Оба представителя ученого мира в редколлегии (П. И. Кушнер и М. О. Косвен) занимались первобытностью и этнографией – поэтому,

¹ Или почти ничего. С. С. Алымов [3, с. 59], ссылаясь на список работ П. И. Кушнера из его личного дела, хранящегося в архиве Института этнологии и антропологии РАН, считает, что он написал для этого издания совместно с М. О. Косвеном главы «Религия греков», «Христианство» и Заключение к «Истории культуры древнего мира». Однако в самой книге авторство П. И. Кушнера (как и М. О. Косвена) никак не обозначено. Возможно, речь шла, скорее, о редакционной переработке.

вероятно, не очень активно вмешивались в авторские тексты. Но от них зависело нечто значительное – подбор авторов, определение структуры и характера книги. М. О. Косвен сам написал весь раздел о первобытности [14, с. 15–137]. Для главы о древней Палестине [14, с. 200–210] он привлек своего коллегу по Московскому университету, профессора кафедры истории древнего мира А. Б. Рановича (1885–1948), в 1939 г. получившего ученую степень доктора исторических наук. Возможно, Абрам Борисович отказался писать о финикийской культуре [14, с. 191–200] и предложил вместо себя аспирантку Е. М. Штаерман (1914–1991). Параллельно с написанием этой главы Елена Михайловна подготовила обзор недавних раскопок в Угарите (Рас Шамра) – этот текст был опубликован в «Историческом журнале» в том же 1941 году [32]. Аналогичная ситуация сложилась и с крито-микенской культурой [14, с. 271–291]. Заведующий кафедрой истории древнего мира профессор В. С. Сергеев, писавший аналогичный раздел для «Всемирной истории», порекомендовал лаборантку (а в те годы и аспирантку) – свою ученицу Т. М. Шепунову (1901–1978). Раздел «Эгейская культура» написан Т. М. Шепуновой, очевидно, по материалам В. С. Сергеева и в духе концепций, которые развивал ее учитель. Т. М. Шепунова не имела самостоятельных научных трудов, но именно она составила подробнейшие обзоры обсуждения главы В. С. Сергеева для «Вестника древней истории» [30] и для «Исторического журнала» [31]. В этом разделе «Истории культуры» эгейская культура рассматривается как соединяющее звено между древнейшими цивилизациями и античным миром.

М. О. Косвен привлек к работе и другого профессора МГУ – Г. С. Кара-Мурзу (1906–1945). Впоследствии он высоко оценил представленные им главы [14, с. 234–250, 758–788] по древней и средневековой культуре Китая: «Главы, написанные Георгием Сергеевичем, были поистине блестящими, история культуры Китая была представлена так увлекательно, так содержательно, с таким литературным блеском!»¹.

¹ «М. О. Косвен говорил...: «Когда мне пришлось быть редактором задуманного многотомного издания по истории культуры, мы привлекли Георгия Сергеевича в качестве глав по истории культуры Китая... Главы, написанные Георгием Сергеевичем,... конечно, стали самыми лучшими главами в «Истории культуры». Эта работа осталась в виде макета первого тома и мало кому известна» (цитируется по «Стенограмме траурного заседания Отделения Востока исторического факультета МГУ, посвященного памяти профессора МГУ Г. С. Кара-Мурзы, 5 октября 1945 г.») [27, с. 93].

Наибольший объем [14, с. 291–383, 384–482, 533–535, 553–554, 614–616, 655–661] в книге принадлежит В. П. Зубову (1899–1963) – специалисту по античной архитектуре, науке и музыке. Он написал все разделы об античной средиземноморской культуре (а также параграфы по истории музыки в главах по Средневековью и Новому времени). В главах по Греции им были использованы некие материалы М. И. Максимовой и С. Я. Лурье (возможно, рукописи, представленные этими авторами, чем-то не удовлетворили редакцию).

Василий Павлович Зубов – ученый-энциклопедист; друзья называли его «русским Леонардо». В то время он работал во Всесоюзной Академии архитектуры, занимаясь, в числе прочего, архитектурой древнего мира; одновременно он был ученым секретарем совета, созданного для научного руководства и наблюдения за реставрационными работами в Троице-Сергиевой лавре. Античная наука и культура входили в число научных интересов В. П. Зубова: так, 1945 г. датируется его незавершенная работа «Античная метрика и античное учение о пульсе», одну маленькую заметку о Демокрите он опубликовал и в «Вестнике древней истории». Очевидно, по материалам «Истории культуры» им были написаны энциклопедические статьи для второго издания «Большой Советской Энциклопедии»: «Рим (наука)» и «Витрувий». А одна из наиболее известных его книг была посвящена Аристотелю [10].

Для глав о средневековой культуре Индии привлекли сотрудника Музея восточных культур С. И. Тюляева (1898–1993), который незадолго до того издал альбом по индийской архитектуре [29]. Этот раздел был едва ли не самым слабым, но и выбирать иного автора было невозможно – к тому времени более квалифицированные индологи Ленинграда были расстреляны. Главу о японской культуре писать было вовсе некому – едва ли не все японисты были объявлены японскими шпионами. В общей сложности, москвичам принадлежит более половины всей книги.

Надо думать, что из ленинградских специалистов, в первую очередь, обратились к Осипу Львовичу Вайнштейну (1894–1980) [26], который в те годы заведовал кафедрой истории Средних веков в университете. О. Л. Вайнштейн написал около 130 страниц о культуре Средневековья. Привлек он к работе сотрудника своей кафедры, специалиста по культуре Возрождения Матвея Александровича Гуковского (1898–

1971)¹, а также Николая Николаевича Пунина (1888–1953)². Вероятно, по рекомендации В. В. Струве главы по древнейшим цивилизациям Ближнего Востока [14, с. 138–190, 210–220] поручили писать египтологу Игорю Леонтьевичу Снегиреву (1907–1946) [23, с. 356–357]. Последний активно сотрудничал в те годы с В. В. Струве (переиздание классического труда Б. А. Тураева «История Древнего Востока», составление атласа по Древнему Востоку под редакцией В. В. Струве [7], университетский учебник по истории Древнего Востока [13]). Привлекли и другого египтолога, Николая Александровича Шолпо (1903–1941), который написал главу о культуре Древней Индии (главу о Древней Индии он писал и для учебника В. В. Струве в издании 1941 года). Для глав по культуре средневекового Ближнего и Среднего Востока, а также Византии, обратились к сотрудникам Эрмитажа: Камилле Васильевне Тревер (1892–1974), Михаилу Михайловичу Дьяконову (1907–1954), Александру Николаевичу Болдыреву (1909–1993), Андрею Яковлевичу Борисову (1903–1942) [4], Алисе Владимировне Банк (1906–1984)³. На долю каждого из них досталось от 12 до 17 страниц текста. Надо сказать, что М. М. Дьяконов, А. Н. Болдырев и А. Я. Борисов были не только коллегами, но и друзьями. Близка к ним была и А. В. Банк, которая с 1940 г. заведовала Отделом Византии и Ближнего Востока в Эрмитаже.

Любопытно распределение авторов по возрастным категориям: М. О. Косвен, А. Б. Ранович, Н. Н. Пунин, П. И. Кушнер родились в восьмидесятые годы, О. Л. Вайнштейн, М. А. Гуковский, К. В. Тревер в девяностые – это поколение, получившее образование еще в дореволюционное время. Остальные родились на рубеже века или в начале девятисотых годов (самая молодая, Е. М. Штаерман, – в 1914 г.). Это уже следующее, советское поколение. Разница порою небольшая по возрасту, всего в несколько лет – но зато каких лет! Значительная часть авторов – люди совсем молодые, около тридцати лет отроду, аспиранты или сотрудники, только что защитившие кандидатские диссертации. По всей видимости, мэтры, генералы от науки не считали

¹ М. А. Гуковскому принадлежит 46 страниц книги. С 1939 г. он был ученым секретарем Совета истфака ЛГУ, тогда же защитил докторскую диссертацию о Леонардо. В 1943–1945 гг. был проректором ЛГУ. «Он, обладая бесспорным даром историка культуры и науки, не отказывался от административных перспектив, что, несомненно, влияло на свойства личности» [8, т. 1, с. 412].

² Н. Н. Пунину принадлежит 35 страниц. В 1940 г. он издал учебник по истории западноевропейского искусства.

³ Список трудов см. [6]. В списке фигурирует ее глава «Византийская культура», но книга датирована 1940 г. – очевидно, по памяти (экземпляра у нее не было?).

для себя престижным участие в подобном предприятии. Вероятно, и гонорары были крохотными – ведь культура, конечно, не самое важное. Некоторая свобода от идеологического террора всегда оборачивается свободой также от материальных благ. Но надо констатировать, что малоизвестные и совсем молодые авторы, ученики старой профессуры, демонстрировали высокий научный уровень.

Обратим также внимание на проспект издания, на распределение материала. Первобытная культура занимает около 120 страниц, античность около 200, около 200 также – Западное Средневековье и Новое время, культура Востока – около 250. Необычно большой объем уделен первобытности. И вряд ли это связано только с интересами редакторов – М. О. Косвена и П. И. Кушнера. Главная причина была в ином: это был принципиальный отказ от резкого противопоставления истории и «доисторического прошлого». Столь же непривычно много внимания уделено культурам Востока, что, безусловно, связано с общей установкой советской историографии на освобождение от европоцентризма.

Присмотримся к схеме, опираясь на которую авторы описывали культуру конкретного региона в «Истории культуры». Алгоритм описания культуры древней Греции В. П. Зубовым был, к примеру, следующим: во введении давалась характеристика географического положения, населения и основных этапов греческой истории. Далее описание шло по периодам (архаический, классический, эллинистический), выделялись следующие разделы: техника, хозяйство и торговля; общество и государство; быт (религия – только в архаическом периоде); наука; литература; искусство.

Сравнение описания крито-микенской цивилизации (автор – Т. М. Шепунова) с описанием цивилизаций Ближнего Востока (раздел «Финикия» написан Е. М. Штаерман, раздел «Палестина» – А. Б. Рановичем) демонстрирует одинаковые «опорные пункты»: географическое положение, исторический очерк, развитие производительных сил, общество, искусство, религия. Однако, опираясь на сохранившиеся источники, А. Б. Ранович большее внимание уделил Библии и еврейской религии, а Т. М. Шепунова – критской и микенской архитектуре. Общая схема существовала, но могла корректироваться в зависимости от специфики исторического развития, наличия или отсутствия соответствующих источников, научных интересов автора раздела¹. Идеологические вставки носили, по большей части, внешний характер и принципиально не влияли на сам текст.

¹ Раскопки в Рас-Шамре нашли широкое отражение в написанном Е. М. Штаерман параграфе о культуре Финикии именно потому, что, что автор одновременно работала над соответствующей статьей для «Исторического журнала» [32].

В главах, описывавших конкретные события или явления, многое зависело и от позиции авторов, и от того, упоминался ли данный регион в трудах Маркса или Энгельса. Интересно сравнить одинаковые по размеру главы второго раздела: главу III «Финикия» [14, с. 191–199] с главой IV «Палестина» [14, с. 200–209]. Глава «Палестина», написанная А. Б. Рановичем, содержит три ссылки на Маркса и Энгельса, касающиеся вопросов культуры и религии. А. Б. Ранович отмечает, что «огромные средства выкачивало из населения жречество» и жалеет, что «источники не оставили сведений о борьбе рабов за свое освобождение» [14, с. 204]. Глава «Финикия», написанная Е. М. Штаерман, подобных ссылок не содержит вовсе, и автор просто отмечает: «Исторические источники сохранили слишком мало данных о финикийском обществе» [14, с. 196]. Данный факт весьма показателен, потому что Е. М. Штаерман принадлежала к первому советскому поколению историков-античников и стремилась творчески развивать марксизм; при этом даже ранние статьи Е. М. Штаерман в «Вестнике древней истории», посвященные социально-экономической проблематике, выделялись достаточно частым цитированием основоположников марксизма. Можно предположить, что от авторов глав «Истории культуры» не требовали обязательных ссылок на классиков марксизма-ленинизма, поскольку историко-культурная проблематика была слишком далека от марксистских догматов.

Впрочем, о марксизме следует сказать доброе слово: авторы «Истории культуры» были последовательными сторонниками историзма. Нет «неисторических» народов – развитие идет и на Востоке. Примечательно, что в книге нет назойливого социологизма. Естественно, что упоминаются социально-экономические формации, но это не выглядит догмой – ведь любой серьезный историк не сомневается в том, что общественные отношения проходили определенные фазы эволюции. Они-то и могут быть названы социальными формациями. Не бросается в глаза ни пресловутый «классовый подход», ни «классовая борьба». Ритуальные цитаты встречаются изредка и не портят общей картины. Зачастую речь идет лишь о констатации общеизвестных фактов, замаскированных кавычками и ссылками на классиков (как, например, характеристика Константинополя в качестве «моста между Востоком и Западом», снабженная ссылкой на Маркса [14, с. 536]). И полемика с зарубежными исследователями выглядит уместно – к примеру, о том, что нет в истории «избранных народов» (мысль весьма актуальная в контексте предвоенной Европы и той вакханалии расизма, что происходила в стране союзной тогда с СССР).

Еще один любопытный штрих: М. О. Косвен написал раздел о доколумбовой Америке (принципиальное новшество в нашей исторической литературе!). Цивилизации Нового Света, таким образом, были поставлены в один ряд с культурами Древнего мира – как типологически сходные. И название раздела характерно: «Древнейшие цивилизации». Вполне можно говорить не только о формационном, но и о цивилизационном подходе авторов к истории мировой культуры.

Профессиональные историки (и среднего возраста, и молодые) не мудрствовали над общим определением, что такое культура. Они были убеждены в единстве культуры (материальной, общественных форм, психологии разных общественных групп, духовной культуры в разнообразных ее проявлениях). Кстати сказать, и пресловутого «воинствующего атеизма» заметить нельзя – отмечается, к примеру, положительная роль христианства и церкви в Средние века.

Но главное: культура предстает не в качестве инвентаря «достижений», а как, своего рода, физиономия цивилизации. Авторы пытаются дать портрет эпохи, что выгодно отличает книгу от большинства общих трудов и учебных курсов, появившихся в позднейшее, послевоенное время. В связи с этим стремлением на фактах и в зримых картинах представить историческое время стоит и обилие иллюстраций, и множество ярких цитат из источников, и сам язык повествования – безусловно культурный (что не так уж часто бывало в советских книгах по истории культуры).

Непривычно большое для советской историографии место занимает тема быта, нравов, социальной психологии, этикета (в том числе, сведения о том, как в ту или иную эпоху было принято сморкаться или какое место занимала в культуре карточная игра...). Нет схематизма даже у тех авторов, которых принято критиковать за увлечение социологией и пренебрежение фактами (за это историографы часто упрекали, например, Г. С. Кара-Мурзу [25, с. 322]).

А потом была война. Н. А. Шолпо погиб в сентябре 1941 г., от голода в блокадном Ленинграде 1942 г. умер гениальный¹ семитолог

¹ К. Б. Старкова : «Андрей Яковлевич Борисов гениальный ученый» [28, с. 207]; И. М. Дьяконов: «Расскажу только, что в библиотеке у Корсуна находилось некоторое подобие мозгового треста. Главным лицом был иранист Александр Николаевич Болдырев, высокий, красивый, с лукавой улыбкой, талантливый, умный, добрый; и с ним мой брат Михаил Михайлович, тоже красивый, талантливый и умный; [...] и иногда Андрей Яковлевич Борисов. В числе прочих премудрых вопросов [...] был вопрос о классификации ученых-востоковедов по «пядам во лбу». Здесь А. Я. Борисов (так как университет кормил плохо, он поступил в 1937 г. в Эрмитаж... аспирантом к К. В. Тревер) был «семипядником-титаном» [...], А. Н. и М. М. тянули на пять пядей, К. В. Тревер – не выше трех» [9, с. 425].

А. Я. Борисов, китаист Г. С. Кара-Мурза погиб в Китае во время войны с Японией, И. Л. Снегирев попал в плен и за это вскоре после победы был арестован (умер в советском лагере). А с конца 40-х годов обозначился резкий разрыв с мировой наукой. В 1949 году М. А. Гуковский и Н. Н. Пунин были арестованы (первый был освобожден и реабилитирован после смерти «отца народов», другой скончался в лагере). Чуть позже О. Л. Вайнштейн был уволен из Ленинградского университета в качестве «космополита» и вынужден был продолжать свою деятельность в Киргизии. Какая уж тут культура... Процент потерь среди ленинградских авторов – гораздо выше, чем среди авторов московских: это связано и с блокадой, и с особо губительными репрессиями, обрушившимися на послевоенный Ленинград [8].

Книга была полностью готова и могла бы быть напечатана после войны – как опубликована была «История культуры древней Руси». Но это оказалось совершенно невозможно – как по причине трагической судьбы ряда авторов, так и потому, что в конце сороковых–начале пятидесятых годов Советский Союз решительно изолировал себя от мировой науки и культуры. «История культуры» стала жертвой не только мировой войны, но и послевоенной политики.

М. О. Косвен вариант главы о древнем Перу опубликовал еще в 1941 году в «Историческом журнале» [21]. Свои главы по первобытности он превратил в книгу «Очерки истории первобытной культуры», выдержавшую два издания (1953 и 1957 гг.). Текст отличается мало – и не всегда в лучшую сторону (иллюстрации остались старые, но меньше и в худшем исполнении, больше стало трескучих фраз с обличениями буржуазной историографии). Видимо, сказывалась атмосфера послевоенных лет.

Как охарактеризовать то направление, к которому принадлежала и «История культуры», и другие многотомные труды первой половины 40-х годов? С некоторой долей условности, как «объективизм 40-х годов» с преобладанием «позитивистского нарратива». В сущности, это была победа «старой школы» над агрессивным марксизмом¹. Эти

¹ Возможно, эта тактическая победа фактографии готовила почву для дальнейших теоретических поисков. Вот любопытная цитата из письма Г. С. Кара-Мурзы военных лет: «В последние годы у нас потеряли вкус к теории, увлеклись конкретикой (как крен в другую сторону после социологизирования). Ну, и я шел в общем течении. Хватит, надоело. Назрели теоретические вопросы, и хочется ими заняться всерьез» [19, с. 186]. Талантливый китаист погиб в авиакатастрофе, а выжившим советским ученым после кампаний по борьбе с низкопоклонством и космополитизмом теоретические вопросы не казались привлекательными.

издания печатались большими тиражами и должны были повлиять на целое поколение советской интеллигенции. Однако военная и послевоенная «идеологическая разболтанность» вызвала ответную реакцию, и разгром вполне объективистской «Истории философии» стал только началом целой серии идеологических кампаний.

Подготовленная перед войною «История культуры» была забыта – и забыта совершенно незаслуженно! Более того, за 70 с лишним лет, прошедших после ее создания, в российской исторической литературе так и не появилось аналогичного труда – по замыслу и научному уровню. Инициированная авторами интернет-публикация «Истории культуры» – лучшая память об авторах книги, многие из которых погибли или во время войны, или вскоре после ее окончания.



1. *Авдеев А. Д.* Происхождение театра / А. Д. Авдеев. – М., 1959.
2. *Аджинджал И. А.* Из этнографии Абхазии: материалы и исследования / И. А. Аджинджал. – Сухуми, 1969.
3. *Алымов С. С. П. И.* Кушнер и развитие советской этнографии в 1920–1950-е гг / С. С.Алымов. – М., 2006.
4. *Банк А. В.* Памяти погибших / А. В. Банк// Сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1948. – Вып. 5. – С. 50–51.
5. *Вигасин А. А.* Столетие Тамары Михайловны Шепуновой // Вигасин А. А. Работы разных лет / А. А. Вигасин. – М., 2012. – С. 287–291.
6. *Византия* в контексте мировой культуры. К 100-летию со дня рождения А. В. Банк. Материалы конференции // Труды Государственного Эрмитажа. – XLII. – СПб., 2008.
7. *Древний Восток.* Атлас / под ред. В. В. Струве. – М., 1937.
8. *Дружинин П. А.* Идеология и филология. Ленинград, 1940-е годы / П. А. Дружинин. – М., 2012. – Т. 1–2.
9. *Дьяконов И. М.* Книга воспоминаний / И. М. Дьяконов. – СПб., 1995.
10. *Зубов В. П.* Аристотель / В. П. Зубов. – М., 1963.
11. *Зубов В. П.* Развитие атомистических представлений до начала XIX века / В. П. Зубов. – М., 1965.
12. *История дипломатии* / под ред. В. П. Потемкина. – М., 1941–1945. – Т. 1–3.
13. *История древнего Востока* / под ред. В. В. Струве. – М., 1941.

14. *История культуры* / под ред. П. Ф. Юдина, М. О. Косвена и П. И. Кушнера. – М., 1941. – Т. I. : Первобытная культура. Древнейшие цивилизации. Античный мир. Средневековье. – На правах рукописи.
15. *История культуры древней Руси* / под общей редакцией акад. Б. Д. Грекова и проф. М. И. Артамонова. – М.–Л., 1948–1951. – Т. 1–2.
16. *История музыкальной культуры* / под ред. Р. И. Грубер. – Л., 1941. – Т. 1. – Ч. 1–2. С древнейших времен до конца XVI века.
17. *История СССР* / под ред. В. А. Пичеты, М. Н. Тихомирова и А. В. Шестакова. – М., 1941. – Т. I.
18. *История философии* / под ред. Г. Ф. Александрова. – М., 1941–1943. – Т. 1–3.
19. *Кара-Мурза Г. С. Из писем ученого* / Г. С. Кара-Мурза // *Новый мир*. – 1950. – № 4.
20. *Карпюк С. Г. А после была война: дискуссия 1940 г. о крито-микенской цивилизации* / С. Г. Карпюк // *Вестник древней истории*. – 2015. – № 2.
21. *Косвен М. О. Древнее Перу* / М. О. Косвен // *Исторический журнал*. – 1941. – № 3. – С. 91–99.
22. *Лисициан С. С. Старинные пляски и театральные представления армянского народа* / С. С. Лисициан. – Ереван, 1958. – Т. 1.
23. *Люди и судьбы*. – СПб., 2003.
24. *Москва. Энциклопедия*. – М., 1980.
25. *Никифоров В. Н. Советские историки о проблемах Китая* / В. Н. Никифоров. – М., 1970.
26. *Рамм Б. Я. Научная и общественная деятельность О. Л. Вайнштейна (1894–1980)* / Б. Я. Рамм // *История и историки: Историографический ежегодник, 1983*. – М., 1987. – С. 258–270.
27. *Слово об учителях. Московские востоковеды 30–60-х годов*. – М., 1988.
28. *Старкова К. Б. Воспоминания о прожитом. Жизнь и работа семитолога-гебраиста в СССР* / К. Б. Старкова. – СПб., 2006.
29. *Тюляев С. И. Архитектура Индии* / С. И. Тюляев. – М., 1939.
30. *Шепунова Т. М. В Академии наук СССР. Дискуссия об эгейской культуре (Обсуждение главы для III тома «Всемирной истории»)* / Т. М. Шепунова // *Вестник древней истории*. – 1940. – № 2. – С. 204–218.
31. *Шепунова Т. М. По историческим учреждениям. В Академии наук СССР. Обсуждение главы «Эгейский мир» для III тома «Всемирной истории»* / Т. М. Шепунова // *Исторический журнал*. – 1940. – № 7. – С. 135–139.
32. *Штаерман Е. М. Раскопки в Рас-Шамре* / Е. М. Штаерман // *Исторический журнал*. – 1941. – № 4. – С. 77–83.

Вігасін А. А., Карпюк С. Г. Невидана та забута: «История культуры» 1941 року

У статті розглядається перший том «Истории культуры» 1941 р., який був підготовлений до друку, але не опублікований у зв'язку із початком війни. А. А. Вігасін та С. Г. Карпюк аналізують науковий рівень книги, простежують долю та еволюцію поглядів її авторів.

Ключові слова: «История культуры», радянська історіографія, стародавній світ, Середні віки.

Vigasin A. A., Karpyuk S. G. Unpublished and Forgotten: «The History of Culture» of 1941

The article is devoted to the first volume of «The History of Culture» which was prepared in 1941, but was not published due to the outbreak of war.. A.A. Vigasin and S.G. Karpyuk analyze the scholar level of this book, trace the fate and views of its authors.

Keywords: «The History of Culture», Soviet historiography, ancient world, the Middle Ages.

О. И. Красько

**ОСОБЕННОСТИ РЕФЛЕКСИИ В
АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ ИСТОРИКОВ:
НА МАТЕРИАЛАХ ИНТЕРВЬЮ ВЫПУСКНИКОВ
ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(КОНЕЦ 1980-х – НАЧАЛО 2000-х гг.)**

В статье проанализированы «устные воспоминания» профессиональных историков (выпускников Харьковского университета) с целью определения их рефлексивного самосознания в процессе интервьюирования. Охарактеризованы специфика интерпретации личного опыта и особенности самопрезентации историков в автобиографических текстах.

Ключевые слова: интервью, историки, респонденты, рефлексия, Харьковский университет.

Одним из традиционных жанров творчества историков Харьковского университета являются автобиографические тексты. Автобиографические записки и мемуары оставили такие дореволюционные исследователи, как Н. И. Костомаров, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул, А. С. Вязигин, Д. Н. Овсянко-Куликовский и др. В целом, для дореволюционной университетской мемуаристики характерно доминирование мемуаристов-гуманитариев, обусловленное профессиональными навыками последних и их склонностью к саморефлексии [2, л. 92].

Анализ авторского состава мемуаристов показывает, что для советского периода характерна противоположная тенденция – увеличение среди авторов представителей естественных наук, в особенности университетских физиков и сотрудников Украинского физико-технического института (теперь – ННЦ «ХФТИ»): А. И. Ахиезер, В. С. Коган и др., что связано с преподаванием в Харьковском университете известных ученых (А. К. Вальтер, Л. Д. Ландау, К. Д. Синельников) и осуществлением научных открытий мирового значения (расщепление ядра атома лития, добыча жидкого гелия). В тоже время число мемуаров–автобиографий среди историков Харьковского университета, целью которых, согласно © Красько О. И., 2015

М. Ф. Румянцевой, является установление вторичной фиксации социальных связей мемуариста в эволюционном целом [13, с. 636], значительно уменьшилось. С. М. Куделко отмечает, что «маргинальное положение автобиографических работ в советское время проявилось в том, что даже ведущие университетские историографы (призванные заниматься саморефлексией) В. И. Астахов (1922–1972), И. Л. Шерман (1911/1912–1989) и Ю. И. Журавский (1937–1991) своих развернутых автобиографий не оставили» [9, с. 161].

В годы независимой Украины ситуация с созданием и публикацией текстов автобиографического характера университетскими историками изменилась мало. В 1999 году в серии «Спогади вчених Харківського державного університету» вышли мемуары преподававшего долгие годы историю и историографию Украины проф. И. К. Рыбалко (1919–2002) [12], в 2002 году в «Харьковском историографическом сборнике» были опубликованы воспоминания преподавателя кафедры истории Украины М. А. Литвиненко со знаковым названием «Мої університети» [10].

В то же время стоит отметить, что в последнее десятилетие для университетской мемуаристики традиционным явлением стали «мемориальные» эссе. С одной стороны, это обусловлено антропологическим поворотом к субъекту, к личности ученого, с другой стороны – политикой университета по формированию корпоративной памяти научного сообщества. Ежегодно, к юбилейным датам университетских преподавателей, издаются сборники биографического характера, содержащие личные документы, библиографию работ, воспоминания учеников, друзей и коллег об ученом. Несомненным лидером по изданию мемориальных сборников в честь своих учителей в Харьковском университете является исторический факультет. На данный момент серия насчитывает 13 сборников, посвященных В. И. Астахову, Ю. А. Голубкину, Ю. И. Журавскому, Б. П. Зайцеву, В. И. Кадееву, В. А. Латышевой, В. Ф. Мещерякову, Б. К. Мигалю, В. К. Михееву, Б. А. Шрамко, А. И. Эпштейну, Г. Н. Попову, А. Е. Кучеру [16].

Известно также, что некоторые представители нынешнего профессорско-преподавательского состава исторического факультета уже записали свои воспоминания или находятся в процессе написания автобиографических текстов. Однако и реальные, и потенциальные мемуаристы в частных разговорах подчеркивают, что не собираются их публиковать до тех пор, пока работают в университете. Очевидно,

это объясняется наличием в воспоминаниях оценочных суждений. Впрочем, скрытой причиной может быть и нежелание преподавателей становиться посредством своих автобиографических нарративов объектами исследования. Ведь, согласно «нарративной истории» А. Дж. Тойнби, смысл исторического события не столько существует «объективно», сколько возникает в контексте рассказа о событии и связан с личностной интерпретацией [15].

В последнее двадцатилетие отечественные исследователи повсеместно стали использовать материалы создаваемых «устных архивов», что связано с институализацией устной истории как самостоятельного направления, и признанием устноисторического метода равноправным и равноценным наряду с другими для получения знаний о прошлом. Этот вывод можно сделать, если жестко развести понятия случайных записей очевидцев и «практики научно организованной устной информации участников или очевидцев событий, зафиксированной специалистами» [17, с. 16]. На современном этапе при высших учебных заведениях создаются центры устной истории, формируются информационные банки аудиоматериалов, реализуются устноисторические проекты. Так, с 2006 года Музей истории и исторический факультет ХНУ имени В. Н. Каразина начали реализацию устноисторического проекта «Образы университетской науки: Харьковский университет в 1940–1980-х гг.», целью которого является сбор письменных свидетельств и интервью выпускников и преподавателей Харьковского университета 1940–1980-х гг. [1]. В дальнейшем хронологические рамки проекта были расширены, и наряду с интервью выпускников советского периода участники проекта стали собирать устные воспоминания выпускников последних двух десятилетий. В результате реализации данных устноисторических проектов в Музее истории ХНУ имени В. Н. Каразина было собрано более 200 интервью выпускников и преподавателей Харьковского университета, среди которых 18 «устных воспоминаний» принадлежат профессиональным историкам, продолжившим после защиты диссертации на соискание ученой степени, работать в университете и других высших учебных заведениях г. Харькова [11].

В ходе интервью каждый респондент ответил на 68 вопросов специально разработанной анкеты, которые условно можно разделить на следующие блоки: вопросы об учебном процессе, научной и общественной деятельности в университете, студенческо-преподавательском быте и досуге, университетской символике,

отношениях в студенческой среде и др. Полученные материалы «устной истории» являются не только ценным источником новых знаний о недавнем прошлом университета, но и открывают перспективы определения организации рефлексивного самосознания и самопрезентации историков в процессе создания автобиографических текстов, которыми, по сути, являются данные интервью.

Одной из современных тенденций в анализе автобиографического опыта является использование нарративного подхода, при котором жизненный путь каждой личности воспринимается как осмысленное целое, существующее для других в форме завершённой (или рассказанной как завершённой) истории, текста / рассказа / легенды о себе. Сущность этого подхода заключается «в признании за культурными артефактами статуса повествовательных структур, понимании их как завершённых организованных текстов разных уровней и содержания» [14, с. 222]. Нарратизации подвергаются как автобиография в целом, так и её отдельные части, в первую очередь те, которые осмысливаются как ключевые, смыслообразующие. Единицей построения автобиографического нарратива принято считать событие, под которым понимают отрефлексированное, сохранившееся в памяти и наделённое «насыщенным описанием» (Г. Райл и К. Гирц [14, с. 225]) действие или случай, которые совершались, происходили или созерцались как происходящие на определённом отрезке пространства и времени жизни субъекта, в особенности, если с ними было связано что-то важное для него. Для определения особенностей рефлексии в «устных воспоминаниях» историков нами были выделены не нормативные жизненные факты (родился, поступил в университет, посещал занятия и т.п.), а наполненные особым событийным смыслом фрагменты жизни информантов, в частности фрагменты из студенческой жизни в Харьковском университете.

Так, большинство респондентов, рассказывая о поступлении в Харьковский университет, не столько останавливаются на освещении конкретной информации (когда поступил, на какой факультет), а рассуждают о трудностях, которые им пришлось преодолеть. Как оказалось, многие «профессиональные историки» не смогли в советское время поступить на исторический факультет с первого раза [6; 8]. Респонденты объясняют свою неудачу объективными, не зависящими от них причинами – большим конкурсом, льготами, которыми при поступлении в университет пользовались абитуриенты, отслужившие в армии, с трудовым стажем и рекомендациями комсомольских

организаций. При этом поступление в университет со второй попытки расценивается информантами как своего рода «небольшой подвиг», подчеркивается важность преодоления данного жизненного барьера [5]. В 1990-х годах респонденты столкнулись с другими проблемами на пути к науке – дефицитом хороших учебных пособий. Доцент кафедры истории Украины В. А. Куликов отмечает: «Лекции читали уже поновому, а книги были советские» [3, л. 9]. Поэтому, когда в то время студент Куликов привез из Москвы учебник «Основы советского государства», его одновременно читали трое ребят [3, л. 10].

Не скрывают респонденты и своих неудач в период обучения – низкие отметки («4» отмечается как слабая оценка для историка), казусы на экзаменах. Однако информанты, как правило, обращаются к данным фрагментам, чтобы показать свои способности, которые не были по достоинству оценены педагогами. Заведующая кафедрой истории и культурологии ХНУГХ имени А. Н. Бекетова О. Л. Рябченко рассказала, как получила «четверку» по зачету у В. Ф. Мещерякова только потому, что в устном ответе привела точные количественные показатели рабов на Ближнем Востоке. Преподаватель не поверил, что студентка могла запомнить такого рода материал, и сделал вывод о списывании. Ольга Леонидовна подчеркивает, что всему виной была ее феноменальная память: «я помнила все даты, что касается цифр, запоминала сразу, это иногда мне вредило» [7, л. 6]. Отметим, что респонденты часто апеллируют к теме памяти, ее значению в жизни историка, подчеркивая, тем самым, свои способности к запоминанию [3, л. 15].

Говоря о своих успехах в студенческие годы, информанты придают рассказам поучительный характер. Получение «пятерок» у строгих преподавателей, которые за свою профессиональную карьеру немногим студентам выставили наивысший балл, расценивается не просто как удачное стечение обстоятельств, а заслуженное достижение, поскольку учеба, по словам Л. Ю. Посоховой, находилась на первом месте в жизни будущего историка, каждый экзамен был действительно важным событием [5, л. 8]. Для многих поколений студентов-историков труднопреодолимым барьером в студенческой жизни стала сдача экзамена профессору кафедры древнего мира и средних веков В. И. Кадееву. Существует несколько вариаций студенческих выражений, посвященных данному событию: «сдал Кадеева, можно сказать, закончил исторический факультет», «сдашь Кадеева, можешь жениться» [4, л. 12]. Скорее всего, респонденты обращаются к

своим примерам из студенческой жизни, чтобы показать будущим поколениям историков значение учебы на историческом факультете в их дальнейшей профессиональной деятельности.

В общем, для интервью историков, в отличие от устных свидетельств представителей профессорско-преподавательского состава других факультетов, характерно постоянное сравнение прошлого и настоящего – мотивационных установок и поведения студентов, особенностей учебного процесса и организации научной деятельности. Ответы на конкретные вопросы приобретают характер рассуждений об изменениях в системе высшего образования. Респонденты, которые сами являются преподавателями исторического факультета, отмечают негативные тенденции в современном учебном процессе (отношение к учебе, профессорам, чтению книг) [5; 6]. Не остаются без внимания и вопросы, касающиеся списывания студентов на контрольных работах и экзаменах. Преподаватели не порицают такую форму поведения, однако подчеркивают, что, будучи студентами, они не прибегали к шпаргалкам и другим вспомогательным средствам, объясняя это отсутствием у себя определенных навыков к списыванию [7]. При этом информанты выделяют факторы, имевшие важное значение в процессе их личностно-профессионального становления, рассказывают, кто из преподавательского состава и какое оказал на них влияние. Они отмечают, что иногда сами профессора не догадывались, что своими лекциями и стилем поведения повлияли на своих учеников [6].

Учитывая, что в анкете достаточное количество вопросов посвящено взаимодействию профессорско-преподавательского состава и студенческой среды, респонденты часто останавливаются на характеристике своих научных руководителей и преподавателей факультета. Воссоздавая образ своих учителей, информанты старались минимизировать негативные стороны «портрета», оправдать своего педагога. О. А. Ручинская таким образом сказала об уже упомянутом В. И. Кадееве: «он был строгий и выдержанный, но его лекции всегда были очень содержательны – и поэтому, не любить его было просто невозможно» [6, л. 5]. «Молодые ученые», в основном, не останавливаются на описании преподавательского состава, объясняя это этическими соображениями: «О других преподавателях я корректно промолчу, потому что смеяться над коллегами и подшучивать, будет не совсем справедливо по отношению к ним» [4, л. 7]. Даже упоминание курьезов или смешных историй о профессорах сопровождается просьбами о неразглашении – «надеюсь, Вы не будете это рассказывать» [3, л. 9]. В свою очередь, респонденты подробно

характеризуют положительные качества идеальных, по их мнению, профессоров и подчеркивают, что «большинство студентов того времени были настроены на позитивное восприятие преподавателя, больше хотели видеть в нем идеал, нежели его критиковать [5, л. 7]. Тем самым, информанты стремятся показать отличие в отношении к педагогу со стороны современного студенчества, что, по их мнению, проявляется в снижении уважения к профессорскому званию [7, л. 13].

Интервью историков отличаются также особой связью с университетским пространством. С момента поступления респонденты считают университет неотъемлемой частью жизни, а себя «университетскими людьми». Даже в случае, если по окончании университета историки трудоустроивались в другие высшие учебные заведения, проходя мимо центрального корпуса университета, они продолжают чувствовать душевный подъем [7, л. 1]. Своими личными историями, связанными с *Alma Mater*, респонденты присваивают себе университетское пространство [5].

Таким образом, анализ интервью преподавателей исторического факультета Харьковского университета показывает, что для автобиографических текстов историков, как и для других подобных текстов, характерны попытки оправдания, разъяснения своих позиций и уточнения фактов. При этом события негативного характера авторы воспоминаний объясняют трудностями на пути к науке, не зависящими от них, а достижения и успехи – своим трудолюбием и упорством. В освещении профессорско-преподавательского состава респонденты придерживаются этических норм и принципа уважения по отношению к учителям и коллегам. Для рассуждений респондентов характерна темпоральность и постоянная ревизия причинно-следственных связей между их действиями и последствиями. Автобиографический текст выступает знаковой системой, через которую историк репрезентует свой внутренний мир – взгляды, оценки, суждения. Особенности профессиональной деятельности заставляют информантов сравнивать прошлое и настоящее, делать промежуточные выводы о своем выборе, общей стратегии жизни.



1. Іващенко В. Ю. Проект «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940–1980-х роках / В. Ю. Іващенко // Україна модерна. – Київ-Львів, 2007. – Ч. 11. – С. 81–82.
2. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст. : дис... канд. іст. наук. / В. Ю. Іващенко. – Харків, 2003. – 216 арк.
3. Інтерв'ю с В. А. Куликовым от 12. 10. 2010, г. Харьков / интервьюер : О. В. Корниенко // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 22 л.
4. Інтерв'ю с К. В. Мызгиным от 27. 11. 2012, г. Харьков / интервьюер : А. В. Середа // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 27 л.
5. Інтерв'ю с Л. Ю. Посоховой от 18. 11. 2010, г. Харьков / интервьюер : О. В. Корниенко // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 19 л.
6. Інтерв'ю с О. А. Ручинской от 25. 10. 2012, г. Харьков / интервьюер : С. А. Жидков // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 15 л.
7. Інтерв'ю с О. Л. Рябченко от 03. 01. 2009, г. Харьков / интервьюер : М. А. Пашкова // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 12 л.
8. Інтерв'ю с В. В. Скирдой от 22. 12. 2011, г. Харьков / интервьюер : В. А. Протас // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 12 л.
9. Куделко С. М. Автобіографічні тексти історика – значущий елемент жанрового розмаїття історіографії: нотатки до теми // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2014. – Вип. 13. – С. 156–166.
10. Литвиненко М. А. Мої університети [Спогади] // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2002. – Вип. 5. – С. 128–134.
11. Музей истории ХНУ имени В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2.
12. Рибалка І. К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999. – 200 с.
13. Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : уч.пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева ; рос. гос. гуманитарный ун-т ; Ин-т «Открытое общество». – М., 2000. – С. 634–648.

14. Сапогова Е. Е. «Римейки жизни»: конструирование автобиографического нарратива. // Известия ТулГУ. Серия «Психология» / под ред. Е. Е. Сапоговой. – Вып. 5. – Ч. I. – С. 200–228.
15. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М., 2008. – 700 с.
16. Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з XVIII ст. до сьогодення : бібліогр. покажч. / уклад. : Н. В. Аксьонова, В. В. Кравченко, Ю. Ю. Полякова, Т. О. Чугуй. – Х., 2011. – 140 с.
17. Шмидт С. О. Предпосылки «устной истории» в историографической культуре России / С. О. Шмидт // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма: Чтения, посвященные памяти А. Л. Станиславского : тез. докл. и сообщ. Москва, 27 января –1 февраля 1991 г. – М., 1991. – С. 262.

Красько О. И. Особливості рефлексії в автобіографічних текстах істориків: на матеріалах інтерв'ю випускників Харківського університету (кінець 1980-х – початок 2000-х рр.)

У статті проаналізовані «усні спогади» професійних істориків (випускників Харківського університету) з метою визначення їхнього рефлексивного самопізнання у процесі інтерв'ювання. Схарактеризовані специфіка інтерпретації особистого досвіду та особливості самопрезентації істориків в автобіографічних текстах.

Ключові слова: інтерв'ю, історики, респонденти, рефлексія, Харківський університет.

Olha Krasko. Peculiarities of reflexion in autobiographical texts of historians (out of the interviews of Kharkiv University graduates)

The article considers «oral memories» of professional historians (Kharkiv University graduates) in order to determine their reflexive self-consciousness in the interviewing process. The author analyzes specific character of interpretation of personal experience and features of historians' self-presentation in autobiographical texts.

Keywords: interview, historians, respondents, reflexion, Kharkiv University.

Л. Ю. Посохова

СЮЖЕТ, ЯКИЙ «ПІДКАЗАВ» АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ

Статтю присвячено вивченню початкового етапу зацікавлення Сходом в Харкові у XVIII столітті, визначенню форм та напрямків такого інтересу. Вперше проблема витоків сходознавства в Харкові в XVIII ст. була поставлена видатним вченим-сходознавцем Андрієм Ковалівським. На підставі нових джерел та підходів культурної та інтелектуальної історії доповнено спостереження вченого про те, що осередком таких перших захоплень Сходом в Харкові був Харківський колегіум.

Ключові слова: *Андрій Ковалівський, сходознавство, Харківський колегіум, давньоєврейська мова, історія та географія Сходу.*

У 2015 році виповнилося 120 років з дня народження видатного сходознавця та історика науки Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969). Добре відомо, що вчений цікавився широким спектром проблем, але передовсім він відзначився перекладами і коментарями арабських джерел з історії народів Східної Європи та дослідженнями з історії культури України. Андрій Петрович, як «науковець вищого ґатунку», у своїх працях не лише зробив важливі висновки, але й позначив ті задачі, розв'язувати які мали вже наступники. Серед останніх були й деякі проблеми історії українського сходознавства, зокрема, питання про початок вивчення Сходу в Харкові у XVIII столітті.

Хоча наукова спадщина Андрія Петровича Ковалівського неодноразово потрапляла до поля зору науковців [7; 8; 15], але й сьогодні, після появи спеціальних праць, в яких анонсовано «комплексне і систематичне дослідження наукового доробку А. П. Ковалівського» [5, с. 3], автори наполягають, що «уявлення про дослідницьку діяльність вченого, котре на даний момент склалося у вітчизняній науці, слід визнати поверховим, неповним і внутрішньо суперечливим» [6, с. 76]. Уважаємо, що розуміння творчої лабораторії вченого може досягатися й шляхом продовження його розвідок, опертя на них та послідовного розвитку висловлених в них ідей. Це вповні відноситься

до заявленої теми, адже після статті самого Андрія Петровича, в якій була поставлена проблема витоків сходознавства в Харкові в XVIII ст. [3], з'явилася лише одна робота з цієї теми [10]. Принагідно зазначимо, що історія сходознавства в Харкові в XIX столітті, яка пов'язана передовсім з Харківським університетом, стала об'єктом спеціальної уваги дослідників [16; 18].

Мета статті полягає в тому, щоби на підставі нових джерел та підходів культурної та інтелектуальної історії верифікувати спостереження А. П. Ковалівського щодо початку зацікавлення Сходом в Харкові у XVIII столітті, а також визначити форми та напрямки такого інтересу.

Добре відомо, що в різноманітній творчій спадщині вченого значне місце посідає дослідження історії культури Слобідської України XVIII століття. Протягом життя Андрій Петрович цікавився кількома проблемами, зокрема, у 1920-ті роки декілька праць він присвятив життєвому шляху, філософським та етичним поглядам Григорія Сковороди. У 1960-ті роки він повернувся до вивчення культури Слобожанщини, але вже як сходознавець. Він досліджував зародки наукового вивчення Сходу в Харкові в XVIII столітті. У вступній статті до збірки перекладів зі східних мов, він надав загальну панораму харківської орієнталістики. Витоки зацікавленості Сходом в Харкові А. П. Ковалівський пов'язував із Харківським колегіумом, його викладачами та вихованцями [3, с. 23]. Свої думки він обґрунтовував, спираючись передовсім на реєстр книжкового зібрання бібліотеки колегіуму.

Книжкові скарби бібліотеки Харківського колегіуму неодноразово привертала увагу дослідників (А. С. Лебедев, Д. С. Федоровський). Історики колегіуму XIX – початку XX ст. описали найвидатніші з книжок, в тому числі «орієнтальної» тематики. Андрій Петрович Ковалівський розглянув один з каталогів бібліотеки колегіуму (датований 1769 р.), виділяючи ті з книг, які так чи інакше стосувалися Сходу. Цінність розвідки Ковалівського полягає в тому, що він виявив значний масив таких книг (частина з них зберігається й до тепер в фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), описав найбільш цікаві з них, навів сучасні бібліотечні шифри. Вчений класифікував виявлені книги за видами та жанрами (словники східних мов, книги з історії, географії тощо). Ще один важливий висновок, який зробив Андрій Петрович, полягав в тому, що ці книжки не лежали «мертвим вантажем» на полицях бібліотеки Харківського колегіуму. Ковалівський довів, що

деякі книги вивчали такі викладачі як Григорій Сковорода та Лаврентій Кордет.

Ці міркування Андрія Петровича вельми цінні, водночас вони можуть бути розвинені та уточнені. По-перше, дослідження навчального процесу в Харківському колегіумі дозволяє стверджувати, що в ньому з середини XVIII ст. почали викладати давньоєврейську мову [докладно про це див.: 11, с. 118–119]. В науковій літературі маємо лише вкрай скупі відомості про її вивчення у православних колегіумах XVIII ст. Натомість дослідження комплексу різноманітної діловодної документації Харківського колегіуму уможливило реконструкцію початкового періоду викладання давньоєврейської мови. Завдяки цьому можна стверджувати, що викладання гебрайської мови почалося в цьому колегіумі в 1752/1753 навчальному році, а першим учителем був Іван Базилевич (чернече ім'я Йов, майбутній ректор колегіуму, у подальшому переяславський єпископ) [11, с. 118]. Важливо зазначити, що викладання давньоєврейської мови тривало і в подальші роки. Відомо, що Йов Базилевич викладав граматику давньоєврейської мови. Посібники, які він використовував, були написані латиною і призначалися для єзуїтських навчальних закладів. Ймовірно він використовував кілька лексиконів і граматик, які в той час уже були в бібліотеці Харківського колегіуму. Завдяки каталогу бібліотеки колегіуму (1753) стало можливо встановити ці книги [однією з таких книг була, наприклад: 19]. Крім того відомо, що Йов Базилевич мав і особисту бібліотеку, в якій були книги латиною, давньогрецькою і давньоєврейською мовою.

Уважаємо, що зацікавлення Сходом у Харкові також безпосередньо пов'язане з викладанням у колегіумі всесвітньої історії та географії. На момент написання А. П. Ковалівським зазначеної вище статті про викладання цих дисциплін у XVIII ст. історикам освіти було відомо надзвичайно мало. Втім, очевидно, що запровадження цих предметів до навчального курсу, яке відбулося в Харківському колегіумі набагато раніше за інші подібні заклади, здійснило суттєвий вплив на формування наукової картини світу викладачів та учнів, сприяло їх «віртуальним подорожам» різними країнами світу, знайомству з різними народами [див. про це: 13]. Наведемо кілька прикладів наукових праць, які використовували в якості посібників у колегіумі, котрі в свій час були справжніми науковими досягненнями. У них знайшли своє місце й описання історії та географії різних країн Сходу. Так, наприклад, відомо, що при викладанні в Харківському колегіумі

користувалися популярними тогочасними книгами: «Всеобщая география» Бернарда Варенія [1], що була першим систематичним курсом географії, який вважається одним із найкращих творів того часу [4, с. 289–290]; «Земноводнаго круга краткое описание» Йогана Гюбнера, що лише за життя автора була перевидана 36 разів та перекладена всіма європейськими мовами та ін. Вдалося встановити й деякі книги з історії, які вивчали в колегіумі. Серед них праця із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра (Hieronymus Freyer) [17], твір Самуеля Пуфендорфа (Samuel Pufendorf) «Введение в историю» [14]. У 1780-ті рр., як свідчать звіти викладачів, при викладанні історії і географії почали користувалися передовсім популярною в Європі працею із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра. Аналіз цих праць дозволяє стверджувати, що історія Сходу у них є важливою складовою всесвітньої історії.

Ще одним напрямком розвитку ідей А. П. Ковалівського стало дослідження не тільки реєстру бібліотеки Харківського колегіуму, котрий вивчав науковець (1769 р.), але й іншого каталогу, датованого 1753 роком [2]. Значущість залучення цього реєстру полягає у тому, що він надає опис зібрання, здійснений на 16 років раніше, ніж той, на який спирався Ковалівський. Але також важливо, що в списку 1753 року зафіксована приналежність кожної книги певній особі, від якої вона надійшла до бібліотеки колегіуму. З історії формування книгозбірні відомо, що чимало книжок потрапили до неї випадково і жодним чином не були пов'язані із професорськими заняттями чи вправами з учнями. У даному випадку можна закидати Андрію Петровичу, що захопившись описом рідкісних та унікальних книг орієнтальної тематики з колегіумської бібліотеки він фактично ототожнював наявність книги із зацікавленням Сходом. На нашу думку, реалії життя навчального закладу, значне навантаження та інші обов'язки професорів та учнів зумовлювали те, що далеко не всі книги потрапляли до їх рук. Тому виглядає перебільшенням те, що наявність в бібліотеці Харківського колегіуму словників багатьох східних мов А. П. Ковалівський розглядав як незаперечне свідчення про вивчення Сходу в цьому закладі. Разом із цим, не заперечуємо, що зберігання та накопичення таких книг є важливим фактом, який дозволяє казати про створення ґрунту для сходознавчих студій.

Водночас чимало книжок у своїй сукупності являли собою справжні «навчальні комплекси» з певних дисциплін, їх підбір був ретельно продуманим. Вони належали професорам колегіумів або

єпископам (які в свій час теж учителювали), й з часом були передані ними до бібліотеки. Каталог 1753 року дозволяє реконструювати ці власні книжкові зібрання, довести їх не випадковий характер. Окрім того, діловодна документація свідчить, що ряд книг спеціально закуповували у великій кількості в якості навчальних посібників, котрі повинні були мати учні, оскільки вони були обов'язковими для їх вивчення. Доведення того, що певні книги з історії та географії Сходу, словники чи лексикони були власністю професорів, які викладали ці дисципліни, були визначені як обов'язкові для вивчення, надає додаткові аргументи на користь твердження про науково-навчальне зацікавлення цією темою в інтелектуальному середовищі, яке сформувалося завдяки Харківському колегіуму.

На підставі вивчення записів про видачу певних книжок із бібліотеки колегіуму Андрій Петрович зробив важливий висновок щодо використання «східних» фондів деякими викладачами. Однак можливості вивчення інтересу професорів колегіуму до теми Сходу ще далеко не вичерпані. Так, автором цієї статті було знайдено та проаналізовано особисту бібліотеку, листування та речі Лаврентія Кордета, що дозволило до певної міри охарактеризувати і його сходинкові захоплення [9; 12]. В особистому книжковому зібранні професора було чимало спеціальних праць з географії Сходу (описи Китайського і Каспійського морів тощо), атласів, а також популярних у XVIII ст. книжок «путівникового» жанру, в яких Схід був одним із привабливих маршрутів. Окрім того, в бібліотеці цього інтелектуала були важливі наукові праці, які використовували як посібники з викладання всесвітньої історії та географії саме в Харківському колегіумі.

Вочевидь, дослідження особистих бібліотек, листування, речей викладачів та учнів Харківського колегіуму може бути продовжено, адже сьогодні методи культурної історії пропонують необхідні для цього методологічні прийоми.

Отже, залучення діловодної документації Харківського колегіуму (реєстрів бібліотеки, звітів про викладання із позначенням тем та навчальних посібників), а також джерел особового походження, дозволяє верифікувати та суттєво доповнити висновок Андрія Петровича Ковалівського, що осередком перших наукових захоплень Сходом в Харкові був Харківський колегіум. Навчальний курс колегіуму, в якому в XVIII столітті з'явилися східні мови (гебрайська), всесвітня історія та географія, слугував підґрунтям для формування знань, які відповідали рівню тогочасної науки. Вивчення цих дисциплін

було забезпечено наявними в бібліотеці колегіуму науковими працями, посібниками, дидактичними матеріалами (атласами, словниками тощо). Деякі інтелектуали, які напряду були пов'язані з колегіумом (викладачі, єпископи, випускники), також збирали праці з історії та географії Сходу, вивчали мови, купували «східні речі». Втім, очевидно, що подальші просопографічні та мікроісторичні дослідження нададуть й інші свідчення на користь прозірливих спостережень А. П. Ковалівського.



1. *Варениус Б.* География генеральная: Небесныи и земноводныи круги купно с их свойства и действа, в трех книгах описующая / Б. Варениус ; преведена с латинского языка на российский и напечатана в Москве повелением Царскаго Пресветлага Величества. – [М.], 1718. – 647 с.
2. Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Збір. рукописів. – Спр. 1817/с 895. – Арк. 1–99.
3. *Ковалівський А. П.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX ст. / А. П. Ковалівський // Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 9–122.
4. *Лукичева Э. В.* Федор Поликарпов – переводчик «Географии генеральной» Бернарда Варения / Э. В. Лукичева // XVIII век. Сборник 9 : Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – Ленинград, 1974. – С. 289–296.
5. *Малиновська Н. М.* Життєвий шлях і науковий доробок А. П. Ковалівського (1895–1969 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. М. Малиновська. – Харків, 2009. – 19 с.
6. *Малиновська Н. М.* Наукова діяльність А. П. Ковалівського в історіографії / Н. М. Малиновська // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер. : Актуальні проблеми історії України. – 2013. – № 25. – С. 71–78.
7. *Митряєв А.* Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського / А. Митряєв // Східний світ. – 1995. – № 2. – С. 7–23.
8. *На честь* заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969) : тези доповідей міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995. – 67 с.

9. *Посохова Л. Ю.* Книги з історії в особистій бібліотеці харківського інтелектуала XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2014. – Вип. 13. – С. 166–179.
10. *Посохова Л. Ю. А. П. Ковалівський як дослідник історії культури Слобідської України XVIII ст.* / Л. Ю. Посохова // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969) : тези доповідей міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Х., 1995. – С. 18–19.
11. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
12. *Посохова Л. Ю.* Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета / Л. Ю. Посохова // Київська Академія. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 109–136.
13. *Посохова Л. Ю.* Розширюючи обрії світу: Реальні та віртуальні подорожі студентів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Т.1 : Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI – XVIII століть. – Київ–Краків, 2015.
14. *Пуфендорф С.* Введение в историю знатнейших европейских государств: с примечаниями и политическими разсуждениями / С. Пуфендорф ; переведена с нем. Б. Волковым. – СПб., 1767. – 923 с.
15. *Раишба Н. С.* Андрій Петрович Ковалівський (До 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності) / Н. С. Раишба, І. Ф. Черніков // Український історичний журнал. – 1965. – № 1.
16. *Станчев М. Г.* Сходознавчі дослідження на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ / М. Г. Станчев, О. І. Тумаков, О. О. Чувпило // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2015. – № 1145 : Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 72–85.
17. *Фрейер И.* Краткая всеобщая история, с продолжением оной до самых нынешних времен и присовокуплением к ней российской истории: для употребления учащагося юношества с немецкаго на российской язык переведена, исправлена и умножена при Императорском Московском университете / И. Фрейер. – [М.], 1769. – 500 с.
18. *Чувпило Л. О.* Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Л. О. Чувпило. – Харків, 2002. – 19 с.
19. *[Castell E.].* Lexicon heptaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum conjunctim; et Persicum, separatim... Cui accessit Brevis... Grammaticae, omnium... linguarum delineatio. Authore Edmundo Castello...Londini [London] : imprimebat Thomas Roycroft, 1669. – 576 с.

Посохова Л. Ю. Сюжет, который «подказал» Андрей Ковалевский

Статья посвящена изучению начального этапа заинтересованности Востоком в Харькове в XVIII веке, определению форм и направлений этого интереса. Впервые проблема истоков востоковедения в Харькове в XVIII в. была поставлена выдающимся ученым-востоковедом Андреем Ковалевским. На основании новых источников и подходов культурной и интеллектуальной истории дополнено наблюдение ученого о том, что центром таких первых увлечений Востоком в Харькове был Харьковский коллегиум.

Ключевые слова: Андрей Ковалевский, востоковедение, Харьковский коллегиум, древнееврейский язык, история и география Востока.

Posokhova L. Yu. The plot "prompted" by Andrey Kovalevsky

The paper studies the initial phase of the interest in the East in Kharkiv in the 18th century as well as the definition of forms and areas of the interest. For the first time the issue of Oriental Studies origins in Kharkov in the 18th century was stated by an outstanding scientist-orientalist Andrey Kovalevsky. On the basis of new sources and approaches of cultural and intellectual history the observation of the scientist is complemented that the first such East passions center in Kharkiv was Kharkiv College.

Keywords: Andrey Kovalevsky, Oriental Studies, Kharkiv College, Hebrew language, history and geography of the East.

А. А. Чувпило, Л. А. Чувпило

ИЗ ИСТОРИИ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: В. И. ШЕРЦЛЬ

В статье рассматривается научно-педагогическая деятельность профессора кафедры сравнительного языкознания Харьковского университета В. И. Шерцля. Этот ученый был одним из наиболее выдающихся ориенталистов своего времени, настоящим полиглотом в области языков Азии и Африки. Работая в Харьковском университете в 1869–1884 гг., он преподавал курсы санскрита, истории литературы и культуры Индии, сравнительного языкознания, знакомил студентов с многочисленными восточными и африканскими языками. Им был издан ряд исследований, в которых В. И. Шерцль показал себя специалистом в области санскритологии, иранистики, синологии, африканистики, истории восточных религий. Однако некоторые планы по развитию востоковедения в Харьковском университете В. И. Шерцлю не удалось реализовать из-за непонимания в университетской среде.

Ключевые слова: Харьковский университет, востоковедение, В. И. Шерцль, восточные языки, санскритология, иранистика, африканистика.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, отметивший свой 210-летний юбилей, в дооктябрьский период был ведущим востоковедческим центром Украины и крупнейшим центром научной ориенталистики в Российской империи. Огромный вклад в развитие Харьковского университетского востоковедения внес выдающийся представитель харьковской школы ориенталистики – В. И. Шерцль, которого по нынешним меркам вполне можно считать гениальным ученым. Между тем его жизнь, деятельность и научное творчество до сих пор еще малоизвестны востоковедческой общественности. В данной статье предпринимается попытка заполнить этот пробел в истории харьковского, украинского и мирового востоковедения.

Викентий Иванович Шерцль, чех по национальности, родился 28 сентября 1843 г. в г. Бороун, недалеко от Праги. Окончив гимназию, он

в 1862 г. поступил на юридический факультет Пражского университета [29, с. 223]. Получив в 1865 г. диплом юриста, Шерцль, однако, не стал работать по специальности. С 16-летнего возраста он активно занимался изучением различных «азиатских и американских» языков, и это увлечение, в конечном счете, взяло верх над юриспруденцией: в 1866 г. Шерцль отправился в Лондон, где больше года провел за изучением восточных языков, прежде всего, индийских, санскрита, китайского и японского [28, с. 529; 29, с. 223]. Последние два языка он изучал у крупнейшего синолога того времени Дж. Соммерса. В 1867 г. Шерцль переехал в Петербург, где ещё в течение года на единственном в Европе факультете восточных языков изучал санскрит и авестийский язык у К. А. Коссовича и персидский (пехлеви), причем у знаменитого российского ориенталиста А. К. Казем-Бека [29, с. 223–224]. К середине 1868 г. уровень подготовки Шерцля позволил ему сдать экзамены по санскриту-персидскому отделению восточного факультета и получить степень кандидата [28, с. 529; 29, с. 224]. После этого он сразу же начал работать над магистерской диссертацией «Личные местоимения в санскритском языке и сродные им формы» [30], которую успешно защитил на диспуте в Петербургском университете 9 мая 1869 г. [15, с. 154; 24, с. 23–24; 25, 1869, с. 191–192]. Вскоре Шерцль официально был утвержден в степени «магистра санскритской словесности», получив ее вторым вслед за выдающимся российским индологом И. П. Минаевым [1, с. 154, прим. 90].

Забываясь о будущем трудоустройстве, Шерцль еще в конце 1868 г. направил ходатайство в Харьковский университет с просьбой рассмотреть его кандидатуру на замещение кафедры сравнительной грамматики индоевропейских языков по получении им магистерской степени [25, 1869, с. 190–191]. Как только в мае 1869 г. уведомление о получении этой степени пришло в Харьков, Совет историко-филологического факультета и Совет университета удовлетворили ходатайство Шерцля, рекомендовав ученого на должность доцента упомянутой кафедры еще до прочтения им двух пробных лекций [25, 1869, с. 192]. 28 мая 1869 г. Шерцль прочитал две пробные лекции по санскритской словесности на восточном факультете Петербургского университета, решив тем самым все формальные затруднения по своему назначению [1, с. 154, прим. 90]. Летом ученый прибыл в Харьков и со 2 сентября 1869 г. стал числиться штатным доцентом по кафедре сравнительной грамматики индоевропейских языков [25, 1869, с. 248].

Привлечение Шерцля на вакантную кафедру явилось крупным успехом историко-филологического факультета. Этот молодой ученый был хорошо знаком не только с санскритом, но и с другими восточными языками. Подтверждением тому служила его магистерская диссертация, в которой использовался материал из санскрита, ведийского, авестийского, персидского, древнееврейского, арабского, татарского, монгольского, японского, турецкого, малайских, африканских, древнеегипетского и финикийского языков [см.: 30]. По словам Д. Н. Овсяннико-Куликовского, который встречался с Шерцлем в 80-е гг. XIX в., этот ученый был подлинным полиглотом в области языкознания, достаточно свободно владея даже китайским и готтентотским языками [18, с. 466]. Обладая такими познаниями, Шерцль легко мог работать в области ориенталистики и компаративистики, превосходя в этом отношении своих коллег из аналогичных кафедр в Москве и Дерпте, которые специализировались лишь в индоиранской области [см.: 9, с. 23–24, 45–46; 38].

Прибыв в Харьков, Шерцль сразу же развернул активную научную деятельность. Уже к концу октября 1869 г. была готова его докторская диссертация «Об именах числительных в индоевропейской отрасли» [31], которую на основании отзыва профессора П. А. Лавровского Совет историко-филологического факультета рекомендовал к печати за счет средств университета [25, 1869, с. 305]. При обсуждении этого вопроса на заседании Совета университета историко-филологический факультет столкнулся с недоброжелательным отношением со стороны профессора политической экономии И. П. Сокальского, который позволил себе оскорбительные выпады в адрес Шерцля и факультета в целом [8, с. 103]. Несмотря на это, «500 руб. для закупки восточных шрифтов» всё же были выделены, и к середине ноября диссертация вышла отдельным изданием [8, с. 115; 25, 1869, с. 103]. В начале 1870 г. Шерцль успешно защитил ее в Московском университете и 4 июля того же года был официально утвержден в степени доктора сравнительного языкознания [14, с. 229, № 290; 23, с. 24]. Совет Харьковского университета в мае 1870 г. избрал Шерцля на должность экстраординарного, а 26 октября 23-мя голосами против 8-ми – на должность ординарного профессора кафедры сравнительной грамматики индоевропейских языков [14, с. 230, № 291; 25, 1870, с. 223, 289–290].

Получив профессорскую должность, Шерцль с еще большей энергией принялся за работу, стремясь при этом использовать любую

возможность для расширения востоковедческой деятельности, возглавляемой им кафедрой. В 1872 г., видимо, желая предупредить конфликт с недоброжелательно настроенными к нему членами Совета, Шерцль направляет прямо в Министерство запрос о возможности предоставления ему пособия для командировки в Лондон с целью подготовки санскрито-русского словаря [26, оп. 120, ед. хр. 784, л. 1–2]. Работу над подобным словарем в 1854–1856 гг. проводил К. А. Коссович, но его труд остался незаконченным [см.: 10, с. 151–152; 13]. Издаваемый Российской академией наук первый в Европе полный санскритский словарь [42] был слишком сложным и объемным для компаративных исследований и университетского преподавания и к тому же выходил на немецком языке. Шерцль намеревался создать словарь, пригодный для использования в университетах, но получил от Министерства отказ со ссылкой на отсутствие средств [26, оп. 120, ед. хр. 784, л. 3–4]. В результате более компактный «краткий академический словарь» вышел из печати только в 1885 г. [43], а первое университетское пособие с санскритским словарем увидело свет лишь в 1891 г. [16], но уже без участия Шерцля.

Потерпев неудачу, Шерцль сразу же задумал еще более внушительный востоковедческий проект. В конце 1872 г. он направил в Министерство прошение о разрешении ему командировки в Китай и Японию для составления китайских и японских грамматик и словарей [26, оп. 147, ед. хр. 642, л. 340–341]. 21 декабря министр сообщил Шерцлю, что не будет препятствовать «испрошению соизволения на командировку» через Совет университета и пообещал содействие в получении необходимых средств из государственного казначейства [26, оп. 147, ед. хр. 642, л. 342–344]. Заручившись такой поддержкой, Шерцль обратился в Совет университета с просьбой «ходатайствовать о разрешении командировки» [25, 1873, с. 51–54; 26, оп. 147, ед. хр. 642, л. 353–358]. Мотивируя свою просьбу, он указывал, что составление пособий по китайскому и японскому языкам, «занимающим одно из первых мест среди языков Азии, как по развитию и значению говорящих на них народов, так и по богатству литературы», крайне необходимо для компаративистики [25, 1873, с. 51–52]. Обращал внимание Шерцль и на практическое значение задуманного им мероприятия, отметив, что в отличие от европейских стран, в России не было качественных китайских и японских грамматик и словарей, а ведь «именно русские, ближайшие соседи Китая и Японии ..., более других нуждаются в пособиях, которые бы обеспечили изучение этих

языков» [25, 1873, с. 52–53]. Чтобы «поставить русскую литературу в этом отношении в независимость от западной», Шерцль намеревался составить теоретические и практические руководства по обоим языкам, которые включали бы в себя грамматики, разговорные части (диалоги), хрестоматии и словари. Для этого он и нуждался в помощи «туземцев», прося предоставить ему двухгодичную командировку в Китай и годичную в Японию [25, 1873, с. 52–55]. Выехать «в путешествие» Шерцль намеревался весной 1874 г., рассчитывая получить на поездку 12000 рублей в дополнение к трехгодичному окладу [25, 1873, с. 55–56].

Факультет и Совет университета 24 января 1873 г. поддержали ходатайство Шерцля, но Министерство, несмотря на все предшествующие обещания, отклонило его, сославшись на нехватку средств [25, 1873, с. 56; 26, оп. 147, ед. хр. 642, л. 363–367]. В итоге Шерцль лишился возможности составить первые в России руководства по китайскому и японскому языкам, а также начать их преподавание в Харькове.

Не добившись осуществления своих проектов, Шерцль стремился максимально применить свои обширные востоковедческие познания в научно-педагогической деятельности. По его словам, в течение 16-ти лет работы в Харьковском университете он преподавал следующие предметы: 1) сравнительная фонетика и словообразование главных индоевропейских языков; 2) деление и характеристика главных отраслей языков; 3) история сравнительного языкознания; 4) санскритская грамматика; 5) перевод и толкование санскритских текстов [29, с. 223–224]. Из «Обзрений преподавания», однако, видно, что в действительности курсы, читаемые Шерцлем, были более разнообразны и нередко выходили за рамки индоевропейской компаративистики. Собственно сравнительную грамматику индоевропейских языков Шерцль преподавал в качестве общего курса только в 1869/70 и 1870/71 уч. годах [17, 1869/1870, с. 4; 1870/1871, с. 2]. С 1871/1872 уч. года он начал читать курс «Общее обозрение главных явлений, относящихся к сравнительному языкознанию» [17, 1871/1872, с. 2; 1872/1873, с. 4], который впоследствии был разделен на две части: «Об общих принципах сравнительного языкознания» и «О разделении и характеристике главных отраслей языков» [17, 1873/1874, с. 4; 1874/1875, с. 4; 1877/1878, с. 4; 1878/1879, с. 2; 1881/1882, с. 4; 1882/1883, с. 4]. Вторая часть этого курса широко включала в себя востоковедческий материал. К этому предмету иногда присоединялись дополнительные исторические курсы,

имевшие прямое отношение к востоковедению: «Об образовании письма» [17, 1873/1874, с. 4] и «Об основных началах индоевропейской образованности» [17, 1874/1875, с. 4].

Специальный курс Шерцль читал студентам славяно-русского и классического отделений на третьем-четвертом году обучения. Он получил название «Специальный курс сравнительной грамматики индоевропейских языков» [17, 1872/73, с. 6–7] и включал в себя два раздела: «Сравнительное образование форм и слов в индоевропейской отрасли» [17, 1870/1871, с. 2; 1871/1872, с. 4–5] и «Сравнительная фонетика» [17, 1874/1875, с. 4; 1877/1878, с. 6–7; 1881/1882, с. 7]. Именно в рамках этого курса читались такие востоковедческие предметы: «Особенности санскритской грамматики» и «О формах языков индоевропейского племени в связи со звуковым организмом древнеиндийского языка» [17, 1873/1874, с. 7; 1874/1875, с. 7]. Это, однако, не означает, что в других курсах индийским языкам уделялось мало внимания, а их изучение не выходило за пределы компаративистики. На практических занятиях студенты под руководством Шерцля занимались исключительно «переводами разных статей с санскрита на русский язык и наоборот» и «производили сравнительный разбор всех встречающихся в них корней, слов и форм» [21, с. 42–43]. Более того, как показывает отчет о занятиях студента А. В. Попова, слушатели Шерцля получали основательные познания не только в санскрите, но и ведийском и авестийском языках [21, с. 43–44].

В 1871–1873 гг. из-за отсутствия в университете преподавателя по кафедре славянских наречий Шерцлю пришлось также читать различные курсы по славяноведению [17, 1871/1872, с. 2–4; 1872/1873, с. 4–6]. Он отнесся к этому поручению с полной ответственностью и сумел использовать славяноведческий материал с пользой для себя, подготовив за эти годы фундаментальную работу «Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков» [32]. Однако чтение дополнительного предмета отнимало у Шерцля слишком много времени, затрудняя его работу в рамках основной специальности. Возможно поэтому в 1871 г. он поддержал на заседании Совета факультета прошение молодого и тогда еще малоизвестного филолога-компаративиста и славяноведа И. А. Бодуэна-де-Куртене о замещении должности доцента по кафедрам славянских наречий или сравнительного языкознания [25, 1871, с. 295–296]. Примечательно, что Шерцль, отмечая несомненные достоинства Бодуэна-де-Куртене как ученого-филолога, рекомендовал факультету избрать его доцентом

«в помощь себе», то есть по кафедре сравнительной грамматики, а не славяноведения [25, 1871, с. 295]. Факультет поддержал избрание молодого специалиста пятью голосами против одного, но в Совете университета кандидатура была отклонена подавляющим большинством голосов – 22 против 10 [8, с. 108; 25, 1871, с. 296–297]. Причины этого отклонения неизвестны [8, с. 108], но можно предположить, что в данной ситуации вновь сыграли свою роль недоброжелатели Шерцля и историко-филологического факультета из числа членов Совета. В результате университет упустил возможность привлечь на кафедру сравнительного языкознания одного из наиболее выдающихся российских ученых-языковедов. Что же касается Шерцля, то он избавился от нагрузки по кафедре славянских наречий только с приходом в университет в 1873 г. М. С. Дринова.

Сосредоточившись на своей основной специальности, Шерцль получил возможность больше внимания уделять написанию научных трудов и пособий. Некоторые из них впервые увидели свет в «Приложениях к Протоколам заседаний Совета», другие – в воронежском журнале «Филологические записки» или в «Православном обозрении», но все они выходили и отдельными изданиями. Чисто востоковедческий характер из этих работ имели только две: «Санскритская грамматика» [36] и «Синтаксис древнеиндийского языка» [37]. Остальные были посвящены общим проблемам сравнительного языкознания, хотя и содержали обширный востоковедческий материал.

Вышедшая в 1873 г. «Санскритская грамматика» была первым русскоязычным пособием по санскриту, изданным в Российской империи [11, с. 43–44], однако историки санскритологии, как правило, не обращают внимания на этот факт. «Грамматика» должна была помочь студентам в освоении курса санскрита, так как ранее они пользовались устаревшей немецкой грамматикой Ф. Боппа [45] или более новой, но менее доступной, – Т. Бенфея [41]. Видимо, не случайно, Шерцль впервые официально объявил в «Обозрении» курс санскритской грамматики как отдельный предмет именно в 1873 г. [17, 1873/1874, с. 7]. В качестве основного русскоязычного пособия по санскриту этой работой Шерцля активно пользовались до начала 90-х гг. XIX в. в Харьковском, Одесском, Киевском, а иногда и в других университетах, пока в широкое употребление не вошло универсальное пособие В. Ф. Миллера и Р. И. Кнауэра [16].

Сам Шерцль видел в своей «Грамматике» не просто университетский учебник, а первую часть фундаментального труда, который, по

замыслу автора, призван был представить в сжатом виде все существующие особенности санскритского языка. Вторую часть должен был составить труд по синтаксису санскрита, и не исключено, что санскритский словарь, над которым Шерцль намеревался работать в Лондоне, был задуман как заключительная часть пособия, как это было у Миллера и Кнауэра.

Состояла «Санскритская грамматика» из трех разделов: «Письмо» (написание, произношение и соединение букв) [36, с. 1–4], «Фонетические правила и особенности» [36, с. 5–17] и "Части речи" [36, с. 17–123]. В первом разделе санскритские слова были напечатаны шрифтом деванагари, закупленным университетом в 1869 г., что сильно отличало пособие Шерцля от большинства сочинений подобного рода, где была приведена только латинская транскрипция. Что же касается лингвистического материала, то он был взят Шерцлем не только из знаменитой грамматики Панини и других классических санскритских грамматик, но и из многочисленных произведений санскритской и ведийской литературы. В этом отношении грамматика Шерцля была значительно ближе к «живому» древнеиндийскому языку, чем, например, грамматика Боппа, построенная на труде Панини, а также на основе лучшей в те годы грамматики Бенфея.

Вышедшая в 1883 г. первая часть «Синтаксиса древнеиндийского языка» изначально была задумана как обещанное продолжение «Грамматики». Однако в ходе работы над этим сочинением Шерцль, видимо, несколько расширил и изменил первоначальную концепцию и в конечном итоге «Синтаксис» превратился в значительно более фундаментальный научный труд, чем можно было ожидать. Это выразилось, прежде всего, в том, что Шерцль счел необходимым окончательно отойти от индийской грамматической традиции и всецело обратиться к синтаксису «живого» древнеиндийского языка. По словам ученого, он стремился проанализировать синтаксис основных памятников «как ведаической, так и классической эпохи», уделяя при этом основное внимание ведическому языку, но с одинаковой тщательностью анализируя и «позднейший» санскритский материал [37, с. 1–2]. От «сравнительных приёмов» Шерцль старался воздерживаться, так как, по его мнению, только «при формальной фиксированной грамматике» в языке можно выделить «соединительные звенья между древней и классической речью, чуждые живым литературным памятникам» [37, с. 2]. Стремясь выявить «сущность, место и значение» синтаксических

конструкцій последовательно в памятниках каждого периода, Шерцль рассмотрел сотни древнеиндийских произведений, от наиболее ранних гимнов Ригведы до драм Калидасы, и только один их реестр занимал в конце книги пять страниц [37, с. 361–365]. При этом ученый рассмотрел только три синтаксические категории, а именно: употребление чисел, согласование частей речи между собой и употребление падежей, предполагая обратиться к остальным категориям во втором томе, который, к сожалению, так и не был издан. Несмотря на такое ограничение материала, работа Шерцля имела большое значение для развития санскритологии в России, поскольку была первым русскоязычным синтаксическим исследованием древнеиндийского языка [44, р. 101]. Более того, эта книга вышла за пять лет до издания «Древнеиндийского синтаксиса» Б. Дельбрюка [46] – первой обобщающей работы по этой теме в европейской науке. В целом основные положения, высказанные Шерцлем, сохраняют свое значение и до сих пор, а собранный им синтаксический материал настолько значителен, что представляет огромную ценность для всех современных исследователей [44, р. 101].

Востоковедческие познания Шерцля нашли свое отражение и во всех его трудах по сравнительному языкознанию. Даже в двухтомной «Сравнительной грамматике славянских и других родственных языков» [32] содержится масса примеров из самых разных языков народов Азии, Африки и Океании. С их помощью ученый стремился выявить параллели в способах словообразования между славянскими, индоевропейскими и неиндоевропейскими, в том числе и «примитивными» языками. На существование этих параллелей Шерцль первым обратил внимание среди российских ученых, причем собранный им по этой теме материал до сих пор в полной мере еще не проанализирован [см.: 2, с. 296]. Особенно широко представлен востоковедческий материал в работах Шерцля «О словах с противоположными значениями» [35] и «Название цветов и символическое значение их» [33], а также в его докторской диссертации «Об именах числительных» [31]. Последние два труда выходят за рамки филологических работ, приближаясь к сравнительно-этнографическому исследованию, поскольку здесь Шерцль говорит уже не только о данных языка, но и о культурных традициях многочисленных азиатских и африканских народов. При этом он остается полностью чужд всякого уничижительного отношения к культуре «примитивных народов» и неоднократно

прибегает к разоблачению популярных в те годы в европейской литературе расистских теорий, например, о врожденном неумении бушменов и других «отсталых» африканских народов оперировать с большими числами или различать всю цветовую гамму, доступную европейцу.

Во всех перечисленных работах Шерцль проявил исключительные познания в самых различных азиатских языках – индийских, фарси, арабском, турецком, курдском, якутском, китайском, японском, корейском, айнском, тайском, тибетском, малайских и др. Однако ещё большее впечатление производят его познания в плохо изученных в то время африканских языках. Работы Шерцля опровергают мнение Д. А. Ольдерогге о том, что в России до начала XX в. никто из языковедов-компаративистов не занимался серьёзным изучением языков народов, живущих южнее Сахары [19, с. 25; 20, с. 14]. В трудах Шерцля, о котором Ольдерогге, возможно, ничего не знал, содержится значительный материал из таких языков, как готтентотский (нама и дамарра), кафрский, занде, фульбе, суахили, йоруба, борну, манде, банту, зулусский, мальгашский и др. При этом ученый не просто заимствовал африканские слова из работ западных филологов, но активнейшим образом оперировал африканским грамматическим и лексическим материалом в сравнительных исследованиях, пытаясь, зачастую, восстановить процесс развития и самих этих языков. Аналогов столь вольному владению африканскими языками в дореволюционной России найти действительно невозможно.

Материал «примитивных» и «односложных» языков народов Азии и Африки использовался Шерцлем прежде всего для восстановления общей эволюции языка в древнейший «первобытный» период. Эта методология не раз подвергалась критике за отсутствие четкого исторического подхода к истолкованию разновременных «речевых фактов» [2, с. 297–298; 12, с. 22–25]. Однако никто из критиков Шерцля не обратил внимание на одно объективное достоинство его работ: сопоставляя факты «примитивных» языков с индоевропейскими и семитскими, ученый никогда не заострял внимание на грамматике и морфологии, стремясь проводить параллели преимущественно в семантическом развитии слов и форм. В то же время в российской восточной компаративистике тех лет имели место тенденции именно к грамматическому сопоставлению таких языков, как индоевропейские и китайский, имевшие целью доказать общность их происхождения [см.: 4; 5; 7]. К таким сопоставлениям Шерцль

относился более чем осторожно, поскольку прекрасно владел теорией сравнительного языкознания. Он стремился выявить сходные этапы в развитии различных языков не для того, чтобы восстановить единый «праязык» человечества, а с целью изучать язык как целостный «антропологический феномен», как «рефлекс человеческого духа».

Руководствуясь таким подходом, в одной из своих последних работ харьковского периода Шерцль обратился к истории религии и мифологии, которые, по его мнению, также представляли собой «рефлекс человеческого духа», аналогичный языку. Эта практически неизвестная современным исследователям работа носила название «Начала религии и следы монотеизма в язычестве» [34]. Поставив себе целью связать в единое целое религиозные представления «примитивных» и древних культурных народов и выявить их влияние на мировые религии, Шерцль проанализировал очень значительный этнографический, религиоведческий и филологический материал и изложил историю древних верований в духе анимистической теории Э. Тейлора и мифологических концепций М. Мюллера. Собственно востоковедческий материал представлен в этом исследовании довольно широко. Наряду с верованиями готтентотов, малайцев, айнов, андаманцев, тасманийцев и других «примитивных» народов, ученый анализирует древнекитайскую религию, ведаизм и маздеизм, приводя при этом собственные переводы из Ригведы и Авесты [34, с. 48–70]. В интерпретации ведийских ритуалов Шерцль следует в основном Мюллеру, в частности, его теории генотеизма. Некоторые исследователи поддерживают эту теорию даже сейчас [27, с. 275–277; 40, с. 85–87]. Во времена Шерцля она была одной из наиболее передовых в сравнительной мифологии, как и теория Тейлора, что придавало всему исследованию современный характер на фоне других российских работ такого рода.

Таким образом, Шерцль был оригинальным и разносторонним ученым-востоковедом, интересы которого распространялись далеко за пределы сравнительного языкознания, охватывая индологию, африканистику, синологию, историю восточных религий, этнографию народов Азии и Африки. В каждой из этих областей он сумел достигнуть значительных успехов, а в ряде случаев даже выступил новатором общероссийского масштаба. Глубоко ошибочным является мнение некоторых ученых, которые видят в Шерцле не выдающегося исследователя, а всего лишь обыкновенного последователя российских санскритологов-традиционалистов П. Я. Петрова и К. А. Коссовича [3,

с. 153; 10, с. 154–155; 38, с. 146; 39, с. 23–48]. Возражая им, заметим, что Шерцль – неординарная и на редкость самообытная фигура в истории российского востоковедения, по современным меркам гениальный ученый-полиглот, с которым по широте и разнообразию научной и педагогической деятельности не мог сравниться ни один из российских профессоров сравнительного языкознания тех лет. Несомненно, что Шерцль далеко не в полной мере смог реализовать в Харькове свой востоковедческий научный потенциал, поскольку многие его начинания встречали активное сопротивление как внутри университета, так и в Министерстве. При более благоприятных условиях Шерцль, вне всякого сомнения, достиг бы ещё более выдающихся результатов, войдя в число ведущих востоковедов мира. Но что касается его заслуг перед Харьковским университетом, то их невозможно переоценить. Ведь только Шерцлю удалось возродить здесь преподавание восточных языков и поставить харьковскую ориенталистику в последней трети XIX в. на подлинно научный уровень.

Деятельность Шерцля в Харьковском университете закончилась в 1884 г., когда он по приглашению П. А. Лавровского перешел на кафедру сравнительного языкознания Новороссийского университета [29, с. 224]. Здесь он проработал до 1896 г., после чего вышел в отставку по болезни [26, оп. 159, ед. хр. 1057, л. 129–136]. Скончался Шерцль в Одессе в 1905 г.



1. Бартольд В. В. Обзор деятельности факультета восточных языков, с приложением обзора истории востоковедения в России до 1855 г. / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения : в 9 т. – М., 1977. – Т. 9. – С. 23–196.
2. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь / М. Г. Булахов. В 3-х т. – Минск, 1976. – Т. 1. – 320 с.
3. Валеев Р. М. Казанское востоковедение: истоки и развитие (XIX в. – 20-е гг. XX в.) / Р. М. Валеев. – Казань, 1998. – 378 с.
4. Васильев В. П. Об отношении китайского языка к среднеазиатским / В. П. Васильев // ЖМНП. – 1872. – Ч. 163. – № 5. – С. 82–124.
5. Васильев В. П. Очерк истории китайской литературы / В. П. Васильев // Всеобщая история литературы. – СПб., 1880. – Т. 1. – С. 426–588.
6. Востоковедные центры в СССР : в 2 ч. – М., 1980. – Ч. 1: Армения, Грузия, Азербайджан, Украина. – 248 с.

7. Григорьев В. В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования / В. В. Григорьев. – СПб., 1870. – 350 с.
8. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Харьков, 1908. – Ч. 1 : Халанский М. Г. Опыт истории историко-филологического факультета Харьковского университета. – 168 с.
9. История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М., 1997. – 536 с.
10. Кальянов В. И. Изучение санскрита в России / В. И. Кальянов // УЗЛГУ. – 1962. – № 304: Серия востоковедческих наук. – Вып. 14. – С. 140–167.
11. Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках / А. П. Ковалівський // Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 9–122.
12. Колосов М. А. Заметки о звуках русского и старославянского языков / М. А. Колосов // ФЗ. – 1872. – Вып. 4. – С. 1–29. – Рец. на : Шерцль В. И. Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков. Ч. 1 : Фонетика. – Харьков, 1871.
13. Коссович К. А. Санскритско-русский словарь : в 3 ч. / К. А. Коссович. – СПб., 1854–1856. – Ч. 1–3.
14. Куликова А. М. Востоковедение в российских законодательных актах (конец XVII в. – 1917 г.) / А. М. Куликова. – СПб., 1993. – 448 с.
15. Материалы для истории факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета : в 5-ти т. – СПб., 1905. – Т. 1. – 305 с.
16. Миллер В. Ф. Руководство к изучению санскрита (грамматика, тексты, словарь) / В. Ф. Миллер, Р. И. Кнауэр. – СПб., 1891. – 289 с.
17. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1847–1848 ... 1883–1884 уч. год. – Харьков, 1847–1883.
18. Овсянико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсянико-Куликовский // Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы : в 2-х т. – М., 1989. – Т. 2. – С. 306–486.
19. Ольдерогге Д. А. Изучение африканских языков в России / Д. А. Ольдерогге // Изучение Африки в России (дореволюционный период). – М., 1977. – С. 16–29.
20. Ольдерогге Д. А. История изучения в России африканских языков / Д. А. Ольдерогге // Из культурного наследия народов Америки и Африки. – Л., 1975. – С. 23–46.
21. Отчет о состоянии и деятельности имп. Харьковского университета за 1877 г. / сост. комиссией, назнач. Советом университета из профессоров Степанова, Шерцля, Таттебергера и Кузнецова. – Харьков, 1878. – 84 с.

22. Отчет о состоянии и деятельности имп. Харьковского университета за 1878 г. – Харьков, 1879. – 90 с.
23. Приказы и распоряжения по Министерству народного просвещения // ЖМНП. – 1870. – № 4. – Отд. № 1. – С. 12-44.
24. Протоколы заседаний Совета Имп. Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1870–1871. – 124 с.
25. Протоколы заседаний Совета имп. Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков, 1863–1873.
26. Российский государственный исторический архив. Ф. 733: Департамент народного просвещения.
27. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – М., 1986. – 575 с.
28. Шерцль В. И. // ЭСБЕ. – 1903. – Т. 78. – С. 529.
29. Шерцль В. И. [Автобиография] / В. И. Шерцль // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1908. – Ч. 2: Биографический словарь профессоров и преподавателей. – С. 223–224.
30. Шерцль В. И. Личные местоимения в санскритском языке и сродные им формы / В. И. Шерцль. – СПб., 1869. – 114 с.
31. Шерцль В. И. Об именах числительных в индоевропейской отрасли, их развитии и отношении к числительным других отраслей / В. И. Шерцль. – Харьков, 1870. – 178 с.
32. Шерцль В. И. Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков : в 2-х ч. / В. И. Шерцль. – Харьков, 1871–1873. – Ч. 1: Фонетика. – 1871. – 680 с.; Ч. 2: Словообразование. – 1873. – 694 с.
33. Шерцль В. И. Название цветов и символическое значение их / В. И. Шерцль // ФЗ. – 1884. – Вып. 6. – С.2-65.
34. Шерцль В. И. Начала религии и следы монотеизма в язычестве / В. И. Шерцль. – Харьков, 1884. – 72 с.
35. Шерцль В. И. О словах с противоположными значениями (о так называемой энантиосемии) / В. И. Шерцль. – Воронеж, 1884. – 88 с.
36. Шерцль В. И. Санскритская грамматика / В. И. Шерцль. Ч. 1. – Харьков, 1873. – 123 с.
37. Шерцль В. И. Синтаксис древнеиндийского языка. I : О согласовании частей речи, об употреблении чисел и падежей / В. И. Шерцль. – Харьков, 1883. – 369 с.
38. Шофман А. С. Русский санскритолог П. Я. Петров / А. С. Шофман // Очерки по истории русского востоковедения. – М., 1960. – Сб. 3. – С. 142-156.

39. Шофман А. С. К. А. Коссович как востоковед / А. С. Шофман // Очерки по истории русского востоковедения. – М., 1963. – Сб. 6. – С. 23-48.
40. Эрман В. Г. Очерк истории ведийской литературы / В. Г. Эрман. – М., 1980. – 231 с.
41. Benfey T. Die Grammatik der Sanskrit-Sprache / T. Benfey. – Berlin, 1890. – 381 s.
42. Böhtlingk O., Roth R. Sanskrit-Wörterbuch / O. Böhtlingk, R. Roth. – SPb., 1852–1875. – Bd. 1–9.
43. Böhtlingk O. Sanskrit-Wörterbuch in kurzerer Fassung / O. Böhtlingk. – SPb., 1878–1889. – Bd. 1–7.
44. Bongard-Levin G. The Image of India: The Study of Ancient Indian Civilization in the USSR / G. Bongard-Levin, A. Vigasin. – М., 1984. – 344 p.
45. Bopp F. Kritische Grammatik der Sanskrit-Sprache in kurzerer Fassung / F. Bopp. – Berlin, 1868. – 479 s.
46. Delbruck B. Altindische Syntax / B. Delbruck. – Halle, 1888. – 643 s.

Чуепило О. О., Чуепило Л. О. Із історії сходознавства в Харківському університеті: В. І. Шерць

У статті розглядається науково-педагогічна діяльність професора кафедри порівняльного мовознавства Харківського університету В. І. Шерця. Цей вчений був одним із найвидатніших орієнталістів свого часу, справжнім поліглотом у галузі мов Азії та Африки. Працюючи в Харківському університеті у 1869–1884 рр., він викладав курси санскриту, історії літератури і культури Індії, порівняльного мовознавства, знайомив студентів із численними східними та африканськими мовами. Ним було видано низку досліджень, в яких В. І. Шерць показав себе фахівцем у галузях санскритології, іраністики, синології, африканістики, історії східних релігій. Проте деякі задуми щодо розвитку сходознавства в Харківському університеті В. І. Шерця не вдалося реалізувати через несприйняття університетським середовищем.

Ключові слова: Харківський університет, сходознавство, В. І. Шерць, східні мови, санскритологія, іраністика, африканістика.

Chuvpylo O. O., Chuvpylo L. O. From the History of Oriental Studies at Kharkiv University: V. I. Schertzl

The article describes the research and educational activities of V. I. Schertzl – professor of comparative linguistics at Kharkiv University. This scholar was one of the most eminent Orientalists of his time, a true polyglot of languages of Asia and Africa. Working at Kharkiv University in 1869–1884, he gave courses of Sanskrit, literary history and culture of India, comparative linguistics, introduced students to many Oriental and African languages. He issued a series of studies, in which showed himself as an expert in Sanskrit, Iranian Studies, Sinology, African studies, History of Eastern religions. However, some plans of V. I. Schertzl for the development of Oriental Studies at Kharkiv University were never realized due to misunderstanding in the university environment.

Keywords: *Kharkiv University, Oriental Studies, V. I. Schertzl, oriental languages, Sanskrit, Iranian Studies, African Studies.*

Історія історії

О. І. Вовк

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ
КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ
ДОСЛІДЖЕННІ (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ
БІОГРАФІЇ В. Н. КАРАЗІНА)**

У статті характеризуються принципи створення та деякі результати аналізу бази даних публікацій, пов'язаних з іменем науковця, громадського діяча, засновника Харківського університету В. Н. Каразіна.

Ключові слова: *В. Н. Каразін, історіографія, біографістика, кількісні методи, база даних.*

Життя та діяльність Василя Назаровича Каразіна (1773–1842) ставали об'єктом дослідження декількох поколінь вітчизняних та закордонних науковців, неодноразово привертати увагу публіцистів і навіть представників художнього слова. За більш ніж сто сімдесят років, що минули з дня смерті В. Н. Каразіна, встиг накопичитися значний пласт літератури, в якій репрезентовано найширший спектр суджень та оцінок його діяльності.

Протягом останніх років до каразінознавчої історіографії зверталися в рамках дисертаційних досліджень Ю. Є. Грачова [2], Н. О. Ніколаєнко [6], А. В. Хрідочкін [15]. Названі науковці приділяли основну увагу суспільно-політичним поглядам та переконанням В. Н. Каразіна. О. М. Майструк схарактеризувала історіографію вивчення просвітницької діяльності В. Н. Каразіна [5]. Одночасно з цим варто визнати, що до сьогоденішнього дня відкритим залишається питання комплексного дослідження каразінознавчих публікацій у всій їх повноті та розмаїтті жанрів і тем. Це обумовлює необхідність аналізу та систематизації наявного масиву інформації шляхом виявлення основних історіографічних образів В. Н. Каразіна, відстеження напрямків їх трансформації, а також вписування процесу розвитку каразінознавства в загальний контекст розвитку історичної науки середини ХІХ – початку ХХІ ст.

Потреба у вирішенні останнього з названих завдань вимагає від нас поглянути на процес вивчення біографії В. Н. Каразіна з наукознавчих позицій, тобто відповідним чином проаналізувати наявний масив наукової літератури, схарактеризувати структуру й динаміку наукової творчості каразінознавців. Питання щодо взаємодії історіографії та наукознавства донині залишається дискусійним у фаховому співтоваристві, хоча, на нашу думку, вже досить переконливо доведено, що такий синтез може дозволити історіографу розширити та удосконалити свій дослідницький інструментарій [10, с. 6]. Зокрема, перспективним видається залучення кількісних методів, що передбачає вивчення науки як інформаційного процесу (статистичний аналіз змісту інформаційних потоків, аналіз внеску окремих науковців та колективів у світовий науковий інформаційний потік тощо) [9, с. 75].

Кількісні методи прийшли у вітчизняну історичну науку ще у 60-х рр. ХХ ст. [4, с. 297.]. Вченими (насамперед І. Д. Ковальченком, Л. Й. Бородкіним та ін.) були детально розроблені теоретико-методологічні питання щодо їх ролі та місця у структурі наукового дослідження в історичній сфері, адекватності залучення математичного апарату, моделювання історичних явищ та процесів. Рік від року зростає кількість спеціально-історичних розвідок, автори яких застосовують квантитативні методи. В той же самий час в історіографічних розвідках такий підхід не здобув широкого розповсюдження, хоча перші кроки на шляху до поєднання якісного аналізу з кількісним також фіксувалися вже у 60-х рр. ХХ ст. [див., наприклад: 16]. Ще через два десятиліття з'явилися розвідки, в яких було зроблено спроби теоретико-методологічного обґрунтування такого синтезу [див. 14], а публікації початку ХХІ ст. [див. 7; 11 та ін.] свідчать про його репрезентативність та перспективність.

Застосування кількісних, зокрема, статистико-математичних методів до вивчення історіографічного процесу обіцяє низку переваг порівняно з традиційною «описовою» технологією. Зокрема, як доводив один з піонерів квантитативного підходу в історіографії Д. П. Урсу, це дає можливість збільшити доказовість і точність дослідження, мінімізувати прояви суб'єктивізму у висновках [14, с. 110]. Разом із тим, історіографія не повинна зводитися до сухої бухгалтерії, тому в історіографічному дослідженні кількісні методи мають виступати не самоцілью, а ефективним інструментом, покликаним доповнити якісно-змістовний аналіз наукових концепцій та ціннісну інтерпретацію історичних творів [14, с. 111–112].

Зважаючи на строкатість та неоднорідність масиву публікацій, присвячених особистості та діяльності В. Н. Каразіна, вважаємо за доцільне залучити до аналізу статистико-математичні методи, що, на нашу думку, дозволить підвищити доказовість результатів історіографічного дослідження.

В якості фактологічної бази дослідження виступив бібліографічний перелік публікацій, пов'язаних з іменем В. Н. Каразіна, які вийшли друком після смерті просвітителя. Обсяг генеральної сукупності склав 585 найменувань, які охопили 173-річний хронологічний проміжок (з 1842 р. по 2015 р.). Кожна публікація розглядалася як система з певним набором усталених ознак, що могли б виступити в якості критеріїв порівняння. За допомогою табличного редактора Excel2007 фірми Microsoft було створено базу даних, в якій публікації було описано за такими параметрами, як дата введення публікації до обігу; місце публікації; функціональний стиль мовлення; вид наукової праці; тематика публікації; тип біографічного письма. Схарактеризуємо вказані параметри.

Дата введення публікації до обігу визначалася як рік її першого оприлюднення у друкованих періодичних чи неперіодичних виданнях. Застосування методу діахронного аналізу дозволило виявити закономірності, тенденції у процесі дослідження біографії В. Н. Каразіна та представити цей процес у вигляді динамічної системи.

Визначення місця публікації не лише дало уявлення про широту географічного розповсюдження каразінознавчих розвідок, а й дозволило за допомогою методу синхронного аналізу дослідити особливості відтворення біографії В. Н. Каразіна в один і той же час, але в різних соціокультурних умовах (порівняння «материкових» та «діаспорних», «вітчизняних» та «закордонних» публікацій).

Функціональний стиль мовлення – це мовна підсистема зі своерідним словником, фразеологічними сполученнями, зворотами і конструкціями, які відрізняються від інших різновидів в основному експресивно-оціночними властивостями елементів, які його складають і звичайно пов'язані з певними сферами вживання мови [3, с. 55]. Необхідність запровадження цього критерію порівняння була обумовлена строкатістю та різноплановістю досліджуваних публікацій. Одним із принципів розрізнення стилів мови є врахування сфери використання тексту, яка зумовлює такий добір мовних одиниць і спосіб їх поєднання, за якого конкретна комунікативна мета досягає найповнішої реалізації [3, с. 60]. Тому, на нашу думку, стилістичний

аналіз публікацій дозволяє більш чітко з'ясувати мету їхнього створення, цільову аудиторію, а також простежити трансляцію образу тієї чи іншої особистості, явища, події і т. п. в різних суспільних колах (академічні кола, широка громадськість тощо). Досліджувана нами сукупність публікацій була представлена науковим, публіцистичним, художнім та офіційно-діловим стилями.

Ще однією виділеною нами ознакою досліджуваних розвідок став вид наукової праці. Вже сама назва цієї категорії вказує на те, що в даному випадку аналізу піддавалися не всі об'єкти генеральної сукупності, а лише публікації, які відносилися до наукового стилю. Це обумовлено тим, що досліджувані твори публіцистичного стилю були представлені фактично в повному обсязі статтями в періодичних виданнях, а кількість художніх творів та офіційно-ділових публікацій виявилася надто малою (відповідно 5 та 2 одиниці, тобто в цілому приблизно 1 % від усього обсягу), що зробило їхнє членування за видовою ознакою недоцільним.

Науковий стиль розпадається на кілька підстилів, кожному з яких відповідає певна кількість видів наукових праць. Так, до академічного підстилю можна віднести такі види наукових праць, як монографія, стаття, тези, повідомлення, дисертація тощо [1, с. 140]. Видами довідково-енциклопедичного підстилю є енциклопедії, словники, довідники, покажчики (у т. ч. бібліографічні) тощо [1, с. 140]. Інформаційно-реферативний підстиль включає такі види наукових праць, як реферат, огляд та ін. [1, с. 140]. Специфічним різновидом реферату є автореферат дисертації, який інформує про результати проведеного дослідження та вводить їх до наукового обігу, а також повідомляє науковуспільноту про захист дисертації, який має відбутися невдовзі [1, с. 143–144]. До науково-оціночного підстилю можна віднести рецензії, відгуки, експертні висновки та ін. [1, с. 140]. Наукова рецензія виконує функції репрезентації наукового твору, його оцінки та осмислення в науковому соціумі. В цьому виді відбивається стан розвитку науки у певний період її розвитку, формулюються критерії оцінки та вимоги до наукової праці [1, с. 142]. Науково-навчальний підстиль представлений підручниками, навчальними посібниками, курсами лекцій та іншими працями [1, с. 140]. Що стосується науково-популярного підстилю, то він може бути представлений різними видами публікацій (монографія, брошура, стаття тощо), нескладними за змістом і формою викладу. Це робить їх зрозумілими навіть для осіб, які не мають спеціальної підготовки [3, с. 79].

Спостереження за динамікою актуалізації тих чи інших видів наукових публікацій дає змогу відстежити процес розвитку наукової діяльності, простежити траєкторію переміщення наукового знання від новаторського до масового. За критерієм хронологічної віддаленості від «переднього краю» дослідницької роботи дисциплінарні масиви публікації зазвичай розподіляють на так звані «ешелони», послідовність яких може бути представлена наступним чином: (1) листи в редакцію та короткі повідомлення; (2) журнальні статті та публікації доповідей на наукових форумах; (3) підтверджуючі повідомлення, огляди періодики, огляди симпозіумів та конференцій певної тематики; (4) проблемні збірники, індивідуальні та колективні монографії; (5) підручники, курси лекцій, навчальні посібники, хрестоматії тощо [8, с. 120–121]. Такий розподіл дає змогу оцінити актуальне становище наукового знання: досягнутий на певний момент часу рівень та можливість цілісного відображення предмету дослідження (підручники); становище систематичного розгляду ключових проблем (монографії); напрямки найбільш інтенсивних дослідницьких зусиль та підходів до вирішення проблем (огляди); зародження нових дослідницьких областей та поява нових альтернатив всередині самої області (статті та повідомлення) [8, с. 121].

Взявши за основу структуру стандартної біографічної довідки [12, с. 50] та проаналізувавши наявні каразінознавчі публікації, ми дійшли до висновку, що в них можна виокремити наступні тематичні напрямки, які актуалізують ті чи інші аспекти життя та діяльності В. Н. Каразіна. Це генеалогічні дослідження, в яких розкривається історія роду Каразіних, висвітлюються відомості про предків та нащадків Василя Назаровича; кар'єра державного службовця та діяльність В. Н. Каразіна на ниві просвітництва, зокрема, його участь у заснуванні Харківського університету; науково-дослідницька діяльність В. Н. Каразіна; суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна; риси особистості В. Н. Каразіна, духовно-моральні настанови, якими він керувався протягом життя; увічнення пам'яті про В. Н. Каразіна. Також виокремлюються так звані «комплексні дослідження», покликані розкрити життєпис В. Н. Каразіна у всій його повноті без прив'язки до якогось окремого тематичного напрямку; історіографічні розвідки, спрямовані на дослідження процесу вивчення біографії В. Н. Каразіна та оцінки його образів, сконструйованих в той чи інший проміжок часу. Крім того, запропоновано виділити в окрему групу джерелознавчі публікації, які зазвичай не містять елементів наукового

дослідження, але включають текстологічно опрацьовані історичні джерела, доповнені відповідним науково-довідковим апаратом. Потрібно визнати, що подібне членування є вельми схематичним. Але, на нашу думку, його застосування дасть змогу більш рельєфно та наочно показати основні напрямки дискусій, що точилися в історіографії навколо постаті В. Н. Каразіна.

Зрештою, останній критерій, за яким було схарактеризовано каразінознавчі публікації – це тип біографічного письма за класифікацією Дж. Леві (модальний, контекстуальний, казуальний та герменевтичний) [13, с. 57–58]. Зазначимо, що до аналізованої вибірки були залучені не усі публікації, а лише ті, що являли собою зразки зв'язної оповіді про життя В. Н. Каразіна в цілому або один якийсь епізод. Тобто такі публікації, як, наприклад, бібліографічні покажчики; рецензії та відгуки; газетні статті, що повідомляли про хід спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові тощо до вибірки включені не були.

Екстраполюючи запропоновану італійським дослідником схему на масив життєписів В. Н. Каразіна, можна розділити його на чотири типи. До модальних біографій нами були віднесені стислі нариси (найчастіше опубліковані у довідково-енциклопедичних виданнях), основне призначення яких – лапідарно познайомити читача з головними віхами життя та заслугами В. Н. Каразіна, без заглиблення до перипетій його біографії та використання аксіологічного підходу. Подібні публікації побудовані за уніфікованою схемою [див. 12], а конкретність у них зазвичай відходить на другий план.

До контекстуальних біографій ми віднесли такі розвідки, в яких діяння та досягнення В. Н. Каразіна були вписані до загального контексту епохи, специфіка його особистої долі розглядається крізь призму зовнішніх соціальних, економічних, політичних, ідеологічних умов. Переважно до цієї групи відносяться твори, основним об'єктом дослідження котрих були клопоти В. Н. Каразіна на державних посадах та його участь у розвитку вітчизняної освітньої сфери, наукові дослідження та інші теми, які можуть бути віднесені до царини «зовнішнього», «офіційного» життя портретованого персонажа.

До категорії «казуальні біографії» також включені публікації, що у більшості своїй орієнтовані на висвітлення епізодів публічного життя В. Н. Каразіна. Проте, на відміну від життєписів попереднього типу, в яких наріжним каменем ставали зразки соціально схвалюваної поведінки, третій тип характеризується акцентом на незрозумілих

для оточуючих ексцентричних вчинків (спроба втечі за кордон у 1798 р., придбання «колекції Аделунга», численні спроби особистого листування з монаршими особами і т. п.).

Нарешті, до четвертого, герменевтичного типу біографії віднесені розвідки, зорієнтовані на висвітлення «внутрішнього», приватного життя В. Н. Каразіна: індивідуальних особливостей, характеру, уподобань, мотивів поведінки цієї особистості, духовних настанов тощо, а також дослідження, які присвячені історії родини Каразіних та внутрішньосімейних відносин. Ми розуміємо певну умовність такого розподілу, як і те, що «чисті типи» можна зустріти досить нечасто, проте переконані у репрезентативності представленої моделі.

Таким чином, на основі створеної бази даних було здійснено підрахунки, які дозволили змоделювати процес вивчення біографії В. Н. Каразіна та представити його у графічному вигляді [див. рис. 1–5]. Це дало змогу продемонструвати розвиток даного багатофакторного процесу в динаміці: виявити періоди сплесків та спадів публікаторської активності, простежити актуалізацію тематичних напрямів залежно від конкретних культурно-історичних умов, схарактеризувати стан наукового знання про життя та діяльність В. Н. Каразіна на тому чи іншому етапі, оцінити географію виникнення каразінознавчих розвідок тощо. Подальше ж поєднання кількісного аналізу з якісним дозволить з'ясувати причини цих трансформацій, виявити шляхи еволюції історіографічних образів В. Н. Каразіна та показати історію дослідження життєпису цієї непересічної особистості в розмаїтті причинно-наслідкових зав'язків.



1. *Баженова Е. А. Жанры научной речи / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // Речевое общение (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения). Специализированный вестник. – Вып. 8–9 (16–17).*
2. *Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети XIX века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ю. Е. Грачева. – М., 2008.*
3. *Дудик П. С. Стилiстика української мови / П. С. Дудик. – К., 2005. – 368 с.*
4. *Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 2003. – 486 с.*

5. *Майструк О. М.* Історіографія дослідження науково-просвітницької та управлінської діяльності Василя Каразіна (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Майструк // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 431–436.
6. *Ніколаєнко Н. О.* Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Н. О. Ніколаєнко. – Миколаїв, 2004.
7. *Орлов И. Б.* Современная историография нэпа (к вопросу о составлении «исследовательской карты») / И. Б. Орлов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 85–96.
8. *Основы науковедения* / под ред. С. Микулинского [и др.]. – М., 1985. – 432 с.
9. *Пікалов В. Г.* Історіографія як наукознавча дисципліна / В. Г. Пікалов, С. І. Посохов // Історична наука на порозі XXI століття : підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 72–76.
10. *Посохов С. І.* Відредактора / С. І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 3–7.
11. *Пронин А. А.* Российская эмиграция в диссертационных исследованиях 1980–2005 гг. : библиометрический анализ / А. А. Пронин. – Екатеринбург, 2009. – 360 с.
12. *Редакційна інструкція Українського біографічного словника* / [б.а.] // Українська біографістика. – 1996. – Вип. 1.
13. *Репина Л. П.* От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность : историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2005.
14. *Урсу Д. П.* Історіографія як точна наука / Д. П. Урсу // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 99–125.
15. *Хрідочкін А. В.* Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Хрідочкін. – Дніпропетровськ, 2001.
16. *Шерман И. Л.* Советская историография гражданской войны в СССР (1920–1931) / И. Л. Шерман. – Х., 1964. – 340 с.

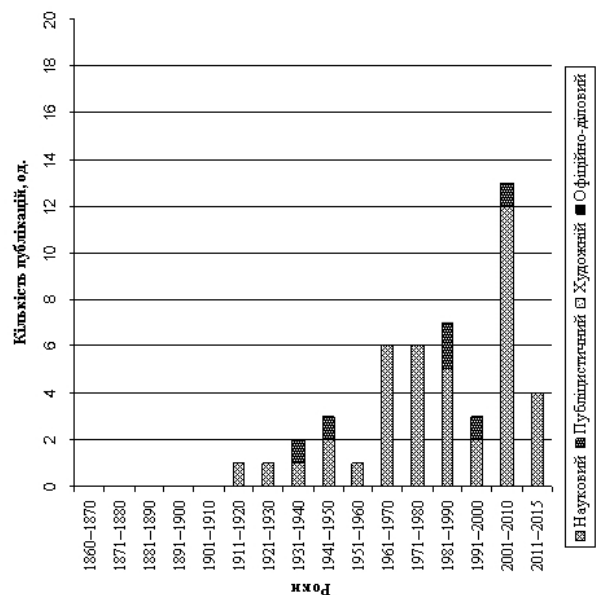
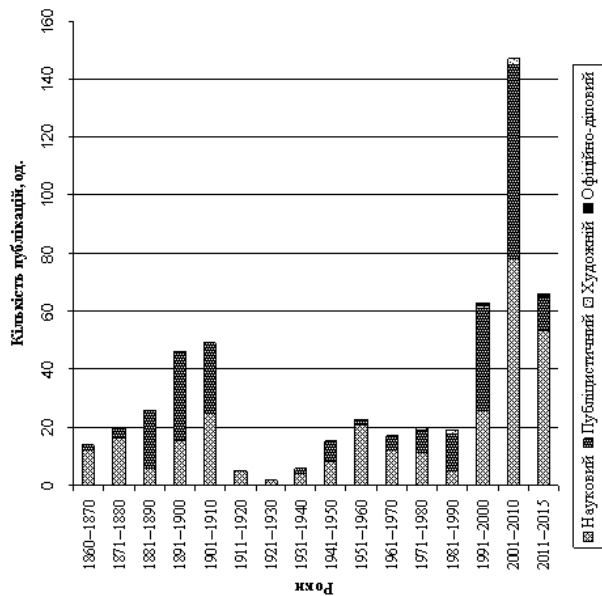


Рис. 1. Стилістичний аналіз публікацій, присвячених В. Н. Каразіну
 а) вітчизняні публікації
 б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

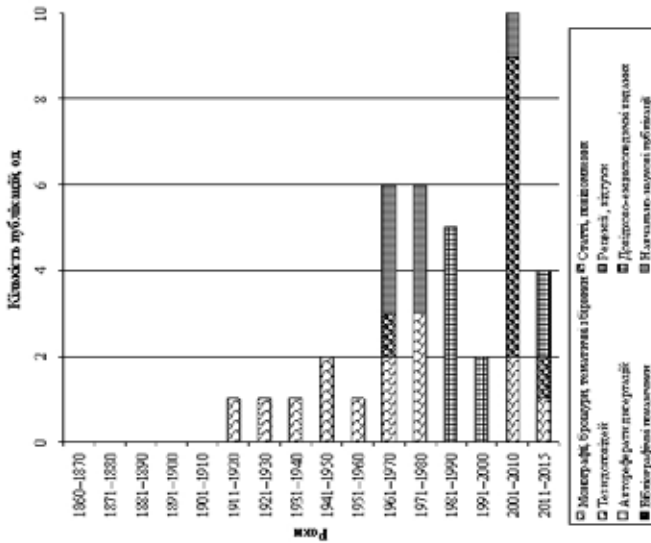
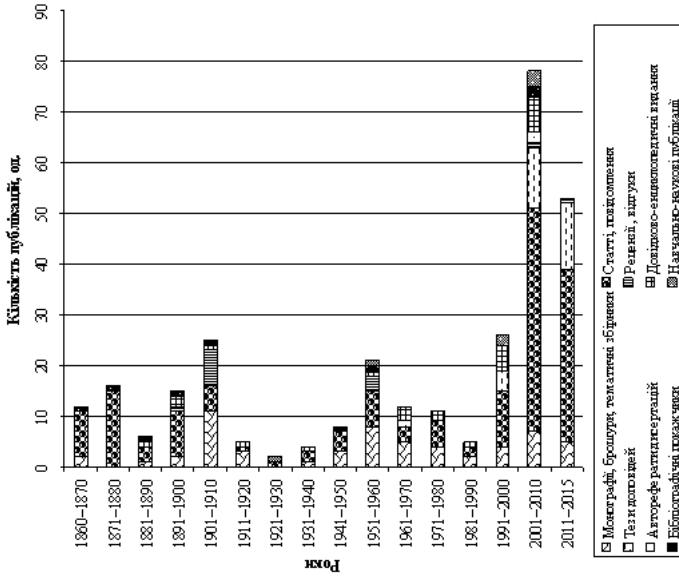


Рис. 2. Видовий аналіз наукових публікацій, присвячених В. Н. Каразіну
 а) вітчизняні публікації
 б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

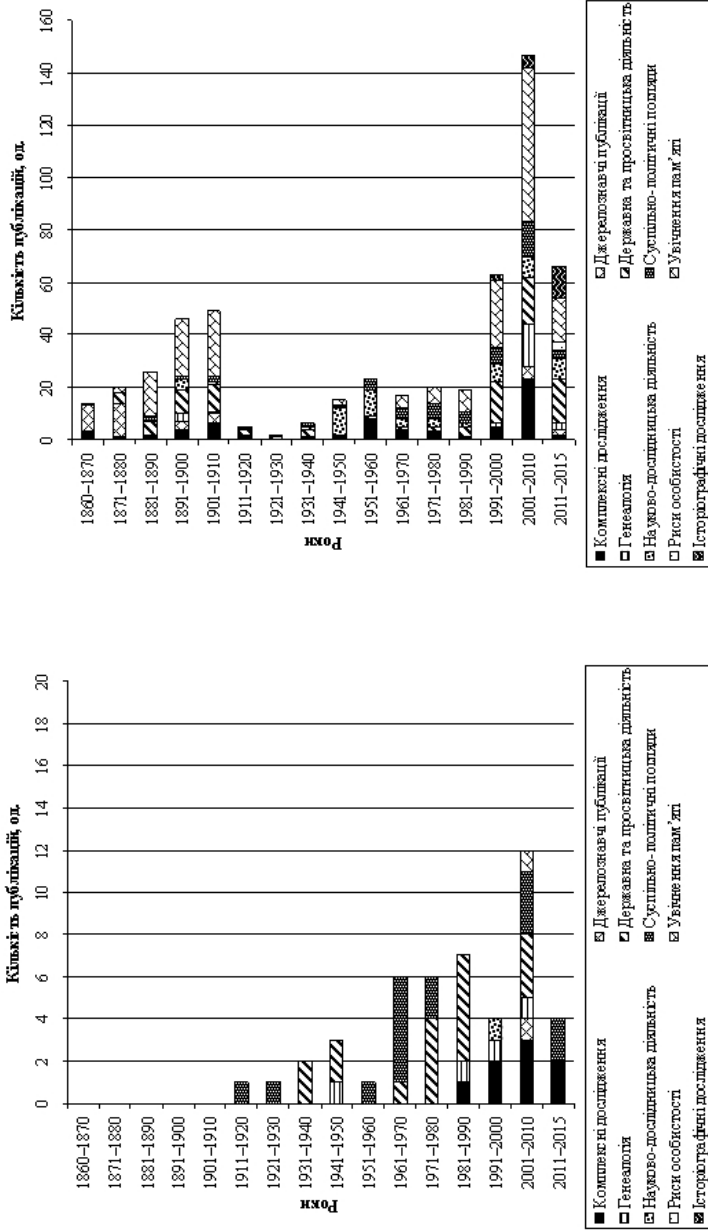


Рис. 3. Тематичний спектр публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

а) вітчизняні публікації
б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

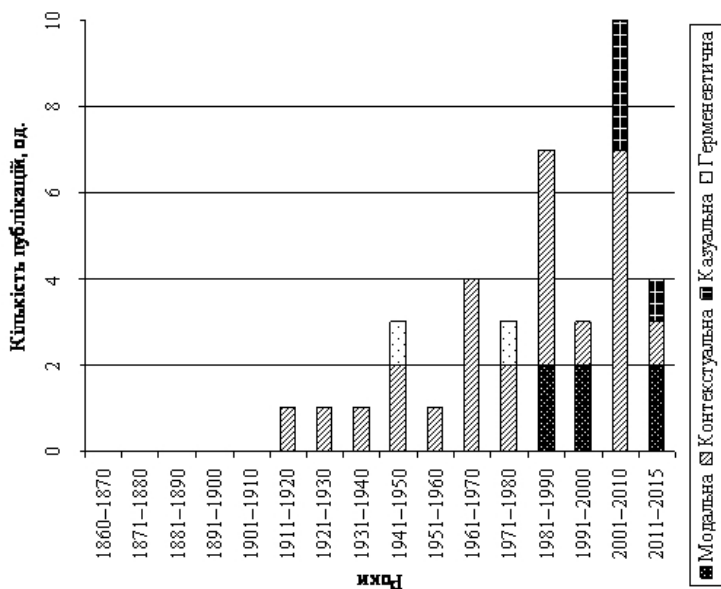
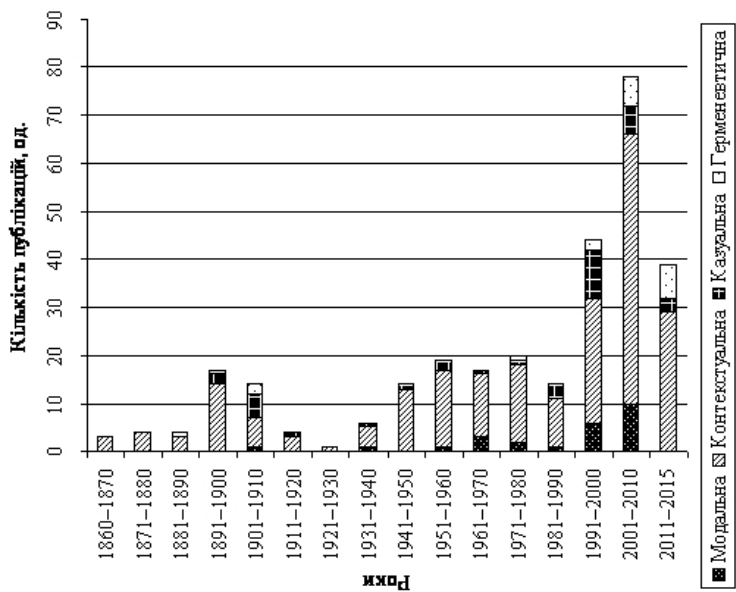


Рис. 4. Типологічний аналіз біографічних творів, присвячених В. Н. Каразіну

б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

а) вітчизняні публікації

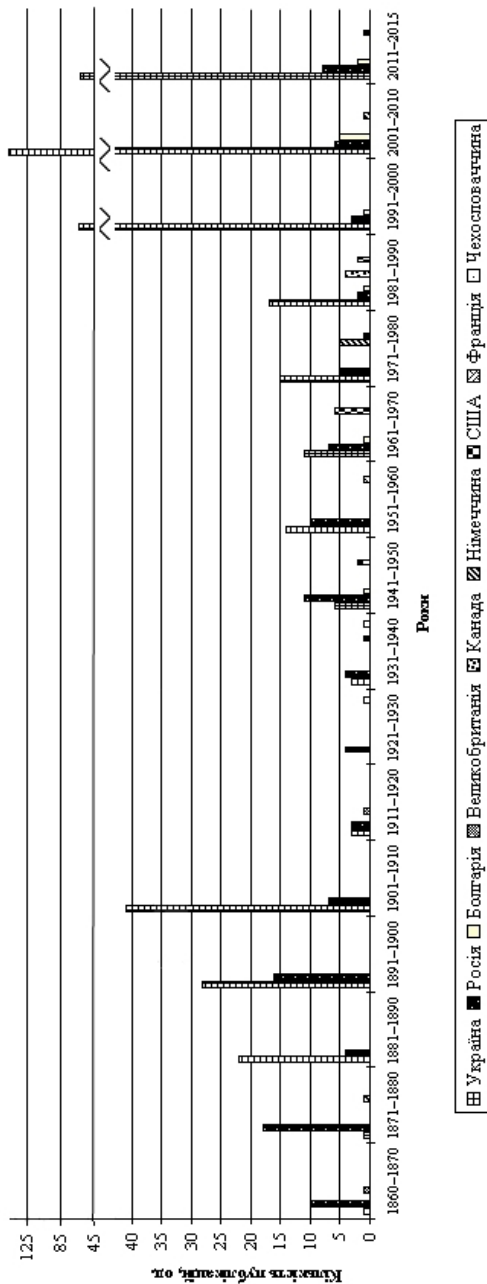


Рис. 5. Географія публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

Вовк О. И. К вопросу об использовании количественных методов в историографическом исследовании (на примере истории изучения биографии В. Н. Каразина)

В статье характеризуются принципы создания и некоторые результаты анализа базы данных публикаций, связанных с именем ученого, общественного деятеля, основателя Харьковского университета В. Н. Каразина.

Ключевые слова: *В. Н. Каразин, историография, биографистика, количественные методы, база данных.*

Vovk Olga. To the issue of the use of quantitative methods in the historiographical study (exemplified by the history of research of V. Karazin's biography)

The present paper is devoted to the creation principles and some results of publications' database analysis connected with V. Karazin, the scientist, public figure and founder of Kharkiv University.

Keywords: *Vasyl' Karazin, historiography, biography studies, quantitative methods, database.*

В. А. Греченко

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Розглянуто основні тенденції вивчення історії діяльності радянської міліції України в 1920-ті роки в працях сучасних істориків. Значну увагу приділено дисертаційним працям: виявлено їх досягнення, недоліки та маловивчені аспекти.

Ключові слова: *радянська міліція, неп, історіографія історії України.*

Історія міліції завжди викликала інтерес у істориків, правознавців, політологів, кримінологів, соціологів, психологів та багатьох інших фахівців різних галузей життєдіяльності та просто читачів. Розробка питань історії діяльності міліції почалася фактично з моменту її виникнення. Але дійсно науковою стала лише із здобуттям Україною незалежності, тобто з початку 1990-х років, коли з'явилися можливості використання різних методологічних підходів до дослідження даної проблеми, коли була відкинута певна «закритість» цієї теми та розширено доступ до архівних матеріалів.

У даній статті ми торкаємося саме цього періоду розвитку історіографії питання і маємо на меті аналіз основних публікацій з цієї тематики у зазначений період.

Історіографія питання знайшла своє висвітлення у деяких кандидатських дисертаціях, зокрема О. В. Чернухи [18] та (меншою мірою) С. В. Васильєва [3], а також у монографії О. К. Міхеєвої [10]. Звертає на себе увагу те, що більшість сучасних дослідників діяльності міліції в добу непу є харківськими істориками. Це говорить на користь того, що саме тут сформувалася відповідна наукова школа.

Для 1990-х років характерною тенденцією є вихід порівняно незначних за обсягом досліджень та навчальних посібників, де розглядаються питання історії діяльності міліції. У цьому контексті слід виділити історико-правове дослідження І. Усенка [16]. Для цієї не дуже значної за обсягом, але змістовної роботи характерні нові методологічні підходи, прагнення простежити еволюцію

правоохоронних органів у вказаний період і поступову трансформацію їх з «органів революційної законності» (хоча таке словосполучення є нині дискусійним і має вживатися у лапках) на органи тоталітарного режиму. Основна увага автором, у силу специфіки історико-правового дослідження, приділяється аналізу різних нормативно-правових документів, їх значенню для діяльності міліції і, відповідно, менше – практичній діяльності органів внутрішніх справ.

У історико-правовому руслі написано і посібник А. Тимченка «Правові основи організації й діяльності міліції України в 1917–1941 роках», що вийшов друком у Луганську в 1998 р. [15]. Спрямованість та форма видання (посібник) надали можливість авторові схарактеризувати основні нормативно-правові акти, що регламентували організацію та діяльність міліції УСРР у вказаний період, зокрема і в добу непу. Хоча цей посібник має значення як узагальнююча робота, він містить мало нового фактичного матеріалу та нових тверджень.

Подібною роботою є і посібник, який був підготовлений викладачами Харківського національного університету внутрішніх справ у 1999 р. [6]. Історія міліції періоду непу розглядається авторами, в силу обмеженого обсягу матеріалу, у вигляді основних напрямів і характеристик розвитку правоохоронних органів України, але тут можна віднайти нові оцінки її діяльності. Глибина викладу матеріалу обумовлювалася тим, що даний посібник призначався для відповідного спецкурсу для курсантів університету внутрішніх справ.

Загальна характеристика правотворчої та правозастосовної діяльності органів влади УСРР періоду 1920-х рр. подається у ґрунтовному монографічному дослідженні І. Г. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» у двох книгах [2]. Ця монографія, зокрема, розкриває і сутність покладених на міліцію УСРР завдань протягом 20-х рр. ХХ ст.

Отже, в 1990-ті роки відбувається процес становлення сучасних поглядів на дану проблему, йде осмислення нових методологічних підходів та перегляд радянських оцінок діяльності міліції.

У 2000-і роки вивчення зазначеної проблеми продовжилось. Серед дисертацій, захищених у цей період, першою у хронологічному порядку йде робота О. І. Олійника «Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.)». В тому числі, автор приділив увагу й добі непу: зосередив свою увагу на організаційно-правових основах

діяльності народного комісаріату внутрішніх справ України у 1923–1930 рр., зокрема, розглянув структуру та функції НКВС УСРР в 20-х роках, завдання та нормативно-правові засади діяльності основних підрозділів НКВС УСРР.

Чималий фактичний матеріал, який стосується питань організації та діяльності міліції УСРР, міститься у праці «История Донецкой милиции 1917–2000 гг.» [5]. Ця колективна монографія за редакцією В. С. Малишева вийшла друком у 2000 р. і стала важливим доробком у вивченні особливостей становлення та діяльності регіональної міліції, її боротьби зі злочинністю.

Важливим внеском в розробку даної проблематики стала дисертаційна робота І. Д. Коцана «Міліція Харківщини у 1917–1930 роках» [7]. У ній автор досить послідовно розглядає процес створення радянської міліції на Харківщині, її становлення та правові основи організації та діяльності. Періоду непу присвячено другий і третій розділи дисертації, де дослідник вивчає удосконалення організаційних форм та правові основи діяльності міліції Харківщини у 20-ті рр., процес воєнізації міліції, організацію промислової міліції, карного розшуку, кадрову політику у цей період, чистки у лавах міліції, підготовку та навчання міліції Харківщини у 20-ті роки, матеріальне та фінансове забезпечення працівників міліції. Поряд із цим автор детально розглядає основні напрямки діяльності радянської міліції Харківщини у цей період, зокрема боротьбу зі злочинністю, з бандитизмом, зі спекуляцією, з пияцтвом та самогоноварінням, зі злочинами проти власності. Характерно, що більшість підрозділів роботи починаються зі слів «боротьба».

Новаторською у багатьох аспектах стала монографія О. К. Міхеєвої [10], в якій авторка зробила вдалу спробу проаналізувати причини кримінальної злочинності у вказаний період та виявити основні напрями боротьби з нею. Власне діяльності міліції у роботі присвячено підрозділ 3.3 та четвертий розділ монографії. Дослідниця розглядає процес вирішення організаційних та кадрових питань у міліції та кримінальному розшуку і боротьбу з кримінальною злочинністю в Донбасі у 1920-ті, що, до певної міри, вже досліджувалося раніше у захищеній ще у 1976 р. дисертації В. М. Алтуєва [1]. (Дивно, що О. Міхеєва жодного разу в цих розділах не посилається на нього). Проте вона і тут знайшла свою нішу, розглядаючи проблему дещо у інших ракурсах, ніж її попередники, послідовно вивчивши юридичні засади правоохоронної діяльності, форми та методи боротьби зі

злочинністю, а головне – результативність діяльності правоохоронних органів. У 2011 р. вона видала нову монографію, яка присвячена становленню та функціонуванню правоохоронних органів в УСРР в роки непу [11]. У фокусі уваги дослідниці опинилися судова система УСРР, адвокатура та прокуратура, поєднані під керівництвом НКЮ, міліція та кримінальний розшук, керовані НКВС УСРР, а також пенітенціарна система, що контролювалася та регулювалася цими обома народними комісаріатами. Розглянуті в комплексі та у контексті буття суспільства часів непу, ці елементи правоохоронної системи надають картину нелегкого та проблемного перерозподілу функцій, пошуку оптимальної організаційної моделі правоохоронної діяльності.

У 2012 р. О. К. Міхеєвою була захищена докторська дисертація на тему: «Правоохоронні органи УСРР в роки непу: історичні аспекти формування та діяльності». Авторкою здійснено комплексне дослідження системи правоохоронних органів УСРР та їхньої діяльності у період нової економічної політики. Ці дослідження зробили Оксану Міхеєву одним з кращих знавців цієї проблеми.

У 2007 р. А. Є. Шевченком була захищена дисертація «Правові засади діяльності органів внутрішніх справ УРСР на транспорті у першій половині ХХ ст.» [19]. У дисертації досліджується процес створення органів міліції на транспорті, правового оформлення і регулювання їх діяльності, пошуку оптимальних структурних форм. Аналізуються методи та рівень ефективності діяльності органів внутрішніх справ на залізничному, водному, автомобільному транспорті, адміністративні санкції щодо порушників діючих юридичних норм. Періоду 1920-х рр. присвячено другий розділ дисертації і тут є багато цікавих узагальнень та фактів щодо організаційно-правового оформлення діяльності органів внутрішніх справ на транспорті, нормативної бази формування органів внутрішніх справ на залізничних та водних шляхах, але мова йде лише про одну з ділянок діяльності органів міліції – на транспорті.

Цікаве та оригінальне дослідження здійснено С. В. Васильєвим [3]. Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній аналізується правовий статус працівника української міліції у 1920-х рр., але власне діяльності міліції приділяється значно менше уваги.

Організаційно-структурній побудові міліції УСРР у 1918–1934 роках присвятив свою дисертацію Д. В. Галкін [4]. Автором здійснено комплексне, системне за характером та концептуальне за змістом дослідження процесів становлення та розвитку організаційно-структурної побудови міліції УСРР у 1918–1934 роках; з'ясовано, що ці

процеси мали суперечливий характер і зумовлювалися формуванням тоталітарного режиму в СРСР. У дисертації запропоновано періодизацію процесів виникнення, становлення та розвитку міліції УСРР у 1918–1934 роках; у її межах виокремлено три етапи, що різняться між собою за змістом та історичними рамками: «критичний» (1921 р. – середина 1923 р.), «переломний» (друга половина 1923 р. – 1925 р.), «стабілізації» (1926–1930 роки). Тут автор дисертації спирається на точку зору Є. В. Мещерякова, який запропонував подібну періодизацію ще у 2000 р. [8]. Принагідно зазначимо, що П. Михайленко та В. Довбня вважають, що період «становлення» стосується 1919–1922 рр. [9].

Всі ці точки зору мають право на існування, але ми пропонуємо дещо іншу періодизацію. Як нам здається, можна виділити п'ять основних етапів у процесі становлення органів радянської міліції в Україні:

Перший етап: лютий – листопад 1917 року – підготовчий, коли на зміну поліцейській машині прийшли загони народної міліції, інші озброєні формування трудящих, які охороняли фабрики, заводи, стояли на варті громадського порядку. Це період, коли радянська міліція не була штатним державним органом, а виступала як організація, що поєднувала в собі державні і громадські риси. Другий етап: грудень 1917 року – лютий 1919 року – початковий, коли розпочалася робота зі створення на місцях органів робітничо-селянської міліції. Третій етап – лютий 1919 року – вересень 1920 року – формувальний. На цьому етапі були визначені і отримали свій розвиток основні організаційні форми, напрями і методи діяльності радянської міліції. Юридично вони були закріплені в «Положенні про робітничо-селянську міліцію», яке було затверджено РНК УСРР 14 вересня 1920 р. Четвертий етап: з вересня 1921 року по грудень 1923 року – становлення. У цей період тривав процес становлення міліції як спеціального штатного державного органу охорони громадського порядку, побудованого централізовано, відбулося закріплення її правового становища. П'ятий етап: з січня 1923 року по грудень 1930 року – зміцнення, коли відбулася реорганізація республіканської міліції відповідно до Положення про НКВС, затвердженого 20 вересня 1924 р. спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР.

Деякі питання діяльності міліції розглянуто у дисертації А. Д. Семикопного «Боротьба з організованою злочинністю в УСРР у роки нової економічної політики», яка також була захищена у 2011 р. [14]. Автор доводить, що радянська держава не виробила

єдиної політики щодо запобігання і боротьби зі злочинністю, на цю її діяльність суттєво впливали завдання придушення повстанського антирадянського руху та знищення політичного збройного опору; починаючи з 1923–1924 років ці впливи стали швидко слабшати, водночас все більш актуальними ставали завдання забезпечення економічної безпеки держави.

Значний внесок в розробку даної проблеми було зроблено дисертаційним дослідженням О. В. Чернухи [18]. У дисертації автор поставив за мету здійснити комплексний аналіз становлення і практичної діяльності органів внутрішніх справ Харківщини в добу непу. Досить цікавий та оригінальний матеріал акумульовано автором дисертації в 7 таблицях, які є важливим компонентом його роботи. Разом із тим, деякі твердження автора потребують додаткової аргументації, або більш поглибленого вивчення. Наприклад, на с. 51 здобувач пише про чистку в лавах міліції і стверджує, що «кваліфікація та досвід нових співробітників нерідко поступалися старим кадрам», але ніяких доказів щодо цієї своєї тези не наводить. Теж саме можна сказати і щодо твердження на с. 59 про те, що «підрайони міліції відчували брак коштів». У другому розділі дисертації слід відзначити певну нерівномірність розміщення матеріалу. Переважають факти і узагальнення, що стосуються періоду 1921–1923 рр., а наступний період висвітлено зі значно меншою детальністю та скрупульозністю. Автор стверджує, що використовував у дисертації статистично-математичний метод, але у вступній частині роботи нічого не говориться про те, як саме він його використовував. До недоліків дисертації слід віднести також те, що здобувач не завжди критично відноситься до тих джерел, якими користувався. Наприклад, на с.117 автор пише: «Безперечним свідченням героїзму є документи тієї епохи». Але, як відомо, будь-які документи (особливо тієї епохи!) не можуть бути «беззаперечним свідченням». Не зовсім вдалою є спроба автора знайти заміник радянському терміну «політичний бандитизм». На с.118. здобувач навіть пропонує називати цей рух «командос», що, на нашу думку, є неприйнятним. «Командос», як відомо, - це загони спецпризначення у ряді країн і тому з бандитизмом в Україні на початку 20-х рр. їх неможливо порівнювати. Поняття «командос» використовувалось і під час англо-бурської війни для позначення ополченців. Але і у цьому варіанті даний термін не можна застосовувати щодо наших реалій початку 20-х рр. Стосовно поняття «бандитизм»: його визначення є у кримінальному праві і факт, який

наводить автор вже на наступній сторінці (про напад на село і вбивство 10 осіб), якраз і свідчить про бандитський характер цих формувань. Ми переконані, що досить вдале формулювання запропоноване стосовно подібних явищ відомим істориком Наталією Яковенко, яка характеризує їх як «соціальний бандитизм». Що ж до спроб здобувача порівняти цей рух з махновщиною, то слід відзначити, що вони також не є переконливими.

У 2013 р. вийшла друком цікава монографія А. С. Чайковського та колективу авторів, які йому допомагали [17]. Слід відзначити, що висвітлення різних періодів історії органів внутрішніх справ виявилось достатньо цікавим і пізнавальним. Цьому сприяє і архітектоніка книги, у якій багато ілюстрацій, фотографій та історичних довідок про діяльність деяких установ та біографій людей, дотичних до цієї сфери. Це позбавляє книгу «академічної сухості» і полегшує її загальне сприйняття. Але, разом з тим, в цьому можна вбачати і певний недолік книги, оскільки вона стає більш схожою на науково-популярне видання, ніж на монографічне дослідження, - тим більше, що посилань на літературу у книзі немає. Треба відзначити, що назва другого розділу «Наглядати невідступно...» не є оригінальною – саме так називається монографія О. Н. Ярмиша, присвячена діяльності політичної поліції, що вийшла друком у 1992 р.

Отже, у період розбудови незалежної України об'єктом досліджень науковців стали різні аспекти діяльності міліції в умовах непу. Зокрема, сучасні історики досліджували проблеми правового регулювання діяльності правоохоронних органів, питання кадрової політики й особливості політико-виховної роботи, а також професійної підготовки співробітників міліції, різноманітні форми і методи суспільного контролю за робітничо-селянською міліцією в період її становлення і розвитку. Більш широко і ретельно став аналізуватися процес становлення основних служб міліції, методи профілактики та запобігання злочинам.

Таким чином, узагальнення літератури з історії міліції, виданої за останні 25 років, засвідчує, що накопичено значний фактичний матеріал, що висвітлює процес становлення і розвитку міліції в 1921–1929 рр. До наукового обігу введено багато історичних джерел, в тому числі раніше недоступних дослідникам. Проте, слід зазначити, що історія міліції залишається перспективним напрямом досліджень. Особливо це стосується вивчення регіональних особливостей формування та діяльності органів внутрішніх справ. Головний же

висновок, який можна зробити за результатами аналізу історіографії проблеми, полягає в тому, що дослідникам слід більше уваги приділити засвоєнню нових методологічних підходів, зокрема принципів антропологічно орієнтованої історії.



1. *Алтуев В. Н.* Рабоче-крестьянская милиция Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В. Н. Алтуев. – Днепропетровск, 1976. – 179 с.
2. *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 428 с.
3. *Васильєв С. В.* Правовий статус працівників міліції УСРР у 20-х роках ХХ ст. : дис. ... канд. юр. наук / С. В. Васильєв. – Харків, 2008. – 174 с.
4. *Галкін Д. В.* Організаційно-структурна побудова міліції УСРР у 1918–1934 роках (історико-правова характеристика) : дис. ... канд. юрид. наук / Д. В. Галкін. – Харків, 2011. – 186 с.
5. *История Донецкой милиции 1917–2000 гг.* / ред. В. С. Малышева, В. М. Бесчастного, Л. Д. Кириченко [и др.]. – Донецк, 2000. – 472 с.
6. *Історія органів внутрішніх справ. Ч. 2 : ХХ століття* : навч. матер. до спецкурсу / за ред. Л. Зайцева. – Харків, 1999. – 154 с.
7. *Коцан І. Д.* Міліція Харківщини у 1917–1930 рр. : дис. ... канд. юрид. наук / І. Д. Коцан. – Х., 2003. – 190 с.
8. *Мещераков Є. В.* Щодо питання про періодизацію історії міліції Української РСР 1921-1930 рр. // Вісник Університету внутрішніх справ. Спецвипуск. – Х, – 2000. – С. 91–96.
9. *Михайленко П.* Становлення робітничо-селянської міліції УСРР (1919–1922 рр.) / П. Михайленко, В. Довбня // Міліція України. – 2003. – № 7. – С. 26–27.
10. *Міхеєва О. К.* Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк, 2004. – 248 с.
11. *Міхеєва О. К.* Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.) : історичні аспекти / О. К. Міхеєва – Донецьк, 2011. – 456 с.
12. *Про затвердження «Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР»*: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 14 вересня 1920 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 2. – Ст. 70.

13. Про затвердження «Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР»: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 10 листопада 1926 р. // Михайленко П. П. Історія міліції України в документах і матеріалах (1917–1953 рр.): у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К., 1999. – Т. 1 : 1917–1925 рр. – С. 37–43.
14. Семикопний А. Д. Боротьба з організованою злочинністю в УСРР у роки нової економічної політики : дис. ... канд. юрид. наук / А. Д. Семикопний. – Харків, 2011. – 184 с.
15. Тимченко А. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг. : учеб. пос. / А. Тимченко. – Луганск, 1998. – 86 с.
16. Усенко І. Україна в роки НЕПу: доля курсу на революційну законність / І. Усенко – Х., 1995. – 74 с.
17. Чайковський А. С. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України / А. С. Чайковський. – К., 2013. – 704 с.
18. Чернуха О. В. Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки непу (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / О. В. Чернуха. – Харків, 2012. – 162 с.
19. Шевченко А. Є. Правові засади діяльності органів внутрішніх справ УРСР на транспорті у першій половині ХХ ст. (історико-правове дослідження) : дис. ... докт. юрид. наук / А. Є. Шевченко. – Донецьк, 2007. – 475 с.

Греченко В. А. Современная историография деятельности милиции Украины в годы нэпа

Рассмотрены основные тенденции изучения истории деятельности советской милиции Украины в 1920-ые годы в трудах современных историков. Значительное внимание уделено диссертационным работам: выявлены их достижения, недостатки, а также малоизученные аспекты.

Ключевые слова: советская милиция, нэп, историография истории Украины.

Grechenko V. A Modern historiography of activity of militia in Ukraine in the years of new economic policy

The article considers main tendencies of studying the history of activity of Soviet militia in Ukraine in the 1920s in the works of modern historians. Considerable attention is paid to dissertational works: the article reveals their achievements and disadvantages, as well as poorly explored aspects.

Keywords: Soviet militia, new economic policy, historiography, history of Ukraine.

Є. Ю. Захарченко

РОДИНА ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті аналізується стан дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії XIX – початку XX ст. Робиться висновок про те, що зазначений історіографічний процес пройшов декілька етапів, які суттєво відрізняються між собою. Значною мірою, оцінки та характеристики повсякденного життя парафіяльних священнослужителів і їхніх родин залежали від інтерпретацій ролі духовенства у суспільстві. Вивчення такого роду проблем сучасні автори намагаються здійснювати на основі принципів антропологічно-орієнтованої історії.

Ключові слова: родина священика, провінційне парафіяльне духовенство, історіографія історії Руської Православної церкви.

Студії з історії родини належать до одного із нових напрямків дослідження на сучасному етапі розвитку української гуманітаристики. Історія родини міцно закріпилась як окрема галузь «нової соціальної історії» в Західній Європі (family studies) і лише нещодавно привернула до себе увагу вітчизняних науковців [26]. Дослідження життя певної соціальної верстви у ракурсі історії родини дає можливість запропонувати нові інтерпретації історії суспільства у цілому. Попри величезний досвід дослідження історії Руської Православної церкви та духовенства аспекти, пов'язані з родиною парафіяльних священнослужителів, залишаються вивченими фрагментарно. Метою статті є спроба проаналізувати стан дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії XIX – початку XX ст. На сьогодні вже є приклади історіографічних досліджень, у яких аналізується процес вивчення проблем історії Православної церкви та духовенства зазначеного періоду (М. Калініч [8] та М. Солнцева [24], Л. Махна [14] та ін.). Втім, праці з історії родини парафіяльного священика у них згадуються лише побіжно.

Першою публікацією, у якій автор зосередив свою увагу на проблемах парафіяльного духовенства зазначеного часу, зокрема

і матеріального становища їх родин, стала стаття священика І. Белюстіна [2], яка була надрукована наприкінці 50-х рр. XIX ст. Роботу І. Белюстіна можна вважати першою розвідкою, де розглядалися аспекти родинного побуту та взаємовідносин між членами родини священика. Критика становища духовенства та повсякдення парафіяльних священнослужителів викликала резонанс у церковних та світських колах. Саме починаючи з середини XIX ст. у церковному та світському періодичному друці починають з'являтися статті з аналізом матеріального становища та джерел забезпечення родин парафіяльних провінційних священиків.

Харківська єпархія у другій половині XIX ст. не стала в цьому плані винятком. Починаючи з середини XIX ст., тут почали видаватися церковні періодичні журнали «Духовный вестник» та «Духовный дневник», які так само стали дискусійним майданчиком для обговорення проблем духовенства та становища Церкви у XIX ст. Публікація численних статей на вказану тему спричинила цілу дискусію стосовно ефективності існуючих засобів підтримки матеріального становища духовенства. Ця дискусія також актуалізувалася завдяки публікації двотомної розвідки Д. Ростиславова [20]. Критика існуючого становища духовенства, корумпованості та бюрократизації церковної системи управління у роботах І. Белюстіна та Д. Ростиславова привернула увагу дослідників до проблем Церкви та духовенства у суспільстві Російської імперії.

В історіографії другої половини XIX – початку XX ст. можна умовно виділити дві групи досліджень – це узагальнюючі фундаментальні праці та окремі регіональні розвідки. Згадуючи загальні дослідження, маємо на увазі великі за обсягом праці, автори яких ставили за мету систематизувати і концептуалізувати багатолітню історію Руської Православної церкви. В основі концепції історіописання Руської Православної церкви, а разом із нею і духовенства, лежала теорія провіденціалізму, а також ідея правонаступництва Православної церкви у Російській імперії від Київської митрополії часів давньої Русі [27, с. 7]. До таких робіт належать дослідження Є. Голубінського [6], митрополита Макарія (Булгакова) [13], П. Знаменського [7]. Варто зауважити, що П. Знаменському належить і одна з перших значних праць, присвячених становищу саме духовенства, а не Церкви в цілому. У своїх роботах ці дослідники зробили декілька важливих зауважень про те, що загальна чисельність духовенства протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. почала скорочуватися, збільшився контроль за пастирською діяльністю засобами різноманітних ревізій та

звітів. Разом із тим, на їх думку, матеріальне становище парафіяльного духовенства і їхніх родин не змінилося. Враховуючи офіційну концепцію імперської влади, що була викладена у формулі графа С. С. Уварова «самодержавство, православ'я, народність» і впливала на підходи офіційних істориків Церкви, цілком логічною була відсутність у цих працях будь-якої критики існуючої системи церковного управління та становища церкви й духовенства у Російській державі протягом століть. Низький рівень аналітики компенсувався у цьому випадку надзвичайною насиченістю фактами.

Іншими за своїм характером були роботи авторів, які також мали духовне походження, але які здебільшого у публіцистичній формі намагалися привернути увагу до гострих проблем життя священнослужителів. Типовими рисами цих робіт були невеликий об'єм, лаконічність викладу, проблемність, критицизм. Зазвичай, ці роботи стосувалися певного регіону. Почасті актуалізовані проблеми мали загальний характер, проте, репрезентувалися на конкретному єпархіальному матеріалі. До такого типу робіт належать і статті харківських церковних діячів І. Чижевського [28], М. Лашенкова [10] та ін., які були вміщені у місцевих періодичних виданнях «Духовный вестник» та «Духовный дневник». Зазначені автори наголошували на незадовільному матеріальному забезпеченні священницьких родин, особливо в сільській місцевості, критикували існуючі механізми взаємовідносин між священником і консисторією, закликали владу до реформ.

Історія парафіяльного духовенства знайшла своє специфічне відображення у працях радянських вчених. Обмежені парадигмою історичного матеріалізму та марксистсько-ленінської методології, роботи радянських істориків мали на меті викриття «антинародної», «експлуаторської» ролі духовенства у суспільстві Російської імперії. Радянський етап історіографії умовно можна поділити на кілька періодів. Упродовж перших десятиліть після Жовтневої революції дослідники наголошували на участі парафіяльних священнослужителів у антиреволюційному русі. Так, Д. Венедиктов [4] зазначав, що уряд імперії не зупинявся ні перед чим, використовуючи будь-які засоби, в тому числі у найбільш критичні моменти «уряд використовував допомогу православної церкви» [4, с. 6]. Автор називає Церкву «таємним політичним агентом самодержавства» та «слухняною рабинею держави». Самих же представників православного духовенства у роботі Д. Венедиктова названо «агентами таємної поліції», «катами», «провокаторами» тощо. У період 1950–1970-х рр.

у радянській державі відбувалося становлення наукового атеїзму, як квазінаукової дисципліни. Втім, поступово з цього часу дослідження з історії Церкви та духовенства набувають більш наукового характеру. Спостерігається використання різноманітних джерел, автори відходять від пропагандистських гасел тощо. Важливе місце серед робіт цього етапу посідає колективна монографія «Релігія та церква в історії Росії» [19]. Варто зауважити, що сюжети стосовно духовенства, тим не менш, мали другорядну роль, найбільше уваги приділялося інтерпретації діяльності Церкви, як суспільного інституту у ретроспективі від християнізації Русі до середини ХХ ст. Поступово від радикального лінчування священнослужителів історики переходять до інтерпретації духовенства, як «зручного знаряддя», яке царський режим використовував з метою управління свідомістю народних мас і боротьби проти будь-яких проявів інакомислення. Протягом 1980–1990-х рр. у зв'язку з процесами політичної лібералізації в історіографії відбувся відхід від застарілих штампів та кліше. Зокрема, це можна помітити у колективній монографії під редакцією А. Клібанова [21].

Показовим прикладом, моделлю для аналізу змін інтерпретацій ролі Православної церкви та духовенства в радянській історіографії є чотириразове перевидання фундаментальної монографії М. Нікольського [16] з історії Руської Православної церкви. Саме М. Нікольський ввів до наукового обігу тезу про «кризу Церкви та духовенства» у середині ХІХ ст. в Російській імперії, до якої апелюють і сучасні дослідники. Монографія М. Нікольського видавалася у 1930 р., 1931 р., 1988 р. та у 1991 р. До видання 1988 р. редактором М. Горленком була написана вступна стаття, у якій він виклав критику окремих підходів та думок автора роботи, передовсім наголошуючи на застарілій термінології, що була використана дослідником [16, с. 4]. Варто зауважити, що відповідні правки були внесені у нове видання, тим самим воно було адаптовано до реалій того часу.

Таким чином, образ парафіяльного духовенства в радянській історіографії зазнавав змін. Поступово відбувався перехід від науково-популярних, пропагандистських робіт до великих академічних видань. Водночас відбулися зміни у метафорах, якими характеризували духовенство: від «жандармів-підлесників» у роботах 1930-х рр. до «чиновників духовного відомства» у 1960-х рр. і «пастирів, що стали заручниками самодержавства» наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

Загальна тенденція щодо зміни інтерпретацій священнослужителів від «катів» до «заручників» та «жертв» на тлі поступового повороту

до «олюднення історії» [26, с. 286] у новітній історіографії спричинила появу низки нових досліджень, присвячених суто провінційному парафіяльному духовенству та проблемам його повсякденного життя і становища його родини, зокрема. За останні 20 років в Україні та Росії з'явилася низка робіт сучасних дослідників Л. Посохової та Н. Пилипенко [18], О. Сакало [22], Б. Опрі [17], Т. Леонтьєвої [11; 12], В. Макарової [14] та ін., що принципово по-новому визначають дослідницькі завдання у галузі церковної історії та історії духовенства. Особливої уваги заслуговує робота Л. Посохової та Н. Пилипенко, у якій вперше було визначено основні напрями дослідження родини парафіяльного духовенства Харківської єпархії, зокрема вперше розглядалися проблеми шлюбних відносин, родинного бюджету та освітніх стратегій священнослужителів. Авторки роблять важливе зауваження щодо складності аналізу родинного бюджету через невизначеність чітких статей доходів та видатків духовенства [18, с. 148]. Важливе значення для формування історіографічної бази дослідження мають праці Ю. Селевич [23], С. Кучерової [9], Г. Яковенко [29], які стосуються різних аспектів розвитку церковного життя в Харківській єпархії. Ю. Селевич було досліджено діяльність Харківської духовної консисторії, С. Кучеровою – діяльність Харківського жіночого училища духовного звання, Г. Яковенко – церковно-парафіяльну освіту у Харківській єпархії протягом «довгого ХІХ століття». Доробки названих авторок, хоча й безпосередньо не стосуються нашої теми, тим не менш, надають змогу краще зрозуміти процеси, які відбувалися в родині священника Харківської єпархії.

З'явилися й окремі розвідки з історії повсякдення парафіяльного духовенства й інших єпархій, що створює широке поле для компаративного аналізу процесів, які відбувалися у зазначений період. У дослідженнях Б. Опрі [17] розглядається становище жінки у родині парафіяльного духовенства та роль «матушки» – дружини священника у громаді вірян на матеріалах Поділля. Низка робіт Т. Леонтьєвої присвячена «життю та переживанням» [11] парафіяльного духовенства Тверської єпархії і є важливим прикладом дослідження повсякдення православних священнослужителів Російської імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на матеріалах окремої провінційної єпархії. Авторка робить важливий висновок, що повсякдення парафіяльного священника було обумовлено низкою надмірних духовних та суспільних обов'язків, що покладалися на нього, примушуючи здійснювати постійний пошук додаткових джерел

матеріального забезпечення [11, с. 54]. Прикладом дослідження життя священика з точки зору соціальної антропології та девіантології є робота В. Макарової [14]. Дослідниця розглядає прояви девіантної поведінки молодих священиків крізь призму механізмів встановлення комунікаційних зв'язків з парафіянами. Важливою є інтерпретація священицьких девіацій, зокрема йдеться про споживання спиртних напоїв зі своїми вірянами не як соціальну ваду, а як необхідну для «батюшки» процедуру ініціації «у колі своїх» під час становлення на парафію [14, с. 77]. Важливим досягненням сучасної історіографії є антропологічний поворот, переорієнтація на дослідження повсякденних практик життя парафіяльного духовенства, використання підходів мікроісторії та «нової локальної історії».

Таким чином, історіографічний процес дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії у ХІХ – на початку ХХ ст. пройшов декілька етапів розвитку, які суттєво відрізняються інтерпретаціями ролі духовенства та стану його родин у системі церковного та суспільного життя в Російській імперії. Вивчення різноманітних аспектів життя парафіяльних священнослужителів і їхніх родин характеризувалося протилежними підходами: від певної «ідеалізації» у роботах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до певної «демонізації» у працях радянської доби. Сучасні автори намагаються здійснювати такі дослідження на основі принципів антропологічно-орієнтованої історії, що дозволяє уникнути як самоізоляції теми, так і політизації в оцінках.



1. *Базыкин М.* Церковь в борьбе с революционным движением при самодержавии : (пояснительный текст к серии диапозитов) / М. Базыкин. – М., 1940. – 23 с.
2. *Белюстин И. С.* Описание сельского духовенства / И. С. Белюстин // Русский заграничный сборник. – Берлин-Париж-Лондон, 1859. – № 4. – С. 38–58.
3. *Бляхин П. А.* Как попы дурманят народ / П. А. Бляхин. – М. 1920. – 99 с.
4. *Венедиктов Д.* Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / Д. Венедиктов. – М., 1930. – 118 с.
5. *Венедиктов Д.* Палачи в рясах (прошлое русского духовенства) / Д. Венедиктов. – Л., 1933. – 175 с.

6. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – Т. 2 : Период второй. Московский. От начала монголов до митрополита Макария включительно, 1-я половина тома / Е. Е. Голубинский. – М., 1900. – 919 с.
7. Знаменский П. В. Приходское духовенство на Руси / П. В. Знаменский. – М., 1867. – 344 с. ; *Тé same* // Руководство к русской церковной истории / П. В. Знаменский. – Казань, 1870. – 352 с.
8. Калініч Г. Ю. Образ дореволюційного православного білого духовенства в історіографії / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2008. – № 15. – С. 53 – 57.
9. Кучерова С. И. Харьковское училище девиц духовного звания в 50–60-е гг. XIX в. // Вера и разум. – 2000. – № 1. – С. 203–206.
10. Лащенко Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский / Н. Лащенко // Харьковский сборник. – 1894. – Вып. 8. – С. 99–171.
11. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904 гг.) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34–56.
12. Леонтьева Т. Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. 2001/2002. – М., 2004. – С. 193–209.
13. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви : в 12 т. – СПб, 1883.
14. Макарова В. Ю. «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / В. Ю. Макарова // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70–85.
15. Махно Л. Л. Проблема социального служения Русской Православной Церкви в трудах отечественных историков конца XIX - начала XX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. / Л. Л. Махно. – М., 2013. – 21 с.
16. Никольский Н. М. История Русской церкви / Н. М. Никольский. – 4-е изд-е. – М., 1988. – 445 с.
17. Опря Б. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї (в кін. XIX – на поч. XX ст. на матеріалах правобережної України) / Б. Опря // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2009. – № 16. – С. 463.
18. Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священника Харківської єпархії XIX ст. / Л. Ю. Посохова, Н. Г. Пилипенко // Краєзнавство. – К., 2005. – № 1–4. – С. 146–152.
19. Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России). – М., 1975. – 255 с.

20. Ростиславов Д. И. О православном белом и черном духовенстве в России. В 2 т. – Лейпциг, 1866. – Т. 1. – 364 с.; – Т. 2. – 673 с.
21. Русское православие: вехи истории / под. ред. А. И. Клибанова. – М., 1989. – 719 с.
22. Сакало О. Типологія і структура родин духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII ст. / О. Сакало // Краєзнавство – 2011. – № 1. – С. 151–163.
23. Селевич Ю. Л. Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. Л. Селевич. – Х., 2010. – 19 с.
24. Солнцев Н. Провиденціальна історическа концепція в трудах русских историков-клириков XVIII-XIX вв. / Н. Солнцев – Нижний Новгород, 2005. – 200 с.
25. Суджаев А. Православная церковь и революционное движение / А. Суджаев. – М., 1925. – 23 с.
26. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX століття : зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора. У 2-х т. – К., 2004. – Т. 2.
27. Харченко А. В. Купецька родина Слобожанщини наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / А. В. Харченко. – Х., 2012. – 20 с.
28. Чижевский И. Л. Еще несколько мыслей к вопросу об улучшении быта русского православного духовенства / И. Л. Чижевский. – Х., 1863. – 33 с.
29. Яковенко Г. Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. Г. Яковенко. – Х., 2006. – 20 с.

Захарченко Е. Ю. Семья приходского священника Харьковской епархии в XIX – начале XX вв.: историография вопроса

В статье анализируется состояние исследования семьи приходского священника Харьковской епархии XIX – начале XX в. Делается вывод о том, что указанный историографический процесс прошел несколько этапов, которые существенно отличаются между собой. В значительной степени, оценки и характеристики повседневной жизни приходских священнослужителей и их семей зависели от интерпретаций роли духовенства в обществе. Изучение такого рода проблем современные авторы пытаются осуществлять на основе принципов антропологически ориентированной истории.

Ключевые слова: семья священника, провинциальное православное духовенство, историография истории Русской Православной церкви.

Zakharchenko Ye. The parish priest's family of Kharkiv diocese in the XIX – early XX centuries: the historiography of the problem

The article analyzes the state of the parish priest's family research of Kharkiv diocese in the XIX -early XX century. It can be concluded that the given historiographical process underwent several significantly different stages. Extensively, assessment and characteristics of the parish priests and their families' daily life depended on interpretations of the clergy's role in the society. Contemporary authors try to study such problems on the principles of anthropologically oriented history.

Keywords: priest's family, provincial parish clergy, the historiography of history of the Russian Orthodox Church.

Ю. В. Коніва

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ В СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз стану досліджень історії комунікацій на теренах Слобідської України у XVIII ст. Виокремлено три основних наукових напрямки в історіографії питання: історико-технічний, загальноісторичний та історико-географічний.

Ключові слова: історіографія, система шляхів сполучення, Слобідська Україна у XVIII ст.

Шляхи сполучення відігравали провідну роль у становленні та розвитку Слобідської України вже починаючи з другої половини XVII ст. Адже саме з цього часу відбувалося активне заселення цього регіону, що й поклато початок формуванню мережі шляхів сполучення. З кінця XVIII ст. ця мережа поділяється на три рівні, а саме дороги загальнодержавного, губерньського та місцевого значення.

Історія шляхів сполучення у XVIII ст. на сьогодні взагалі недостатньо висвітлена у вітчизняній науковій літературі, тим більше це стосується території Слобожанщини. Серед небагатьох праць такого роду можна відзначити монографію українського дослідника І. В. Жалоби, який вивчав шляхи сполучення на Буковині останньої чверті XVIII – 60-х рр. XIX ст. [8]. Окремі аспекти історії шляхів сполучення XVIII ст. знайшли опосередковане відображення у дослідженнях історико-технічного характеру російських учених. Як приклад можна назвати працю російської дослідниці І. Н. Ліхорадової [11].

Варто відзначити, що історія шляхів сполучення Слобідської України не знайшла втілення в спеціальних працях. Дослідники, які у той чи інший час вивчали систему комунікацій цього регіону, у тому числі й у XVIII ст., розглядали ці сюжети в рамках різних контекстів. Праці науковців можна поділити на три групи: загальноісторичні, історико-технічні та історико-географічні дослідження. На нашу думку, їх доцільно розглядати використовуючи хронологічний підхід.

Метою статті є аналіз цих підходів та результатів дослідження історії шляхів сполучення у Слобідській Україні XVIII ст. в рамках різних проблемно-тематичних напрямків.

Найбільш чисельною науковою літературою, у якій розглядається історія розвитку суходільних шляхів сполучення є історико-технічні дослідження. Більшість авторів акцентують увагу на період другої половини XIX–XX ст., оскільки саме у цей період зростання системи доріг стало динамічним і різноплановим процесом [11, с. 12]. Разом із тим, історичним сюжетам у них відведено небагато місця. І це зрозуміло, адже їх автори здебільшого акцентують увагу на сучасних технічних проблемах. Ці дослідження спрямовані, насамперед, на проблеми проектування, побудови і утримання доріг. Вже починаючи з кінця XVIII ст. шляхи сполучення стали об'єктом наукового інтересу інженерів. Адже у цей період розпочався процес впровадження наукових основ в практику дорожнього будівництва у Російській імперії. Особливо цьому сприяла політика імператора Миколи I, який розпочав боротьбу з бездоріжжям у державі. Саме за його правління у країні з'являється поняття «дороги» у європейському розумінні [2, с. 5]. Не дивно, що більшість науковців, які цікавились історією суходільних комунікацій, були за спеціальністю інженерами дорожнього будівництва. В якості прикладу можна навести праці таких вчених, як М. Волков, Е. Головачов, М. Ляхницький [12, с. 7].

У радянський період, в рамках історико-технічних досліджень, проблемі історії суходільних шляхів сполучення, приділялося не так багато уваги. Було зібрано достатньо фактичного матеріалу стосовно будівництва доріг, але, в той же час, мало розроблялася проблема генезису та функціонування суходільних комунікацій. Як і для попереднього періоду типовим є написання таких праць дорожніми інженерами. Розвиток ліній комунікації розглядалася у рамках марксистсько-ленінської парадигми. Зокрема, при аналізі процесів будівництва та утримання автогужових доріг, у праці, яку підготував колектив авторів на чолі з проф. А. Анохіним, спираючись на К. Маркса, підкреслювалося, що транспорт і шляхи сполучення є продовженням і невід'ємною частиною виробничого процесу [5, с. 7].

Важливим дослідженням другої половини XX ст., стала публікація двотомної роботи О. С. Кудрявцева «Очерки истории дорожного строительства в СССР» [9; 10]. Це була перша комплексна праця, у якій розглядалася історія дорожньої техніки та технології будівництва доріг в Російській імперії. У першому томі, який присвячено дожовтневому

періоду, йдеться й про історію суходільних шляхів сполучення XVIII ст.. Автор систематизував результати попередніх досліджень і дійшов висновку, що саме у XVIII ст. зародилася система суходільних комунікацій, яка поклала початок сучасній дорожній системі [9, с. 287–289]. Дослідником було введено до наукового обігу ряд нових історичних джерел та залучено чимало фактичного матеріалу, що дозволило значно глибше вивчити зазначений процес. Водночас, маємо зауважити, що вчений майже не звертав увагу на регіональні особливості. Зрозуміло, він обійшов увагою й процес формування шляхів сполучення на території Слобідської України. Однак, автор і не ставив перед собою такої цілі, адже основною метою монографії став опис досягнень в галузі дорожнього будівництва. Варто зазначити, що публікація книги майже співпала з ювілеєм – 150-річчям Міністерства шляхів сполучення.

У 80-х рр. XX століття, вийшла друком ще одна праця, яка була присвячена розвитку техніки дорожнього будівництва, автором якої є В. Ф. Бабков [1]. Втім, ця праця є надто загальною. У ній йдеться про історію побудови доріг від Римської імперії до сучасних автомагістралей.

У пострадянський період вийшла колективна робота «Дороги России» під редакцією А. А. Надежка [4]. Праця присвячена історії розвитку доріг в Росії у період з 1746 р. (з часу закінчення побудови першої державної дороги від Санкт-Петербурга до Москви) до кінця 90-х років XX ст. Власне XVIII ст. відведено небагато місця, акцент зроблено на висвітленні окремих аспектів розвитку дорожнього будівництва у «петровську» епоху.

Отже, дослідники історико-технічного напрямку хоча й розглядали історичні аспекти, але вочевидь наголошували на науково-технічній стороні справи. Зазначені вчені, будучи за своєю спеціальністю дорожніми інженерами, не ставили за мету й не могли здійснити глибокого історичного аналізу. Втім, ці праці є вельми важливими для істориків, адже дозволяють з'ясувати не лише технічні, а й соціально-економічні проблеми розвитку мережі комунікацій.

Звичайно, відомості про шляхи сполучення можна віднайти майже в кожній загальноісторичній праці. Втім, такого роду інформація є вкрай обмеженою. До того ж, головна увага, зазвичай, приділена водним шляхам та залізничному транспорту, в основному йдеться про XIX–XX ст. Характерним моментом для такого роду праць є відсутність уваги до регіональних особливостей. Однак в дореволюційний період

варто окремо відзначити працю А. С. Ніколаєва [14], яка вийшла друком у 1900 році.

Дослідження А. С. Ніколаєва «Краткий исторический очерк развития водяных и сухопутных сообщений и торговых портов в России» [13] була частиною спільного нарису історії шляхів сполучення у Росії, який видавався за підтримки міністра шляхів сполучення М. І. Хілкова, і була приурочена до 100-річчя Міністерства шляхів сполучення. Книга мала описовий характер і складалася із трьох частин. Перша була присвячена розгляду історії шляхів сполучення у Росії до кінця XVII ст. Друга частина – це нарис розвитку водяних шляхів сполучення і торговельних портів, починаючи з XVIII ст. Третя частина – це огляд розвитку в Росії ґрунтових та шосейних доріг, починаючи з XVIII ст. Автор в цій праці звертав увагу на роль суходільних шляхів сполучення в «южных окраинах», у тому числі на території Слобідської України [13, с. 18].

У радянській історіографії спеціальних досліджень (загально-історичного спрямування) з історії комунікацій створено не було. Але, варто зазначити, що поодинокі сюжети такого роду зустрічаються у дослідженнях, які присвячені соціально-економічному розвитку регіону, а також у загальноісторичних нарисах про розвиток культури. Так, для соціально-економічних досліджень зазвичай характерна лише констатація того факту, що залізничному транспорту передували гужові або ґрунтові шляхи сполучення. Власне історія суходільних шляхів сполучення не стала об'єктом наукових розвідок, адже теоретично вважалося важливим вивчати продуктивні сили, щоб розуміти їх вплив на виробничі відносини. Втім, на відміну від сільського господарства або торгівлі, при користуванні дорогами не фіксуються виробничі відносини, адже тут немає ані найму, ані феодалної ренти. Саме тому ця проблематика виглядала малоперспективною. Лише в пострадянський період такі сюжети з'являються у відповідних дослідженнях. Для прикладу варто навести працю М. А. Панфьорової «Південно-Східна Україна наприкінці XVIII–першій половині XIX ст.» [15].

У нарисах з історії культури (у розділах про шляхи і засоби сполучення) дороги є показниками розвитку самої культури. Зазвичай, автори зазначали, що цей розвиток у XVIII ст. не задовольняв потреби часу, а самі суходільні шляхи були другорядними у порівнянні з водними (оскільки водні були дешевшими, зручнішими і вантажовмісними) [14].

Можна стверджувати, що на сучасному етапі зазначені риси загальноісторичних досліджень історії шляхів сполучення майже не зазнали змін.

Третя група – це незначна кількість праць історично-географічного спрямування. Спеціальних робіт, які б розглядали закономірності співвідношення природно-географічних чинників і формування та становлення шляхів сполучення не виявлено. У загальних історично-географічних працях згадуються шляхи сполучення, але, стосовно XVIII ст., в основному акцентується увага на водних шляхах. Суходільні шляхи ж розглядаються лише як невід’ємна складова водних.

Необхідно підкреслити, що історично-географічні роботи з’явилися, в основному, у другій половині XX ст. Хоча, варто відзначити працю М. К. Любавського, яка була опублікована ще у 1909 р. [12]. Серед дослідників радянської епохи, варто виокремити доробок А. В. Муравйова [6], А. В. Дулова [7]. Окрім цих дослідників історією суходільних комунікацій, але уже в контексті історичної картографії, займався А. В. Постніков. Цей вчений виокремлював особливу роль доріг в масштабуванні карт, насамперед, стосовно першої половини XVIII ст. [16, с. 142–143].

Отже, аналіз історіографії засвідчує, що при вивченні історії розвитку шляхів сполучення у XVIII ст. переважно досліджувався науково-технічний аспект. Професійні історики, зазвичай, лише побіжно вивчали такі сюжети в працях загальноісторичного та історично-географічного спрямування. Ці особливості повною мірою стосуються й літератури, у якій йдеться про розвиток системи комунікацій на теренах Слобідської України.

Враховуючи вищезазначені моменти та тенденції при дослідженні історії шляхів сполучення, сьогодні варто застосувати нові підходи при дослідженні цієї проблематики. Зокрема, системне дослідження мережі комунікацій набуває нового поштовху завдяки розвитку міждисциплінарних зв’язків. Міждисциплінарність як науковий підхід сформувався у другій половині XX ст., коли багатьма ученими була усвідомлена умовність дисциплінарних кордонів і виникла нагальна потреба у їх подоланні. Під міждисциплінарністю, зазвичай, розуміється запозичення теорій і методів з суміжних наук для вирішення тих чи інших наукових проблем [17, с. 25-60]. Так, завдяки запозиченню історією картографічних методів розширився діапазон досліджень і пришвидшився розвиток такої спеціальної історичної дисципліни як історична картографія.

Дослідження мережі сполучення XVIII ст. на території Слобідської України, базується, насамперед, на картографічних матеріалах (карти Делія, Карти Генерального межування та ін.). У зв'язку із цим, на сучасному етапі важливе значення набувають комп'ютерні технології, зокрема геоінформаційні системи. ПС програми розширили можливості і результативність наукового пошуку істориків [3].



1. Бабков В. Ф. Развитие техники дорожного строительства / В. Ф. Бабков. – М., 1988. – 272 с.
2. Борисов Н. С. Повседневная жизнь русского путешественника в эпоху бездорожья / Н. С. Борисов. – М., 2010. – 440 с.
3. Голубинский А. А. Историк, ГИС и русские карты / А. А. Голубинский, С. Н. Пахунов, Д. А. Хитров, Д. А. Черненко // Преподавание истории в школе. – 2012. – № 8.
4. Дороги России / под. ред. А. А. Надежко. – М., 1996. – 408 с.
5. Дорожное дело / под. ред. А. И. Анохина. – Л., 1935. – 910 с.
6. Дробижев В. З. Историческая география СССР / В. З. Дробижев, И. Д. Ковальченко, А. В. Муравьев. – М., 1973. – 319 с.
7. Дулов А. В. Географическая среда и история России конец XV – середина XIX в. / А. В. Дулов. – М., 1983. – 256 с.
8. Жалоба І. В. Інфраструктурна політика Австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення) / І. В. Жалоба. – Чернівці, 2004.
9. Кудрявцев А. С. Очерки истории дорожного строительства в СССР (дооктябрьский период) / А. С. Кудрявцев. – М., 1951. – 332 с.
10. Кудрявцев А. С. Очерки истории дорожного строительства в СССР (послеоктябрьский период) / А. С. Кудрявцев – М., 1957. – 366 с.
11. Лихорадова И. Н. История дорожного строительства на территории Воронежского края / И. Н. Лихорадова, В. П. Подольский. – Воронеж, 2006. – 176 с.
12. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией / М. К. Любавский. – М., 1909. – 405 с.
13. Николаев А. С. Краткий исторический очерк развития водяных и сухопутных сообщений и торговых портов в России / А. С. Николаев, С. М. Житков. – СПб., 1900. – 372 с.
14. Очерки русской культуры XVIII века. Ч. I / под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1985. – С. 257–286.

15. Панфьорова М. А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / М. А. Панфьорова – Донецьк, 2004.
16. Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт / А. В. Постников. – М., 1985. – 214 с.
17. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. : социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М., 2011. – 560 с.

Коніва Ю. В. Пути сообщения в Слободской Украине XVIII в.: проблемы историографии

В статье осуществлен анализ состояния исследований системы коммуникаций на территории Слободской Украины в XVIII в. Выявлено три основных научных направления в историографии вопроса: историко-технический, общ исторический и историко-географический.

Ключевые слова: историография, система путей сообщения, Слободская Украина в XVIII в.

Koniva Ju. V. The Roads of Communication on the Territory of Sloboda Ukraine in the XVIII century: problems of historiography

The communications system on the territory of Sloboda Ukraine in the XVIII century is analyzed in the context of the problem of historiography. Three major areas of research are defines: historical and technical, general historical and historical and geographic.

Keywords: historiography, the road system of communication, Sloboda Ukraine in the XVIII century.

Інтерв'ю

ИНТЕРВЬЮ С В. И. АСТАХОВОЙ¹

Астахова Валентина Илларионовна – доктор исторических наук, профессор, академик Академии наук высшей школы Украины, основатель и первый ректор (ныне советник ректора) Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия». Научная деятельность связана с историей и социологией образования. Автор более 700 научных и научно-методических публикаций. В настоящее время работает над проблемами реформирования образовательной системы Украины и организации воспитательной работы в вузе.

Интервьюер: Посохов Сергей Иванович

Респондент: Астахова Валентина Илларионовна



С. П.: Этот учебный год богат на юбилеи. И юбилей города, и Харьковского университета, и «астаховской» кафедры, вот и Ваш приближается юбилей. Мы помним об этом. Но все-таки я начну с университета, если позволите. Ведь мы² с Вами как раз встречаемся в то время, когда университет празднует свое 210-летие. Что значит университет в Вашей жизни?

¹ Интервью было записано в кабинете Почетного ректора Харьковского гуманитарного университета «Народная Украинская Академия» 11.12.2014 г. Осуществил транскрибирование видеозаписи и подготовил комментарии П. Сыровацкий.

² На этой встрече присутствовал также проф. В. В. Петровский

В. А.: Университет в моей жизни – все. И «Народная украинская академия» – это тоже университет. И все, что я имею на сегодняшний день – это всё университет. Это самые лучшие годы. Это самая лучшая профессия. Друзья на всю жизнь – это тоже университет. После этого друзей появляется мало или они уже вообще не появляются. Позиция жизненная – это тоже университет. Любовь, семья, дети, самостоятельность – это все университет. И вот это вот [показывает на фотографию главного корпуса ХНУ, которая висит в кабинете]. Ко мне часто приходят наши студенты и говорят: А почему здесь на фото не наша академия, а Харьковский университет? Я говорю: потому что университет – это корень всего образования, всех школ, всех харьковских вузов. И кроме того университет – это моя *Alma mater*, и я этим очень горжусь.

Вообще в этом случае надо говорить о жизни, о том, что дал мне университет... Очень важно отметить, что университет мне дал то, чего он объективно вашему поколению и не мог дать – это то, что я училась вместе с теми, кто воевал, кто непосредственно был на фронте (и замуж потом вышла за такого же). Это уже потом я осознала, много времени спустя, что значимо для нас, что с нами сидели рядом ребята, прошедшие фронт. Они не успели до войны окончить школы. Год, два, три, уже после войны, они доучивались в школах. И вот в 1952-м году они пришли на истфак. Это были такие ребята, что только сейчас понимаешь: почему мы так старательно учились, и почему мы так трудились, и почему так относились друг к другу и к университету. Потому что, у этих ребят было несколько другое отношение к жизни. И вот рядом с ними, в аудитории, за одной партой мы тоже становились другими. Можно сказать, что я и выросла с ними... Мы и потом по жизни остались друзьями. Половину из них я провожала на тот свет. Так сложилось. Мы то были их моложе лет на десять.

С. П.: Валентина Илларионовна, следующий вопрос я хотел связать с кафедрой историографии Харьковского университета, которой недавно отметили 50 лет. Эту кафедру называют «астаховской» и называют по праву. Потому что не было бы Виктора Ивановича¹ –

¹ Астахов В. И. (1922–1972) – доктор исторических наук, профессор, создатель и заведующий первой в Украине кафедры историографии, вспомогательных исторических дисциплин и методики истории (1964–1972). Муж В. И. Астаховой.

не было бы и этой первой в Украине кафедры историографии. Ну, вот все-таки, может Вам припоминается: как сам Виктор Иванович относился к своему «детищу»?

В. А.: [вспоминает] Задумано было задолго до открытия кафедры. Обсуждалось много по вечерам по телефону с ректором В. И. Хоткевичем¹, с ближайшими друзьями – Ю. Ф. Бухаловым, Д. А. Ушаковым, А. Д. Перезовым. Он терпеливо объяснял, зачем и почему это нужно, что это даст университету. Не понимающих и даже откровенно не принимающих идею хватало... «А зачем? На каждой кафедре есть свое такое направление».

С. П.: И сейчас не все понимают и принимают, должен вам сказать [улыбается]. К сожалению, к сожалению...

В. А.: [продолжает] Мне он не рассказывал об этом, но я очень хорошо помню то время. У нас же столы дома стояли так, что мой возле окна, а его вот так [показывает]. Он разговаривает по телефону, а я волей-неволей его слышу. И он долго доказывал необходимость и целесообразность этого. Владимир Игнатьевич² принимал его идеи все (у них взаимодействие и понимание было очень глубокое), а остальные... Так вот он рассказывал Хоткевичу: кто не принимает эту идею и почему. И я очень хорошо помню, как он объяснял, что главный аргумент – то, что на каждой кафедре есть свое направление в историографии, каждая кафедра историю своего спектра проблем дает, но нужна такая кафедра, на которой будут изучать и преподавать общие проблемы историографии и методологии, и что именно такая кафедра необходима, и она должна быть фундаментом на истфаке.

С. П.: А вот кадровый состав как он подбирал?

В. А.: Я не могу сказать как, но знаю, что несколько человек были сразу четко определены, что они должны быть в составе кафедры. В том числе И. Л. Шерман³ (однозначно). Это я очень хорошо помню.

¹ Хоткевич В. И. (1913–1982) – ректор ХГУ имени А. М. Горького в 1966–1975 гг.

² В. И. Хоткевич.

³ Шерман И. Л. (1912–1989) – доктор исторических наук, профессор кафедры историографии, вспомогательных исторических дисциплин и методики истории (с 1978 г. – кафедры историографии, источниковедения и археологии), ее заведующий (1972–1984).

В том числе Боря Зайцев¹ (тоже однозначно). Знаешь, наверно все-таки кадровый состав подбирался, во-первых, по человеческим качествам, а во-вторых – по профессиональным. Пусть Бог мне простит, может, все было наоборот, но я думаю сейчас, что это было именно так. Сначала он подбирал людей, которые ему были близки по духу, а потом – по профессиональным качествам. Хотя и Шерман, и Зайцев были тоже профессионалами высокого класса. Уже тогда Шерман был величиной. Но подбирал он, прежде всего, тех, кто ему импонировал чисто по человеческим качествам.

С. П.: Ну а теперь, Валентина Илларионовна, ближе к Вам. Если можно, теперь к Вашей биографии. Начнем с такого, скажем так, банального вопроса, но, тем не менее, очень важного. Кого Вы считаете своими учителями (или учителем)?

В. А.: По университету?

С. П.: Может быть по университету, хотя может быть и по жизни.

В. А.: Во-первых, в школе у меня была любимая учительница, на которую я всегда хотела быть похожей и, в общем, по итогу жизни, можно сказать, что я действительно выработала в себе ее стиль. Это была учительница географии Юлия Леонтьевна Бойко. Она у нас преподавала в 7-м, 8-м, 9-м классе...

С. П.: Это в какой школе?

В. А.: В 132-й школе. И сейчас в 132-й школе меня знают (и знают, что я их выпускница). Приглашали к себе на юбилей, но Юлии Леонтьевны, конечно, там давным-давно нет... Но вот она на меня очень сильное влияние оказала. Я думаю, что она сама об этом и не знала, и не думала. Очень красивая была женщина и не только внешне. В моем понимании – и тогда и сейчас – эталон Учителя. Высокая, стройная, с такой гладкой прической, строгая и веселая, очень заботливая. То, что в моем понимании: вот таким должен быть учитель. И сейчас у меня тот же критерий остался. Что касается университета – Виктор Иванович², в первую очередь, конечно. Это учитель от начала до конца. Как он к нам пришел на 2-й курс и начал

¹ Зайцев Б. П. (1927–2014) – кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, вспомогательных исторических дисциплин и методики истории.

² В. И. Астахов.

у нас читать лекции... Он читал блестяще. И я считаю, если мне что-то удавалось в аудитории (студенческой), в публичных лекциях – это потому что я у него училась. Я слушала его лекции, училась и экскурсии по городу проводить, и лекции в Центральном лектории читать. Виктор Иванович, первый учитель и наставник, безусловно. Любого спроси из тех, кто учился со мной – они скажут, что это Астахов. Еще очень хороший был учитель, который мне тоже много в жизни дал – А. Г. Слюсарский¹. Это был такой «дедочек» очень добрый и внимательный. Он любил студентов. Вот это его отношение к студентам для меня тоже было эталоном. Виктор Иванович тоже любил студентов, но это было по-другому. Антон Григорьевич по любому поводу советы давал, например, «на таких высоких каблуках ходить не надо – спина будет болеть». Я бегу по коридору, а ему надо заметить мои каблуки. Понимаешь? Помимо того, что ходит на взаимопосещение занятий, за улучшение успеваемости переживает или что-то еще..., это уж как любой декан... А тут ему надо ж заметить ещё и мои каблуки.

На истфаке была могучая когорта преподавателей: и С. И. Сидельников², и И. Л. Шерман, и Шиян Кир Карлович³..., многие. Была Л. П. Калущкая⁴ – очень хороший преподаватель и очень красивая женщина. Очень хорошо ее помню. Был Г. В. Фризман⁵. Был

¹ Слюсарский А. Г. (1900–1980) – доктор исторических наук, профессор кафедры истории СССР и УССР, исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького (1946–1980). В 1947–1962 гг. – декан исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького. Читал общий курс истории России (период феодализма).

² Сидельников С. И. (1916–1977) – доктор исторических наук, профессор (с 1965 г.), заведующий (с 1964 г.) кафедры новой и новейшей истории, в 1964–1976 гг. – декан исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького. Читал общий курс новой и новейшей истории Европы и Америки.

³ Шиян К. К. (1902–1974) – доктор исторических наук, профессор кафедры истории СССР исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького (1956–1974). Читал общие курсы по истории СССР (период феодализма), введение в историческую науку, спецкурсы.

⁴ Калущкая Л. П. (1921–1983) – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького (1948–1983).

⁵ Фризман Г. В. (1907–1993) – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького. С 1956 г. читал общий курс «История средних веков».

А. И. Митряев¹. Я его не любила, но он был хорошим преподавателем. А не любила потому, что за всю учебу на истфаке у меня было две «четверки». Одну поставил Митряев (за «Южных и западных славян»), а вторую – А. С. Слабкий² (на пятом курсе по философии). Я Митряева не любила..., когда он приходил читать... у него была манера ходить перед доской (он все время ходил). Меня это ужасно раздражало, но преподаватель он был хороший, тут никуда не денешься.

С. П.: Спасибо, Валентина Илларионовна. В этом году – 50 лет как Вы защитили кандидатскую диссертацию (в 1964-м году). Вы можете припомнить, как это происходило? Защита кандидатской диссертации: что вспоминается?

В. А.: Что ты! Я все помню. Во-первых, я не могла себе представить, что моя кандидатская (и книжка, которую И. В. Гнидаш³ издал после защиты кандидатской диссертации), что она сегодня будет так актуальна. Она же была посвящена Донецко-Криворожской республике. Кто бы мог подумать... К слову, недавно ко мне приезжал В. В. Корнилов⁴ (известный сегодня политолог) и попросил эту книжку. Поэтому она мне волей-неволей вспоминается сейчас все время (понятно, в связи с событиями, происходящими на Донбассе). Я же тогда очень много сделала по той кандидатской диссертации.

¹ Митряев А. И. (1922–1998) – кандидат исторических наук, заведующий кафедры истории древнего мира и средних веков (1971–1975), доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии (1975–1978), доцент кафедры истории древнего мира и средних веков (1978–1992). Читал общие курсы истории южных и западных славян, истории средних веков и спецкурсы по истории гуситского движения, историографии истории средних веков, советской историографии Киевской Руси.

² Слабкий А. С. – кандидат философских наук, доцент кафедры философии ХГУ имени А. М. Горького.

³ Гнидаш И. В. – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории КПСС ХГУ имени А. М. Горького. В 1970-х гг. возглавлял типографию университета. Однокурсник В. И. Астаховой.

⁴ Корнилов В. В. (род. 1968) – украинский политолог и журналист. Директор Центра евразийских исследований. Автор книги «Донецко-Криворожская республика: Расстрелянная мечта».

В частности, я познакомилась с сыном Артема¹ (революционера – Ф. А. Сергеева), с его женой², со многими виднейшими большевиками (и Харьковской «военкой» и московскими большевиками). Я была у К. Е. Ворошилова³, была у Е. Д. Стасовой⁴, у В. М. Верховых⁵, у В. А. Карпинского⁶, Д. И. Эрде – встречалась с ними. Я целый день провела на даче у Ворошилова. Я не рассказывала? Это очень интересная история. Когда-то Перевозовы меня на целый день к себе забрали и Анатолий Дмитриевич⁷ из меня душу вытряхивал: «Что он сказал? А как он посмотрел?» и так далее. Меня свела с Ворошиловым жена Артема. Она очень была заинтересована. Тогда готовилось первое издание «Очерков истории Украины» и там Артема изображали (сегодняшними словами) как «сепаратиста». А я в это время писала как раз диссертацию об Артеме. Почему об Артеме? Потому что 36-я школа находится на улице Артема, а я стала создавать там музей человека, именем которого названа улица. Музей Артема в 36-й школе. Вот отсюда пошла связь, а тут так Бог послал, что сын Артема стал начальником ПВО в Харькове. И познакомил меня с Елизаветой Львовной Репельской–Сергеевой (со своей мамой). Я с ними была дружна до самого конца. Артем Федорович (сын) и потом приезжал к нам в Харьков: и в 36-й школе был, и в университете у нас был. Это было, наверно, в конце 70-х – начале 80-х годов. Приезжал и к нам. Мы очень подружились. Елизавета Львовна мне организовывала эти встречи со Стасовой, Ворошиловым,

¹ Сергеев А. Ф. (1921–2008) – генерал-майор артиллерии. В 1960–1965 гг. возглавлял 9-й дивизию ПВО Киевского военного округа. Сын известного советского политического деятеля, революционера Ф. А. Сергеева (партийный псевдоним – Артем).

² Сергеева Е. Л. (1896–1983) – жена Ф. А. Сергеева (Артема). Мать А. Ф. Сергеева.

³ Ворошилов К. Е. (1881–1969) – известный советский политический и военный деятель. Один из ближайших соратников Сталина.

⁴ Стасова Е. Д. (1873–1966) – русская революционерка, член КПСС, деятель международного коммунистического движения.

⁵ Верховых В. М. – российский революционер, член ВКП (б). Делегат XVII съезда от московской парторганизации.

⁶ Карпинский В. А. (1880–1965) – доктор экономических наук, публицист, видный советский политический деятель.

⁷ Перевозов А. Д. (1924–2015) – кандидат исторических наук, доцент кафедры КПСС ХГУ имени А. М. Горького.

Карпинским. Ворошилов произвел на меня плохое впечатление, очень плохое. Я привыкла в силу своих принципов: «первый маршал на белом коне»... А он такой оказался в разговоре... ничтожный. Я только соберусь что-нибудь записывать по его рассказу (Елизавета Львовна сидит рядом), а он говорит: «Нет-нет. Вот это не пишете. Это нельзя». А потом увлечется, станет что-то рассказывать и опять: «Не надо записывать»..., «Вы не думайте, я не боюсь. Никита Сергеевич¹ ко мне хорошо относится. Мне не страшно, но лучше не надо это писать». А потом я заметила, что он делал омоложение (потом узнала – в Париже). И у него вот тут вот шрамы на руках [показывает на руки]. Кожа прям натянута. Все это меня, в общем-то, разочаровало. В отличии, допустим, от Стасовой, которая уже лежала и очень вскоре после того, как я у нее была, умерла... Но она успела подписать мне воспоминания. Я и ворошиловские воспоминания оформила и зарегистрировала. И все это стало официальными документами в архиве. [задумалась] Но Ворошилов тогда очень разочаровал. Поэтому я и подготовку диссертации отлично помню. Это было одно из самых ярких впечатлений жизни. Я и со Сталиной² (Аллилуевой) Светланой разговаривала. Мне ее телефон дала Елизавета Львовна. Они дружили семьями, а сын Артема и Василий Сталин служили вместе в Сталинграде (во время Сталинградской битвы). И когда Рубен Ибаррури погиб, сын Артема отвозил документы Долорес Ибаррури и познакомился с её дочкой Амалией. Она впоследствии стала его женой. И у них трое детей. И они все жили в Харькове. Вот так мне повезло. Потом на моей защите присутствовал Артем (сын). Приехал также известный историк Сергей Федорович Найда³. Это была интересная защита, уже в силу такого разнообразия источников необычных, лежавших в основе диссертации. Об одном Ворошилове можно было рассказывать долго, а уж тем более о других... Стасова, кстати, очень четко, конкретно, без всяких «пишите-не пишите», рассказала об участии Артема в VII съезде партии, о том, какую

¹ Хрущев Н. С. (1894–1971) – Первый секретарь ЦК КПСС в 1953–1964 гг.

² Аллилуева С. И. (1926–2011) – советский филолог-переводчик. Дочь И. В. Сталина. Написала ряд мемуаров о жизни Сталина. Эмигрировала из СССР в 1966 г.

³ Найда С. Ф. (1903–1983) – доктор исторических наук, профессор и заведующий (с 1958 г.) кафедры Истории СССР советского периода исторического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова.

позицию занимал Артем. И эта стасовская мысль была очень четко мною потом проводима везде: Артем – единственный из всех членов ЦК никогда (нигде, ни разу) не пошел против линии Ленина. Артем только отстаивал позицию Ленина. Остальные – по-разному, а Артем – не отступал от ленинской линии никогда.

Что касается самой защиты... 50 лет в этом году, говоришь? Ну, а я не отметила. Уже ж и прошло... Это было в мае. На защите – полный зал. А к тому времени я уже была в художественном совете, в самодеятельности. Участников самодеятельности (студентов) в зал (на четвертом этаже) не пустили. И когда я вышла на трибуну, они на двери (дверь была полупрозрачная) повесили такую [показывает] ленту бумажную длинную (лозунг): «Не волнуйтесь, мы с Вами!». Меня пробили слезы (а носового платка нет). И все в зале говорят: «Ну, начинай! Говори же!». А я не могу говорить! С тех пор у меня в руках (всю жизнь!) платок или салфетка. И Нина «Матвийчук» (Матвийчук¹) была такая на кафедре политэкономии, работала (уже, наверное, не работает.) Она поднялась, уловила, в чем суть, и передала мне платок. И я тут же начала говорить. Но платок этот лежит у меня как память до сих пор [смеется]. Очень интересно прошла защита, потому что очень хорошо выступил Артем² (генерал)... Ну, естественно, московский историк, еще кто-то выступал (я уже теперь не помню). Защита прошла очень интересно. Я сама была в каком-то приподнятом настроении. Проголосовали единогласно. Статью я написала после этого о Донецко-Криворожской республике и послала её в «Украинский исторический журнал». Как, на мой взгляд, умную статью, написанную на очень интересных источниках. А ее не печатают, не печатают и не печатают... [вздыхает] Даже и мысли не было о какой-нибудь политической подоплёке. А ближайший друг Виктора Ивановича – Ю. Ю. Кондуфор³ – работал тогда заведомом

¹ Матвийчук Н. И. – старший преподаватель кафедры политэкономии ХГУ имени А. М. Горького.

² Сергеев А. Ф. (1921–2008) – сын Ф. А. Сергеева (Артема).

³ Кондуфор Ю. Ю. (1922–1997) – выпускник Харьковского университета, доктор исторических наук, профессор кафедры истории советского общества, декан (1973–1978) исторического факультета Киевского университета. В 1979–1988 г. – главный редактор «Украинского исторического журнала», член ЦК КПУ, академик АН УССР (с 1985 г.), директор Института истории АН УССР (1978–1993).

ЦК в Киеве. Мы едем в очередной раз к нему в Киев, заходим к ним в гости. Я его прошу: «Юрий Юрьевич, помогите. Почему статью не печатают?». Он отвечает: «И не напечатают». Я говорю: «Может Вы как-то сможете подтолкнуть...». Он говорит: «Я же не самоубийца». Я потом у Виктора Ивановича спрашиваю: а почему? Виктор Иванович мне объяснил, что по направленности это антинационалистическая статья. В защиту позиций Артема, который действительно был убеждённым интернационалистом. Тогда это был 1964-й год. Да, это было 50 лет назад! А как болезненно остро звучит сегодня. И разве можно это забыть? Даже независимо от таких обстоятельств как носовой платок... Я помню, и как я докторскую защищала: тоже от волнения не могла начать говорить. В МГУ защищалась. Такой спецсовет был великий... Председатель совета говорит: «Если Вы сейчас же не успокоитесь, мы прервем защиту». Дима Рудой¹ дал воды, а у меня зубы об стакан цокотят, и я не могу эту воду выпить. Но в итоге Совет тоже проголосовал единогласно.

С. П.: Вот, кстати, возвращаясь, или, может быть, продолжая разговор. Тема докторской диссертации – это тоже очень интересная тема, потому что связана она с интеллигенцией. А есть ли сейчас интеллигенция? Или, может быть, так: а кого можно считать интеллигентом?

В. А.: Это очень трудный, глубокий вопрос. Нет больше интеллигенции! На смену ей пришли интеллектуалы: без принципов, без позиции. Только деньги. Но обвинить кого-то в этом сейчас... Деньги сейчас – все! А деньги и интеллигентность – вещи несовместимые.

С. П.: Значит ли это, что та интеллигенция, все-таки тоже в чем-то виновата (в положении вещей, которые сложились сейчас)?

В. А.: Безусловно. Это все очень постепенно трансформировалось и очень (как я сегодня понимаю) целенаправленно происходило. Интеллигенция очень неудобна и невыгодна политикам: она все время «лезет», куда ее не просят, она все время выступает с критикой, она все время ищет ответы на какие-то вопросы.

С. П.: Я и мои коллеги относят Вас к числу лучших представителей интеллигенции. Поэтому, если можно, в заключение нашего интервью, скажите свои пожелания молодым историкам.

¹ Рудой Д. Е. – кандидат исторических наук, доцент Московского университета. Выпускник истфака ХГУ.

В. А.: Принципиальности и глубины. Не идти на сиюминутные «выверты», не манипулировать самим собой. Определять свою жизненную позицию твердо и иметь, отталкиваясь от своих позиций, свой взгляд на исторические процессы. Не поддаваться сиюминутным настроениям, сиюминутной пропаганде. Это очень трудно. Потому что технологии обработки сознания (и историков, в первую очередь) очень эффективны, очень продуманны. Кто-то работает в этом смысле очень серьезно. Поэтому ты должен, если уж у тебя такая позиция, уметь ее отстоять и найти под нее исторические основания. История – самая великая наука из всех, которые есть! Это не потому, что я историк. Просто именно история дает возможность (или невозможность) развиваться другим наукам. То, что делается сегодня с историей – это делается в ущерб всему обществу и каждому человеку в отдельности. Кто бы он ни был: математик, физик, дворник... это делается ему в ущерб. Нельзя так.

С. П.: Спасибо, Валентина Илларионовна, за интересный разговор. Впереди – Ваш юбилей¹. Мы будем к нему тоже готовиться. Желаем Вам бодрости, здоровья, сил. Прощаюсь, с надеждой, что мы этот разговор еще продолжим.



¹ 4 апреля 2015 г. в Народной украинской академии коллеги друзья тепло поздравили Валентину Илларионовну со знаменательным юбилеем. К этому событию была издана книга «Ученики об Учителе: очерки о науч.-пед. и обществ. деятельности д-ра ист. наук, проф., первого ректора Харьк. гуманитар. ун-та «Нар. укр. акад.» Валентины Илларионовны Астаховой (к 80-летию со дня рождения). – Х.: Изд-во НУА, 2015. – 464 с.

*Документи
та матеріали*

Ю.А.Киселева, Т.Н.Попова***В. Э. КРУСМАН: НОВЫЕ ЕГО-ДОКУМЕНТЫ**

Владимир Эдуардович Крусман (1879–1922) – ученый непростой судьбы. Выпускник Санкт-Петербургского университета, профессор Новороссийского (1908–1917), затем Пермского (1917–1922) университетов В. Э. Крусман умер в возрасте сорока трех лет, оставив небольшое по объему научное наследие. Тем не менее его учитель И. М. Гревс назвал своего ученика «выдающимся историком», а П. М. Бицилли оценил В. Э. Крусмана как наиболее значительного представителя «блестящей петербургской школы» историков.

Исследовательская стратегия В. Э. Крусмана – история европейской интеллигенции как выразителя «духа европеизма». Ученому не удалось в полной мере реализовать свой проект, и все-таки он стал новатором и по постановке проблемы, и по концептуальным идеям, и по методам – широкому компаративистскому анализу влияния Европы на мир. Изыскания В. Э. Крусмана имеют прямую проекцию в научные поиски современной историографии: историко-культурный анализ общества «переходного» периода – от средневековья к новому времени; генезис интеллектуальных сообществ в контексте изучения «интеллектуальных сетей». В современной историографии приняты и получили свое развитие многие идеи В. Э. Крусмана¹.

Интеллектуальная биография В. Э. Крусмана находится еще в стадии фрагментарного освоения. Личная и семейная история ученого практически не разработана. Поэтому включение новых био-материалов в исследовательское поле представляет особую ценность.

Данная находка – дневники В. Э. Крусмана – имеет свою предысторию. В. Э. Крусман, известный библиофил, собрал

¹ См. подробнее: Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса : Астропринт, 2007. – С. 474–486; Попова Т. Н. В. Э. Крусман: новое прочтение // Древнее Причерноморье. – Вып. VIII / под ред. И. В. Немченко [и др.]. – Одесса, 2008. – С. 294–299; Попова Т. Н. В. Э. Крусман в Одессе (К 135-летию со дня рождения) // Проблемы славяноведения : сб. научных статей и материалов. – Брянск, 2014. – Вып. 16. – С. 133–147.

* Преамбула – Т.Н.Попова, подготовка к публикации и комментарии – Ю.А.Киселева

богатеjšую библиотеку, приблизительно из 10 тысяч томов. При переезде из Одессы в Пермь библиотека оказалась в Харькове, где ее следы затерялись. Об этом писали в своих воспоминаниях И. М. Гревс, П. М. Бицилли и Н. Л. Рубинштейн. Поиски, предпринятые В. Э. Крусманом, результатов не дали, и это стало тяжелейшим ударом для ученого. К сожалению, обстоятельства «пропажи» библиотеки нам пока неизвестны.

Не так давно, работая с Интернет-ресурсом и просматривая сайты, посвященные В. Э. Крусману, я обнаружила любопытную статью: Н. П. Жинкин. «Краткие сведения о рукописях Центральной библиотеки Харьковского Государственного университета им. А. М. Горького» (Труды отдела древнерусской литературы / АН СССР. Т.1X), в которой под номером 27 (С.470) было указано: «В. Крусман. Дневник и литературные наброски за 1894, 1897–1899 и 1904–1909 гг., в трех частях. Симбирск. Дневник В. Крусман датирован – X 1907 – V 1911, на 292 стр. в четверку». Об этом факте я сообщила Ю. А. Киселевой, которая с энтузиазмом включилась в работу: ее первые итоги представлены ниже.

«Харьковский сюжет» в биографии В. Э. Крусмана – это автономное исследовательское междисциплинарное поле, освоение которого возможно в результате совместных усилий историков, историографов, культурологов, археографов, филологов, библиотековедов, библиографоведов и специалистов иных областей гуманитаристики. Это – долгосрочный проект, начало которому положено данной публикацией.

К характеристике био-материалов

В отделе книжных памятников, ценных изданий и рукописей Центральной научной библиотеки ХНУ имени В. Н. Каразина хранится часть архива и книжного собрания Владимира Эдуардовича Крусмана. В результате фронтального осмотра собрания отдела было выявлено около тридцати книг с его экслибрисом (хотя потенциально таких книг может быть и больше). Судя по библиотечным пометкам на титульных листах они были переданы в библиотеку в 1925 году¹. К сожалению, инвентарные книги приема литературы за этот период не сохранились, поэтому нет возможности установить имя дарителя.

1 Авторы публикации благодарят сотрудников Отдела книжных памятников, ценных изданий и рукописей ЦНБ имени В. Н. Каразина – М. И. Бобкову и И. И. Кононенко за помощь в работе над рукописями.

Предположительно вместе с книжной коллекцией в библиотеку попали и пять книг дневников В. Э. Крусмана. Книги были переплетены самим автором, каждая из них начиналась с датировки и содержания, составленными В. Э. Крусманом уже после окончания книги.

Книги имеют следующую датировку: первая книга – 15 марта 1894 г. – 22 февраля 1895 г. (инв. № 394-р, сейф. № 503/с, 681 с.); вторая книга – 2 сентября 1896 г. – 27 сентября 1897 г. (инв. № 751-р, сейф. № 1700/с, 560 с.); третья книга: 27 сентября 1897 г. – 14 августа 1899 г. (инв. № 424-р, сейф. № 534/с, 479 с.); четвертая книга – 21 апреля 1904 г. – 18 декабря 1909 г. (инв. № 425-р, сейф. № 536/с, 278 с.); пятая книга: 23 октября 1908 г. – 3 мая 1911 г. (инв. № 700-р, сейф. № 1388/с, 292 с.).

Нумерация книг носит условный характер. Личный архив В. Э. Крусмана, хранящийся в ЦНБ ХНУ имени В. Н. Каразина, представлен не полностью. Составляя оглавление, автор разбивал свои записи на тома. Так, первая книга начинается первым томом и заканчивается шестым, а вторая начинается с пятнадцатого тома. Пропущены также записи между третьей и четвертой книгой: третья заканчивается двадцать четвертым томом, а четвертая начинается 35 томом.

По своему характеру рукописи В. Э. Крусмана представляют собой скорее литературные дневники, иногда автор даже формулирует свои мысли как обращения к читателю. Подавляющее количество записей посвящены наброскам и задумкам различных литературных произведений: романов, повестей, фантастических рассказов и т.д. В дневниках В. Э. Крусман также помещал свои стихи и рисунки, иллюстрации к рассказам, зарисовки с открыток, рисунки гербов и т.д. Среди литературного портфолио встречаются также дневниковые записи, некоторые из них носят характер литературных наблюдений во время поездок, впечатлений от встреч с разными людьми. Третья книга дневников В. Э. Крусмана содержит интересные сведения о его студенческой жизни, впечатления от учебы в Санкт-Петербургском университете, в том числе и описание личных переживаний во время студенческих волнений в 1899 году. Если в первых четырех книгах преобладают литературные опыты автора в прозе, то последняя содержит преимущественно его стихотворения. В этой книге сравнительно небольшое количество личных записей,

однако она заканчивается интересным «послесловием», в котором В. Э. Крусман размышляет о своей семейной жизни и переживаемой им влюбленности.

В данной публикации мы предлагаем три отрывка из второй и третьей книги В. Э. Крусмана, которые, по нашему мнению, могут дать представление о стиле ведения дневника и содержании его записей.

Первый фрагмент посвящен впечатлениям автора о первом дне учебы в Санкт-Петербургском университете (вторая книга, оригинал, рукопись, инв. № 751-р, сейф. № 1700/с, 560 с.). Второй фрагмент, датируемый 27 сентября 1897 г., представляет собой запись, подытоживающую оглавление второй книги (вторая книга, оригинал, рукопись, инв. № 751-р, сейф. № 1700/с, 560 с.). Он отражает в некоторой степени рефлексию автора относительно своего литературного творчества в период окончания гимназии и начала обучения в университете. Третий фрагмент – отрывок, датируемый 1 апреля 1899 г., содержит в себе своеобразный отчет автора о прочитанных за месяц книгах, проиллюстрированный схемами и диаграммами (третья книга, оригинал, рукопись, инв. № 424-р, сейф. № 534/с, 479 с.). Данная запись, представляет собой пример учебной рефлексии студента-историка и интересна с точки зрения изучения его профессиональной подготовки и отношения к самообразованию.

Данные материалы публикуются впервые. Сохраняется архитектура текстов, особенности стиля, орфографии и пунктуации автора. Примечания приведены после публикуемых материалов.

Из дневников В. Э. Крусмана Первый фрагмент

1 сентября

Настал давно желанный день, день первых лекций. Что он принесет. Просыпаюсь и вспоминаю Писарева и других, их юношеский жар, их страстный отзыв. Как я взгляну на это? Будет ли и для меня все так?

В университете. Стою перед витринами. Пр. Холодняк¹ читать не будет. Значит два урока к черту. Пр.д. Гревс² читать не будет. Значит и остальные две лекции к черту. Вот тебе, бабушка, и Юрьев день. Ага, вот еще объявление. Кареев³ просит студентов первого семестра к себе на лекцию вместо Гревса. Ура! Недурно для начала!

Ухожу! К одиннадцати на месте в аудитории № 5. Услышу наконец Кареева, моего возлюбленного учителя. Каков он будет из себя, этот знаменитый ученый, этот ревнитель самообразования⁴, книгами которого я зачитывался, программам которого я следовал. А вдруг и он не придёт. Уже четверть двенадцатого. Мои надежды начинают казаться безнадежными.

И вдруг все вскакивают. Я тоже. Ничего не вижу, хотя сижу на третьей парте. В дверь вваливается масса студентов. Сзади тоже громадный наплыв. Вмиг аудитория полна, задняя дверь остается открытой, там стоит еще масса. Наконец тишина, все уселись, вижу на кафедру всходит человек невысокого роста с еврейским профилем, с грандиозной шевелюрой. Располагается он на кафедре по-домашнему, одну ногу на другую, сидя наискось к слушателям.

– Милостивые государи! – Он читает без особенного оживления, но хорошо, понятно. Во время чтения значительное употребление терминов «дело в том, что», «несмотря на то, что» и вообще «что» во всевозможных грамматических формах. Фразы непомерно длинные, но, к моему удивлению, весьма легко понимаются, когда слышишь, как их произносят. Я вспоминаю о том, что уже давно заметил: что между произношением вслух и произношением про себя разница, что слово произносимое легче понимается и благодаря интонации может значительно усиливаться. Кареев не читает лекцию, а, так сказать, вступление. Говорит об общеобразовательном значении истории Западной Европы, о значении ее для филологов всех категорий, а особенно для тех, кто изучает германороманские языки и всеобщую историю. Снова наблюдение: услышанное легче забывается, чем прочитанное. Это в противоречии с общими взглядами, но я готов защищать свой. Возьмите пять страниц какой-нибудь истории и прочитайте их разок. Вы их не скоро забудете. Но если Вы их услышите, то запомните только часть услышанного. Другое дело, если Вы читаете целый том. Тогда Вы запомните немного. Но услышав, как Вам прочитают целый том, Вы запомните больше. Главное дело здесь в массе. Читая немного, Вы потому хорошо помните, что у Вас как бы перед глазами прочитанные страницы. Когда же Вы читаете много, зрительное впечатление ослабевает и вся тяжесть запоминания падает на ум. При слухе дело иначе. Слуховая память тем хороша, что в ней значительное место имеет ассоциация звуков, которая тем сильнее проявляется, чем дольше слуховой нерв раздражен. На пяти страницах, положим, встречается только раз слово «Карл Великий». Тут слуховая память не играет роли и запоминает это имя один ум. Но в том случае

если оно встречается еще раз и у Вас в слуховой памяти удерживается это слово, кроме удержания и в уме... .

Главные мысли вступительной лекции были: Филологам, изучающим одну историю Греции и Рима необходимо знать новую историю, чтобы понять значение классической культуры. Вся цивилизация Западной Европы возникла на основании этой культуры, ее проявления можно проследить до нынешнего века. Словесникам тоже необходимо знать новую историю, как известно у нас есть западники и славянофилы. Первым надо знать эту историю, чтобы понять все значение культуры высокоцивилизованных стран, чтобы по примерам ее узнать, как поступить в России. Славянофилы, утверждающие, что западная цивилизация – гниль, тоже должны ее изучать, чтобы не забыть некоторые факты, от которых они хотят избавить Россию, чтобы воспользоваться уроками, полученными Западной Европой, для отвращения беды от России. Таким образом, оставляя в стороне самих историков и германороманских филологов, для которых история Западной Европы вещь необходимая, без которой им и существовать нельзя – видно, что изучение средней и новой истории положительно для всех нужно⁵.

Затем он перешел к преподаванию вообще, говорил о том, что студенты должны в своих же интересах знакомиться с профессорами, которые могут быть их лучшими и самыми естественными руководителями. Это не заискивание, это напротив стремление к достижению знания.

Речь эту он закончил с блеском. – «Я долше читать сегодня не буду, сказал он, я еще хочу прослушать вступительную лекцию своего коллеги. Надеюсь, господа, что и Вы туда отправитесь, руководствуясь светлым правилом нашего университета слушать не только лекции своего факультета» – и вышел сопровождаемый аплодисментами.

ВКПЦВР ЦНБ имени В. Н. Каразина. Инвентарный № 751-р. Сейфовый № 1700/с. – Л. 540-543.

Второй фрагмент

P.S.

Я кончил новую книгу, новые пять томов моего литературного дневника «С полюса на экватор». На этот раз писание шло туго, на эти 560 страниц я потратил больше года. А между тем этот прожитый год наиболее интересен и следовало бы оставить о нем в дневнике более

памятников. Но впрочем может быть и та жизнь, полная интереса, которую я вел, и несет в себе причину этого малого писания. Право, дневнику доверяешься только в грустные, тяжкие, скучные минуты, а когда ты всем доволен или занят, уделяешь ему мало, редко, редко хоть несколько строк.

Что же я писал вообще в это время в эту книгу. Во-первых дневник, или в виде связного рассказа о событиях и мыслях, или же в отдельных очерках об интересующих меня в данное время явлениях своей жизни. Затем отрывки из романа «Против течения», которые впоследствии, когда я действительно примусь за этот роман, мечту моей жизни, могут сослужить большую пользу, так как они написаны прямо под впечатлением событий гимназической жизни. Жаль, что я не описал два события. Хорошо, что они мне врезались в память. Надо будет их скорее записать. Это – время ожидания известий о допущении или недопущении к экзаменам и пирушка гимназистов сдавших гимназический выпускной экзамен. Это два события прекрасно иллюстрирующие духовную жизнь гимназистов. Первое – в угнетенном виде, второе – второе в безгранично свободном.

Недокончены остались также эпизоды из моего знакомства с М. С. Ч. которой я впрочем намерен в следующей книге посвятить целый очерк. Она достойна внимания, как женщина с врожденным тактом; добрая и веселая, она будет всегда рисоваться в моем воображении идеальной женщиной. Дай Бог, чтобы в своей среде она осталась такой, какой была и не погибла бы навеки.

Начат был какой то дневник романиста, попытка не привившаяся, Бог весть почему. Впрочем то что в нем написано, бесцельно и совсем не имеет значения, особенно глава о Гамлете, которая хотя и отражает часть моих взглядов, но написана необдуманно, и при таком сюжете необдуманность яд.

Начал какой то уголовный роман, к основной мысли, которого я в последнее время часто возвращался, намереваясь его переработать в повесть. Не знаю удастся ли это, но все таки было бы хорошо, если бы эта идея, не выясненная в отрывке романа, не пропала даром. Она способна дать очень занимательный и захватывающий рассказ, хотя и только по своей оригинальности.

Задумал я также ряд эскизов «Контуров жизни» в которых хотел обрисовать несколько известных мне женских типов. Мысль благая, но первый опыт ее выполнения на этот раз неудачен.

Затем в этой книге несколько очерков истории симбирской гимназии, следствия чтения одной книжки покойного инспектора этой гимназии И. Я. Христофорова. Эти очерки тоже неудачны, что мне очень неприятно, так как они все таки первые опыты исторической манеры писать.

Стихотворений в этом томе всего 16, невысокого качества, в обличительном, часто в декадентском духе. Малое же количество их зависит не от истощения поэтической жилки а от моей прямо баснословной лени. Дело в том, что я пишу свои стихотворения на отдельных бумажках, как и где попало, а потом, когда время и охота переписываю их с обозначением числа и дня их сочинения. Но в истекшем году до переписывания не дошло. Дома у меня вероятно еще лежит листиков двадцать, да и здесь несколько. Они вероятно войдут в один из следующих томов.

И так – вот результаты моего писания. Они малы, что правда, но они все таки ценны, особенно дневники и «Против течения», которые уже теперь для меня читать интересно. Что то еще потом будет, когда я на свою юность посмотрю как бы с птичьего полета. Но я надеюсь, что в следующих томах я напишу больше и лучше, а главное скорее. Для меня очень важно быть всегда наготове выражать свои мысли письменно. Это неоценимый дар, который надо поддерживать во что бы то ни стало. Кто знает, может быть я когда нибудь сделаюсь журналистом. Судьба иногда любит устраивать подобные шутки.

Что касается романа «Против течения», то его надо уже составлять, в сыром виде, по свежим воспоминаниям. Потом когда эти воспоминания уже потеряют всякую субъективную окраску, можно будет приняться за сортировку и детальную разработку материала. Поэтому да будет мой лозунг для следующей книги: писать побольше о своей жизни, а специально о гимназических годах. С пожеланиями всего лучшего подписываюсь.

В. Крушман
27 сентября 1897 г.

ВКПЦВР ЦНБ имени В. Н. Каразина. Инвентарный № 751-р.
Сейфовый № 1700/с.

Третий фрагмент

Немного статистики обо мне

Во-первых, возьмем чтение. Я довольно аккуратно за март месяц нынешнего года подсчитал сколько я прочитал и здесь намерен



Fig. 1

частью на диаграмме частью в тексте довести до своего будущего сведения несколько наблюдений. На фигуре первой¹ изображено сравнительное отношение того, что я читал в газетах по общим политическим вопросам, с тем, что я читал по делу Дрейфуса⁶. Нельзя ведь забыть что теперь почти все газеты перепечатаывают опубликованные в «Фигаро»⁷ документы кассационного суда, которые уже начинают убеждать меня в невинности Дрейфуса. Я до сих пор верил в то что Дрейфус – шпион, но осудили его как-то на смех человеческим законам и правам, и из за этого был Дрейфусаром. Но теперь, теперь я уже сильно склоняюсь к тому, что Дрейфус осужден, чтобы замаскировать какой-нибудь некрасивый поступок членов главного штаба. Но это вовсе не относится к статистике, а поэтому здесь и не место болтать об этом. Переходим к диаграмме № 6.² На ней изображено сколько я вообще прочитал на разных языках. Здесь сразу выясняется моя усиленная любовь к английскому. Я ему научился только в прошлом году и уже теперь читаю на нем столько же как и на русском языке. Немецкий здесь слишком мало удается читать и в нынешний месяц только случайность обусловила сравнительно большую цифру страниц: именно я прочел капитальные сочинения ...³, Ранке⁸ «Geschichten der romanischen und germanischen Völker», раз уже говорится об общих цифрах, упомянем что всего за этот месяц прочитал 5716 страниц. Считая страницу в 30 строк, а строку в три вершка, выходит, что я глазами пробежал до 514440

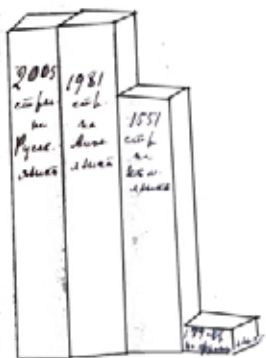
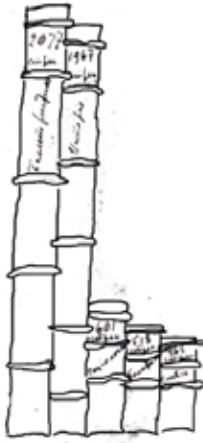


Fig. 6.

¹ Fig. 1. Политика; Дело Дрейфуса. [слева направо]

² Fig. 6. 2005 страниц на Русском языке; 1981 стр. на Английском языке; 1551 стр. на Нем. языке; 174 стр. на Франц. языке. [слева направо]

³ Названия книг написаны неразборчиво.



вершков т.е. приблизительно 21 версту. Нечего сказать, рекорд.

Об остальных чертежах сказать немного. № 2¹ показывает, что я все еще не вполне историк, но думаю много об изящной литературе и мечтаю еще о своей писательской миссии. № 3²



изображает разделение по вопросам «смеси», означенной в чертеже № 2 самым маленьким столбиком и

показывает, что модный теперь экономический вопрос занимает и в моем чтении не самое малое место. № 4³ показывает, что в истории моя

специальность – английская история – занимает не малое место, если обратить внимание, что я еще не на специальном курсе.

Фигура № 5⁴ показывает отношение английской беллетристики к остальной, фигура

¹ Fig. 2. 2077 страниц Беллетристика; 1967 страниц История; 601 страница Социология; 518 страниц Политика; 465 страниц Смесь. [слева направо]

² Fig. 3. 146 стр. Экономический вопр.; 81 стр. Истор. литер.; 57 стр. Смеш. вопр.; 38 стр. географ.; 143 стр.– Философск. вопр. [слева направо]

³ Fig. 4. 518 стр. – историч [неразборчиво]; 815 стр. – Английск. ист.; 877 стр. – общая истор. [слева направо]

⁴ Fig. 5. 1688 стр. – Английская белл.; 389 стр. – остальная беллетр. [сверху вниз].



№ 7¹ относит различных авторов, читанных мною в этом месяце. Здесь, впрочем, сравнительная величина отдана «Конан Дойлю», не означает еще что это наиболее любимый мною писатель, но что у меня только было больше случаев его читать.

Таким образом статистика чтения покончена. Но так как я говорю уже о статистике то вот еще некоторое любопытное сообщение. У меня порядочная корреспонденция, я много пишу, много получаю писем и книг, журналов, а также и почтовых карточек с видами местностей,

потому что я коллекционер. Я записывал с 20 августа 1898 года все марки которые наклеивал на карты, письма, бандероли, а также почт. карты, закрытые письма и т.п. И потом собирал марки с всех посылок, писем, карточек которые я получал. В результате общая сумма почтовых знаков, полученных мною с 20 августа 1898 года по 20 августа 1899 года, переведенная на русские деньги равна 32 р. 8 коп. Это немного больше полгода. Внушительная цифра, не правда ли? Я начинаю подумывать о том, не добиваться ли мне «награды» от Всемирного почтового союза⁹.

1 апреля 1899 г.

ВКПЦВР ЦНБ имени В. Н. Каразина. Инвентарный № 424-р. Сейфовый № 534/с. – Л. 397–401.



-
- 1 Холодняк Иван Ильич (1857–1913) – филолог, специалист в области римской эпиграфики, приват-доцент по кафедре римской словесности Санкт-Петербургского университета.
 - 2 Гревс Иван Михайлович (1860–1941) – историк, медиевист. С 1889 г. приват-доцент по кафедре всеобщей истории Санкт-Петербургского университета. После студенческих волнений 1899 г. был уволен. Вновь начал преподавать с 1902 г.

¹ Fig. 7. 872 стр. Приключения А. Конан-Дойля; 368 стр. Приключения Т. Уэллса; 283 стр. Приключения Р. Киплинга; 165 стр. остальная беллетристика. [сверху вниз]

- 3 Кареев Николай Иванович (1850–1931) – историк, социолог, член-корреспондент РАН (1917). Профессор кафедры всеобщей истории Санкт-Петербургского университета в 1886–1899 гг. и 1906–1923 гг.
- 4 В 1894 г. Н. И. Кареев издал работу «Письма к учащейся молодежи о самообразовании», которая выдержала несколько изданий.
- 5 Специализация обучения на историко-филологическом факультете происходила с 3 курса. На первых курсах все учащиеся изучали общие предметы, к которым относилась история Древнего мира, история средних веков, тогда как новая история Западной Европы читалась на старших курсах только специализирующимся по историческому и классическому отделению.
- 6 Дело Дрейфуса – судебный процесс во Франции, состоявшийся в декабре 1894 года, по делу о шпионаже в пользу Германской империи офицера французского генерального штаба, еврея, капитана Альфреда Дрейфуса (1859–1935). Дело закончилось разжалованием А. Дрейфуса и приговором к пожизненной ссылке. После суда последовал социальный конфликт (1896–1906), возникший вокруг спора о фальшивых документах, уликах по делу, в связи с антисемитским характером дела.
- 7 «Le Figaro» – ежедневная французская газета, основанная в 1826 году.
- 8 Леопольд фон Ранке (1795–1886) – немецкий историк, основатель исторической школы. В 1825–1871 гг. профессор Берлинского университета.
- 9 Всемирный почтовый союз – межгосударственная организация для обеспечения и совершенствования почтовых связей на образуемой Всемирным почтовым союзом единой почтовой территории. Основан в 1874 г.

ЛИСТ А.П. КОВАЛІВСЬКОГО:

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ПЕРШОГО
ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ДОВІДНИКА ПРАЦЬ
Г. С. СКОВОРОДИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ПРО НЬОГО



А. П. Ковалівський в 1960-і рр. Фото публікується вперше.

Опублікований нижче лист належить видатному історику-орієнталісту професору Харківського університету А. П. Ковалівському (1895–1969). Він зберігається в папках документів, що відносяться до історії Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, в довідково-бібліографічному відділі, і раніше не публікувався. Машинописний текст (копія) публікується без змін. Інтерес до історії життя і творчості Г. С. Сковороди простежується протягом усієї творчої діяльності А. П. Ковалівського (йому належить 11 робіт, присвячених Г. С. Сковороді). Вперше цією темою Андрій Петрович зацікавився на початку 1920-х років, а даний лист написано вченим вже на схилі літ.

При аналізі листа, звертає на себе увагу чітка позиція автора, який пов'язує заснування Харківського університету з діяльністю Г. С. Сковороди, а також пильна увага до особистості мислителя. Лист важливий і з точки зору розуміння еволюції поглядів Андрія Петровича на Г. С. Сковороду. В тексті листа дата його створення не вказана, але датуючими є вказівка у підписі: «Заслужений працівник

науки» (це звання, було присвоєно А. П. Ковалівському в 1965 р.), а також слова «цього 1966 року».

Замісникові голови Комітету по справах друку при Раді Міністрів УРСР Д. І. Гнатюку [1]

Вельмишановний Дмитро Іванович!

На протязі багатьох років робітники Центральної наукової бібліотеки Харківського держ. університету проробили велику працю – склали докладний бібліографічний показник літератури про видатного українського філософа, демократа й гуманіста Григорія Сковороду¹ [2]. Важливість цієї справи була визнана вже давно. Вже незабаром після Великої Жовтневої революції з нагоди 200-річчя з дня народження філософа відбулося врочисте прилюдне вшанування його пам'яті й акад. Д. І. Багалій зробив першу спробу такої біографії, зібравши кілька сот назв, які далеко не вичерпували навіть тодішньої літератури про Г. Сковороду [3]. Тим часом, за радянських часів увага до Г. Сковороди все більшала, кількість дослідів, статей тощо все зростала. У 1961 р. Академія Наук УРСР видала повне наукове видання творів філософа на підставі усіх відомих його рукописів (в цілому 1158 сторінок) [4], чільне місце відведене Г. Сковороді й у капітальній праці АН УРСР цього 1966 року – «Нарис історії філософії на Україні» [5]. За останніх часів відбулося кілька наукових конференцій, присвячених філософу, до заповідника його імені у с. Сковородинівка на Харківщині, де є й музей його імені [6], щороку прибувають численні екскурсії, у Харкові є інститут його імені [7], на Полтавщині на місці його народження за радянських часів поставлено йому пам'ятника [8] тощо.

Однак, при всьому тому література про Г. Сковороду, зокрема радянська, не зібрана й практично неприступна навіть для спеціалістів, не кажучи вже про ширші кола читачів. Тим часом, вона має велике значення для розуміння життя та творчості видатного філософа, але й для вивчення усєї епохи, в якій він жив, оскільки Г. Сковорода був не кабінетним вченим, а справжнім народним

¹ У 1960-і роки ЦНБ заснувала серію біобібліографічних видань вчених ХДУ ім. О. М. Горького. Першою в цій серії вийшла біобібліографія А. П. Ковалевського : Андрій Петрович Ковалівський: біобібліографія / [уклад. Х. С. Надель, Р. А. Ставинська]. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1966. – 34 с.

філософом, який блукав по містах та селах, навчаючи народ, який відбив у своїй основі цілий етап у розвитку культури свого часу, мав великий вплив на дальший розвиток освіти й зокрема на заснування Харківського університету.

Ось чому Харківський держ. університет вважає за свій обов'язок вшанувати пам'ять Г. Сковороди, давши до рук радянських читачів і учених цього докладного показника літератури про філософа. У зв'язку з тим, що філософська, педагогічна та літературна спадщина Г. Сковороди вивчаються студентами педагогічних інститутів та університетів на історичних, філологічних та також гуманітарних факультетах, зокрема використовується в дипломних роботах по історії української культури.

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР зі свого боку дало свою згоду на це видання й ми сподіваємося, що Ви так само не будете заперечувати здійсненню цієї справи.

Заслужений діяч науки УРСР, доктор
історичних наук, професор, зав. кафедрою
історії середніх віків ХДУ

(А. П. Ковалівський)



1. Гнатюк Дмитро Іванович – фахівець в галузі книговидавництва, автор книги «Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки» (К., 1965). Обіймав посаду заступника голови Комітету у справах друку при Раді Міністрів УРСР.
2. Григорій Сковорода: Біобібліографія / Упоряд. Е. С. Беркович, Р. А. Ставінська, Р. І. Штраймш; Вступ. ст. А. М. Ніженець; Відп. ред. А. П. Ковалівській. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 183 с. У 1962 р., коли святкувалося 240 років від дня народження мислителя, було вирішено видати бібліографічний показник його праць, а також матеріали, які відображали життя і діяльність філософа. А. П. Ковалівський активно співпрацював в цій роботі з відомим харківським фахівцем-філологом А. М. Ніженець (1902–1992).
3. Див.: Багалій Д. І. Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода / Д. І. Багалій. – Х.: Тип. Нар. комісаріату освіти, 1923. – 65 с. та ін.

4. Григорій Сковорода. Твори у двох томах [Твори в двох томах; укладачі: І. Табачников, І. Іваньо, відп. ред. Д. Острянин]. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961.
5. Нарис історії філософії на Україні / гол. редкол.: Д. Х. Острянин; АН Української РСР, Ін-т філософії. – К.: Наукова думка, 1966. – 656 с.
6. Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди – музей, який присвячений життю і творчості Григорія Сковороди, був заснований в 1972 році в селі Сковородинівка (колишня Пан-Іванівка) Золочівського району Харківської області. Ймовірно, в 1960-і роки в селі діяв шкільний або народний музей Григорія Сковороди.
7. У 1945 р. Харківському педагогічному інституту було присвоєно ім'я Г. С. Сковороди. А. П. Ковалівський деякий час викладав у цьому інституті (1944–1948), де бібліотекарем працювала його сестра.
8. Мова йде про бюст роботи І. П. Кавалерідзе, встановлений в 1921 році до 200-річчя з дня народження філософа.

Підготував С. М. Куделко

*Рецензії
та огляди*

О. І. Журба

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В АКАДЕМІЧНИХ
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
(ЗА ВИДАННЯМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО «ЦЕХУ» ІСТОРИКІВ)**

Рец. на кн.: Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії : зб. наук. ст. / під ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; передмова К. Ячменіхін, Л. Сеніна. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. – 640 с.; Історична русистика в Україні: 2000 – 2010 рр. : бібліогр. покажч. / упор. Л. Сеніна, І. Чугасєва, К. Ячменіхін. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. – 432 с.

До недавнього часу в українській історіографії майже не виникало питання щодо необхідності досліджень в галузі російської історії імперського періоду. В нинішніх же умовах нерідко звучать сумніви щодо доцільності розвитку та й самого існування української русистики.

В запалі антиімперського пафосу, яким просякнута суспільно-політична, військова та інтелектуальна атмосфера 2014–2015 рр., стало згортатися співробітництво з російськими колегами, призупиняються спільні проекти, перейменовуються університетські кафедри, в професійному середовищі зроста затребуваність антиімперської проблематики.

На запитання: «Чи на часі в українському історіографічному просторі студії з історії Росії та СРСР?», варто нагадати, що саме за часів холодної війни в університетських і стратегічних центрах США відбувався справжній злет попиту на дослідження з російської імперської проблематики і радіології, і, навзаєм, у СРСР – американістики. Тому, гадаю, що формування потужної української русистики відповідатиме як завданням поточного суспільно-політичного моменту, так і потребам становлення повноцінної, розгалуженої структури української гуманітаристики, унеможливить втрату контекстуальності студій з Нової і Новітньої історії України.

За останні роки одним із провідних осередків української русистики став Інститут історії, етнології та правознавства імені © Журба О. І., 2015

О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Тут на базі кафедри всесвітньої історії функціонує Центр історичної русистики імені О. Л. Нарочницького, який очолює доктор історичних наук, професор, завідувач цієї кафедри Костянтин Михайлович Ячменіхін. Протягом останнього року чернігівські фахівці завершили два крупних проекти, проблемно-тематично пов'язаних між собою націленістю на вивчення історії Російської імперії XIX – початку XX ст.

Перший з них планувався як ланка у ланцюзі міжнародних конференцій, що регулярно проводили історичні факультети Чернігівського національного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Белгородського державного університету. Цей «імперський трикутник» став справжнім комунікатором дослідників XIX – початку XX ст., організуючі щорічні зустрічі на майданчиках згаданих вищих навчальних закладів. Але остання IX Міжнародна наукова конференція «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)», запланована на травень 2014 р. у Чернігові, через гостроту російсько-українського конфлікту спочатку була перенесена на осінь, а потім і зовсім відмінена. Проте, організаторам, все ж таки, вдалося мобілізувати потенційних учасників конференції, зібрати оформлені у вигляді наукових статей матеріали їх запланованих виступів і, видавши збірник наукових праць, по суті, все ж таки провести конференцію в дещо незвичному, заочному режимі.

Спочатку звернемо увагу на зовнішні параметри солідного за обсягом наукового збірника, що репрезентують географічні, статусні, інституційні характеристики видання. На його сторінках представлені 46 статей 48 авторів (дві статті у співавторстві). З них 29 статей належать 30-м українським авторам, 12 статей – 13-м російським, 2 статті з Білорусі, 1 з Польщі.

З українських вчених 9 – представники Чернігова (8 – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 1 – Національний технічний університет), 8 – Харкова (6 з Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 1 з Харківської державної академії культури, 1 з Музею І. Ю. Рєпіна), 3 – Дніпропетровська (2 – Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара, 1 – Національний гірничий університет), 3 – Одеси

(по одному з Одеського національного університету імені І. Мечнікова, Національного медичного університету та Державної академії будівництва та архітектури), 3 – Києва (по одному з Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, Центрального державного історичного архіву м. Києва, та Інституту історії України НАН України), 2 – Запоріжжя (Запорізький національний університет), по одному з Рівного (Державний університет) та Сімферополя (ТНУ імені В. І. Вернадського).

3 російських авторів – 4 з Москви (Російського державного гуманітарного університету – 2, Вищої школи економіки – 1, Російської державної бібліотеки – 1, з Курського державного університету – 3, з Білгородського державного університету – 3, по одному – з Ярославського, Воронежського та Брянського державних університетів.

Серед учасників – два представники Гомельського державного університету та один – Люблінського університету імені Марії Кюрі-Складовської.

За формальним статусом учасників збірник також виявився доволі представницьким: 21 – доктор наук, 17 – кандидатів, 5 – аспірантів і 5 – наукових співробітників і викладачів без ступеню.

Наведені параметри вже самі по собі засвідчують широку географію, високий фаховий рівень і комунікативний потенціал авторів, авторитет і наукову вагу організаторів, які за умов високої щільності наявної мережі конференцій і збірників своєю ініціативою привернули увагу колег саме до запропонованого проекту. Окрім того, при розгляді зовнішніх параметрів знаменно й те, що лише семеро учасників представляють сучасні столичні (Москва, Київ) наукові центри. Абсолютна ж більшість авторів репрезентує провінціальні наукові осередки і вищі навчальні заклади, що дозволяє розглядати даний збірник, як і наскрізний проект «імперської трійці» в цілому, як засіб консолідації представників периферійних історіографічних ареалів, від якого можна очікувати вироблення і репрезентації специфічного ракурсу історії Російської імперії – шляхом концептуалізації провінційного образу імперії та її проблем крізь призму власне регіональної дослідницької оптики. Зрозуміло, що такий ракурс може претендувати і на певну репрезентацію рівня, якості, стилю, проблематики та багатьох інших параметрів, тобто всього того, що можна назвати професійною культурною регіональних історіографічних осередків.

Водночас така концептуалізація, якщо судити з представленої архітекτονіки видання та передмови, є не стільки результатом усвідомленої і декларованої стратегії, виробленою редколегією збірника, скільки підсумком першого ознайомлення з ним рецензента.

Що ж до наукової самоідентифікації проекту, то в цьому зв'язку важливо підкреслити, що він виконаний у рамках держбюджетної теми «Російська імперія у ХХ – на початку ХХ ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)». Як можна помітити, ця назва перенесена на титул вищезгаданої конференції, а з невеликими змінами і на обкладинку рецензованого збірника.

Автори невеличкої передмови (с. 3–5) Костянтин Ячменіхін та Лілія Сеніна, «враховуючи численні академічні дискусії з приводу проекту нового історіописання імперської русистики», запропонували учасникам конференції/збірника підключитися до обговорення історії Російської імперії крізь призму взаємодії влади і суспільства, наголошуючи при цьому, що «такий ракурс, по суті, представляє так званий «ситуативний підхід» сучасної імперської русистики», який «...дає змогу рівноцінно відобразити позиції всіх учасників імперської ситуації», на відміну від «традиційного наративу, який репрезентував імперію як перешкоду на шляху до прогресу». На думку авторів, «регіональний аспект представлених статей постає ілюстративним матеріалом для аналізу обраної проблематики». Визнаючи методологічну архаїчність націоцентричного історіописання, автори передмови все ж таки схильні в обраному концептуальному підході вбачати пошук певного компромісу між ним та «новітніми історіографічними пошуками». Поважаючи обрану стратегію формування великого тексту збірника як цілісного проекту, водночас не можу погодитися з цілковито ілюстративною роллю, яка відводиться в його межах регіональному підходу. Непрямо це проявилось і у зникненні цього наголосу («регіональний аспект») в назві збірника (порівняйте із назвою держбюджетної теми).

Прикрим, на мою думку, прорахунком проекту стала відмова його ініціаторів від будь-якого структурування збірника. Здається, що редколегія розгубилася перед різноманітністю проблематики надісланих доповідей/статей, їх дисциплінарною і методологічною строкатістю.

Безумовно, це суттєво ускладнює розуміння задуму проекту в цілому, визначення його проблемно-тематичних, регіональних,

нарешті, методологічних пріоритетів, ключових дискусійних вузлів. Загалом, здається, базовим критерієм архітекτονіки збірника виявився хронологічний, але й він не призвів до поділу суцільно розташованих статей хоча б на якісь структурні частини.

Між тим, оглядаючи зміст, не складно помітити, використовуючи методику «уявного структурування», що проблема влади і суспільства (насамперед, підкреслю, на регіональному рівні), яка винесена в титул конференції/збірника, скерувала увагу більшості авторів на розгляд різноманітних ракурсів, здебільшого, практик адміністрування центральної і місцевої імперської влади, органів станового самоврядування та їх взаємодії. Серед близько 20-ти статей такого роду виділяються наступні блоки: 1) функціонування інститутів центральної влади (О. Приходьон розглянула інститут обер-прокурора Св. Синоду, Б. Галь – систему управління адміністративною забудовою в імперії, В. Духопельников провів порівняльний аналіз реформ Павла I та Катерини II); 2) державне адміністрування освітніх процесів (О. Прищепка розкриває механізми державного регулювання діяльності приватних пансіонів Правобережної України, О. Козинець досліджує заходи уряду Миколи I щодо управління військовими навчальними закладами, Н. Ципляк – реформи духовних навчальних закладів та їх вплив на Чернігівську семінарію, О. Третьяков – формування правових основ розвитку нижчої сільгоспосвіти в Росії на межі XIX – на початку XX ст.); 3) діяльність місцевих органів влади і самоврядування (І. Савченко представляє процес формування державних установ Таврійської губернії першої чверті XIX ст., С. Белоусов – діяльність місцевої влади щодо забезпечення правопорядку в Пензенській губернії під час війни 1812 р., С. Бучастая – становлення системи управління будівництвом в Слободсько-Українському військовому поселенні кавалерії, А. Ващенко – функціонування колегіальних принципів управління у повітових установах імперії, Ю. Нікітін торкається проблем взаємовідносин губернської адміністрації, земства і міського самоврядування на прикладі Лівобережної і Слобідської України, а С. Жихарев – питань залізничного будівництва у діяльності органів земського і дворянського самоврядування Полтавської губернії, виборчі процедури при формуванні київської міської думи – в центрі уваги Ю. Глизя); 4) мандрування російських імператорів до українських губерній як своєрідний управлінський інструмент імперської влади обрали для дослідження В. Шандра та В. Ганкевич.

Домінування «адміністративного» ракурсу хоча нерідко й фокусує увагу авторів на пошуки владою налагодження комунікацій з суспільством, в тому числі регіональним, форм порозуміння, стійкої взаємодії з ним, все ж таки не дозволяє повною мірою використати «переваги» ситуативного підходу, тобто розглядати адміністративні практики як результат рівноправної взаємодії центральної та місцевої влади і суспільства. Гадаю, що проблема тут не лише в історіографічній інерції, або непослідовному дотриманні «рецептів» О. Міллера [3]. Якщо із розумінням природи, структур, функцій і характеру «влади» автори досягли негласного консенсусу, то, на мій погляд, для реалізації стратегії цього збірника «не вистачило» рефлексій з приводу «суспільства» і як поняття, і як динамічного, різнопланового, складного історичного явища імперської Росії.

Цьому «суспільному сегменту» у збірнику приділено значно менше місця. Провідним тут стало виявлення соціального і національного обличчя регіонального суспільства, що опинилося в центрі уваги Н. Борщик (облік курян українського походження в переписах XVII–XIX ст.), О. Кравцової (динаміка уявлень щодо соціального простору Курська в XIX ст.), С. Шаповалової (варіації шлюбного віку у російських селян XIX ст.), В. Марасиной (губернське чиновництво Росії в першій половині XIX ст.), К. Ячменіхіна (соціальний статус військового поселенця часів Миколи I), Л. Веліховського і Т. Кандаурової (громадська діяльність російського підприємницького співтовариства XIX ст.), О. Стрілюк (П. Столипін і спроби вирішення єврейського питання), С. Михальченка (національні групи Царства Польського наприкінці XIX ст.).

Поважне місце зайняла освітня проблематика (статті Л. Посохової, присвячені конфлікту православних колегіумів і єпархіальної влади на Харківщині на початку XIX ст., С. Посохова та Є. Рачкова про меморіальні і символічні практики Харківського університету, І. Гербеєвої щодо розвитку єврейської освіти в Харківській губернії).

Інтелектуальні практики регіонального суспільства та імперського центру, їх взаємодія представлені й проаналізовані в текстах Ю. Головка (Чорноморська торгівля в проектах початку XIX ст.), В. Цубенко (Балаклавський грецький піхотний батальйон в планах російської влади першої половини XIX ст.), Т. Литвинової (російська регіональна політика та український інтегральний проект середини XIX ст.), О. Журби (взаємодія імперської влади і регіональної

корпорації істориків XIX ст.), І. Гребцової (механізми взаємодії влади і регіональної преси Новоросії в першій половині XIX ст.).

Безумовний інтерес викликають статті з імагологічної проблематики З. Гатіної (Росія очима медика першої половини XIX ст.) та В. Михедька (російська державна влада у сприйнятті польських землевласників), а також суто історіографічні та джерелознавчі праці А. Гапієнко (інститути влади пізньоімперської Росії в англо-американській історіографії) та О. Роздорського (історико-бібліографічна характеристика оглядів Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.).

Нечисленними виявилися роботи з історії ідей, представлені статтями М. Бобрової і О. Капліна (історичний контекст уваровської тріади) та Л. Сеніної (особливості російського балканізму), з питань економічної історії – О. Герасимчука (розвиток кредитної кооперації на Чернігівщині під час столипінської реформи), біографістики – С. Потрашкова (болгарський генерал Р. Димитрієв на російській службі) та А. Мінакова (агіографія Митрофана Воронезького), збройних конфліктів – С. Брежневої (повстання 1916 р. в Туркестані).

Наступний проект Центру історичної русистики Інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського виконаний у надзвичайно складному і працемісткому жанрі історичної бібліографії: «Історична русистика в Україні 2000–2010 рр.». Обидва видання пов'язані між собою не лише тематично, але й естетично: їх палітурки оформлені в єдиному стилі із зображеннями логотипу чернігівського Лазаревського інституту і видів Санкт-Петербургу XIX ст. у виконанні тогочасних художників. Правда, треба відмітити деяку неточність у назві книжки, що змусило укладачів пояснювати, що предметом бібліографічного обліку стане історична література, присвячена часам імперської доби.

Здається, що вже давно нікого не треба переконувати у потужному інформаційному й евристичному потенціалі бібліографічної продукції, яка органічно виконує роль дороговказу і стартового майданчика при визначенні проблемно-тематичних, персонологічних, дисциплінарних та інших просторів будь-якого конкретно-історичного, або історіографічного дослідження. Причому потенціал ефективності бібліографічного видання значно в більшій мірі, ніж у випадку наукового збірника, залежить від його архітектоніки, яка виконує функцію методологічної оптики, що націлена на формування і реалізацію відповідних дослідницьких стратегій потенційних

читачів/споживачів такої науково-інформаційної продукції. На що ж спрямовують увагу автори рецензованого «імперського покажчика»? Відповідь на це питання задається його змістом, де зазначено, що бібліографія складається зі вступу, основної частини, яка хронологічно організовує увесь бібліографічний масив в межах 2000–2010 рр. (с. 8–373), списку періодичних видань і матеріалів конференцій (с. 374–394) та іменного покажчика (с. 395–429).

Передмова бібліографії, як і у випадку із збірником, написана К. Ячменіхіним і Л. Сеніною. Перед ними, насамперед, стояло надскладне завдання – окреслити принципи і критерії відбору кола авторів і бібліографічного матеріалу. Щодо персоналій, то укладачі декларували, що тут вони залучали твори вітчизняних учених, опубліковані як в Україні, так і за її межами, а також зарубіжних науковців, праці яких друкувалися в Україні. Без сумніву, без них не обійтися, але залишається ціла низка запитань. Серед них, найперше, – хто такі «вітчизняні автори»? Якщо це лише науковці з українським паспортом, то чому перша ж бібліографічна позиція покажчика за 2000 р. належить перу, на той час канадського громадянина, професора одного з тамошніх університетів Сергія Плохія, яка надрукована до того ж англійською мовою зовсім не в українському журналі? Якщо ж «український історик» визначається за способом самоідентифікації науковця, то тут можемо мати справу й зі складною взаємовиключною, перехресною, ієрархічною ідентичністю, тим паче, що мова йде про перехідний історіографічний період, коли динаміка формування нових політичних, соціальних, національно-культурних, регіональних, глобальних трансформацій не може не накладатися на професійне світосприйняття і позиціонування наукового співтовариства та його окремих представників. А тут «паспортний критерій» буде спрацьовувати вкрай незадовільно.

Так само недостатньо обґрунтованим здається і залучення до бібліографії публікацій іноземних, насамперед російських, авторів в українських виданнях. Справа в тому, що з їх працями, в переважній більшості випадків український «імперський» історик знайомився в оригіналі з російського періодичного видання або російського видавництва. Їх перепублікації в українських наукових збірниках здебільшого мали вторинний характер і не здобули суттєвого наукового резонансу. В такому випадку не зрозуміло, на яких підставах перекладний доробок того ж О. Міллера в українських збірниках враховано, а його російсько і англійськомовні оригінали, які

справляли значно більший вплив на українську «імперську» русистику не включені до покажчика? Зі своєї сторони, ретроспективно розмірковуючи над можливою стратегією обґрунтування відбору, зазначимо, що, можливо, вона могла би бути окреслена як позначення простору становлення сучасної власне української русистики.

Ще одним принциповим питанням, відповідь на яке, здається не задовольнила й самих укладачів, стало визначення критеріїв «віднесення окремих розвідок до галузі русистики». Складність ця пов'язана з тим, що автори багатьох праць «висвітлюють або українську історію крізь призму імперського минулого, або історію Російської імперії на основі матеріалів вітчизняної історії» (с. 6). Справді, таке тлумачення обширів неросійської русистики цілком можливе, але явно недостатнє. Впевнений, що без рефлексії з приводу чіткого окреслення поля української «імперської» русистики, не можна обійтися, хоча б для розуміння його складного розташування на перехрестях історичної україністики, всесвітньої та імперської історії, регіоналістики, глобалістики, нарешті історичного краєзнавства. Така невизначеність може призводити до непорозумінь щодо включення/не включення до покажчика певних бібліографічних позицій.

Не обійшлося й без прикрих пропусків, частина з яких пов'язана із незадовільним станом книжкового обміну і бібліографічної комунікації взагалі, а частина здається результатом випадкового недогляду. Так, до бібліографії не потрапила принципова важлива для розуміння імперської регіональної політики монографія Д. Бовуа, яка була перекладена українською мовою [1].

Основна частина роботи, яка порічно представляє бібліографію історичної української русистики, надає уявлення про кількісні параметри і динаміку розвитку цієї галузі за одинадцять років. Вдивляючись у розташовані в алфавітному порядку прізвища колег, можна скласти уявлення про інтенсивність їх роботи. Таку ж інформацію, з ще більшою ефективністю, надає іменний покажчик. Окрім нього, науково-довідковий апарат представлений списком періодичних видань та матеріалів конференцій. Він репрезентує лінії наукових комунікацій представників української русистики, дослідницькі осередки та інституції. Проте, укладачі цього списку обмежилися лише констатацією наявності того чи іншого видання, але відмовилися від наведення кількісних параметрів публікацій на їх сторінках, відправляючи читача до захоплюючого посторінкового перегляду усіх 373-х сторінок цієї корисної книжки. Певна

неорганізованість у виробленні стандарту бібліографічного опису призвела до того, що в згаданому списку нерідко не вказані наукові інституції, які випускали науковий збірник, або матеріали конференції, що суттєво звужує можливості встановлення повної і достовірної відповіді на питання щодо інституціонального обличчя української «імперської» русистики.

Ще однією, на мій погляд, вразливою стороною рецензованого проекту чернігівських колег стала повна відмова від ризикованої, але благородної і дуже корисної спроби запропонувати власну модель проблематизації простору української русистики. Укладачі обмежившись лише хронологічно-абетковим критерієм розташування бібліографічного матеріалу, цілком передовірили вирішувати такі завдання споживачам цього інтелектуального продукту. Такий суто фіксаторський підхід здатен знівелювати методологічний потенціал наукової бібліографії як засобу історіографічного дослідження, ефективність використання якого була нещодавно переконливо продемонстрована [2].

Не зважаючи на критичний запал рецензії, переконаний у науковій актуальності, своєчасності і цінності проекту, який засобами бібліографії підвів певний підсумок становленню сучасної української русистики, виявивши його основні проблемно-тематичні, організаційні, комунікативні, персонологічні параметри, що створює необхідні передумови для експертизи цього наукового напрямку, а значить і усвідомленого визначення перспектив його розвитку. Висвітлив цей проект і проблеми української історичної бібліографістики, в тому числі теоретико-методологічного й організаційного характеру.

Обидва рецензовані видання засвідчили актуальність і перспективність обраного напрямку, виявили кадровий і інституційний потенціал української русистики, висвітлили її нагальні проблеми, тобто те, без чого важко уявити поступ вітчизняної історичної науки в цілому.

Проект, присвячений вивченню імперської історії Росії засвідчив і очевидний історіографічний факт, що в Чернігівському національному педагогічному університеті склався і ефективно функціонує авторитетний осередок української русистики імперського періоду.



1. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Д. Бовуа. – Л. : Кальварія, 2007. – 296 с.
2. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XX століття (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. – Дніпропетровск: Ліра, 2011. – 732 с.
3. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : НЛО, 2006. – 248 с.

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ КАК ОСНОВАНИЕ СТРОГОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ:

заметки на полях книги

**С. И. Маловичко и М. Ф. Румянцевой «История как строгая наука vs социально ориентированное историописание»
(Орехово-Зуево, 2013, 252 с.)**

В европейской исторической науке источниковедение традиционно рассматривается как обзор исторических источников, в то время как в России (и в СССР) источниковедение формируется как отдельная дисциплина или, по мнению М. Ф. Румянцевой, субдисциплина, имеющая свой «объект изучения – эмпирическую реальность исторического мира» [4, с. 104].

В свое время О. М. Медушевская поставила проблему гуманитарного знания как знания строгого, т. е. верифицируемого, и связала ее решение с обращением к феноменологической источниковедческой парадигме [3].

Сейчас этот подход разрабатывается авторами, консолидировавшимися на основе сайта Источниковедение.ru [1]. В частности, об источниковедении как основании строгого источниковедческого знания пишут С. И. Маловичко и М. Ф. Румянцева в книге «История как строгая наука vs социально ориентированное историописание».

В центре внимания авторов книги – рассмотрение соотношения научно ориентированной и социально ориентированной («практической», «прагматической», «политической») истории. Не претендуя на всесторонний и детальный анализ всех авторских положений, остановимся лишь на одном из аспектов – источниковедческом. Авторы отмечают, что одной из основных задач современной методологической рефлексии исторического знания является «разработка способов получения точного исторического знания [выделено авторами. – В. И.] при полном понимании его субъективной природы» и, как и О. М. Медушевская, предлагают обратиться к феноменологической концепции источниковедения [2, с. 39], говоря о парадигмальном сближении историографии с

источниковедением в предметном поле интеллектуальной истории [2, с. 72] и далее – о формирующемся предметном поле источниковедения историографии [2, с. 61].

Обратим внимание на некоторые основные идеи авторов. Прежде всего, они отвергают самоценность «введения в научный оборот» новых источников, и как следствие – «приращения нового знания», рассматривая такой подход как проявление (по Тойнби) «индустриализации исторического мышления», базирующегося на убеждении в кумулятивном характере знания [2, с. 60–61]. Ставя во главу угла принцип «признания чужой одушевленности», они рассматривают произведения историков как «реализованный интеллектуальный продукт, результат целенаправленной человеческой деятельности, выступающей в процессе познания как особый феномен» [2, с. 73]. Исходя из этого, авторы предлагают, прежде всего, сосредоточиться на поиске вариантов ответа на вопрос о целеполагании [2, с. 61–63].

Особо следует отметить попытку осмысления основных теоретических положений формирующегося предметного поля. Обосновывая понятие «источниковедение историографии», авторы останавливаются на понимании термина «историографический источник» [2, с. 66]. Поддержав предложенное В. П. Корзун деление на источники «основной группы» (научные труды) и «вспомогательной группы» (источники, позволяющие воссоздать творческую атмосферу, «микроклимат» развития науки) [2, с. 69], С. И. Маловичко и М. Ф. Румянцева сосредотачиваются на особенностях первой группы, которая, по их мнению, наиболее полно соответствует базовому понятию историографического источника. Впрочем, здесь видится определенное противоречие, поскольку авторы поддерживают точку зрения Л. П. Репиной о своевременности и необходимости исследования профессиональной культуры в целом, что выглядит весьма затруднительным при анализе исключительно источников «первой группы» [2, с. 70].

Авторы детально анализируют различные подходы к классификации таких историографических источников, как произведения историков: по жанрам, типам, а также по ряду принципов – классовому происхождению, авторству, видам и т. п. Такое внимание к проблемам классификации они объясняют необходимостью выработки четких критериев, позволяющих выделить научное произведение из ряда других повествований исторического характера [2, с. 70–71]. Более того,

четкое представление о видовых особенностях историографических источников (их «видовая структура») позволяет говорить об определенном типе культуры, к которому принадлежат эти источники.

В свое время Л. Н. Пушкарев говорил о возможности классификации историографических источников в зависимости от целей, которые ставит исследователь. Авторы, отталкиваясь от принципа «признания чужой одушевленности», берут за основу процедуры выделения видовой структуры исторических источников принцип «целеполагания его автора», то есть предлагают классифицировать историографические источники по целеполаганию историка прошлого [2, с. 75], размежовывая, таким образом, виды (монографии, статьи, диссертации, тезисы, рецензии, лекции, учебные пособия и так далее) и группы (по типам исторического знания: научно ориентированное и социально ориентированное) историографических источников, что «позволяет выделять по целеполаганию и структурировать работы историков не по значимости, а рассматривать их как рядоположенные» [выделено авторами. – В. И.]. К сожалению, в работе не даны четкие характеристики обозначенных видов. Авторы ограничились указанием на наличие схожей классификации в библиографии и книговедении, предложив историкам осмыслить конкретную классификационную номенклатуру, в рамках которой определяется то или иное издание [2, с. 76]. Это вызывает ряд вопросов касательно таких видов историографических источников, как, например, публицистика.

В следующих разделах авторы продемонстрировали, как источниковедческий подход позволяет решить задачи историографического порядка. Ими была выбрана методика, предложенная П. Рикёром, когда работа историописателя над конкретным трудом рассматривается как историографическая операция, состоящая из трех фаз: документальной (проблема выбора и критики источников), фазы объяснения / понимания (предполагает рассмотрение подходов к объяснению полученных из источников фактов) и литературной фазы (анализ особенностей обработки исторического дискурса).

Наиболее полно обозначенный подход реализован на примере дискуссии М. В. Ломоносова и Ф. И. Миллера, а также историописательской практики гимназиста В. Демьяновского как «обычного носителя общественного исторического сознания». В первом случае авторы через актуализированный двумя историками источники (М. В. Ломоносов использовал в основном

позднесредневековые московские, украинские и польские сочинения, Ф. И. Миллер – в большей степени, древнерусские летописи и иностранные исторические источники), через дальнейший анализ их источниковедческих процедур (исходя из критерия «полезности» М. В. Ломоносов не всегда критически относился к используемому историческому материалу, в то время как Ф. И. Миллер, придерживающийся критерия «достоверности» применял современные ему приемы критики источников), через различные объяснительные стратегии (М. В. Ломоносов допускал отступления от «буквы» источника, тогда как Ф. И. Миллер требовал точности в восстановлении исторических событий), наконец, через литературную обработку текста (у М. В. Ломоносова риторическая обработка исторического дискурса служила литературным заданием, у Ф. И. Миллера – научным) сделали вывод о принадлежности двух ученых к разным типам историописания. Данная историографическая операция позволила авторам уйти от традиционного понимания дискуссии М. В. Ломоносова и Ф. И. Миллера как спора «норманистов» и «антинорманистов» и рассмотреть ее в контексте принадлежности к разным историописательским практикам. По их мнению, дискурсивная практика Ф. И. Миллера носила научный, а М. В. Ломоносова – социальный характер.

Второй пример связан с конструированием истории «непрофессиональным историком». Речь идет об историческом сочинении выпускника Ставропольской мужской гимназии В. Демьяновского «О Новгородской и Псковской общинах». Применение названной методики позволило детально проанализировать механизм «наивного исторического письма» как проявление социально ориентированного нарратива. Вообще, следует приветствовать разработку именно методов историографического анализа, поскольку в работах историографов по-прежнему господствуют эмоционально-аксиологические оценки, которые сложно отнести к «строгой науке».

В меньшей мере такой анализ представлен в разделе, посвященном локальной истории, что, несомненно, было бы интересно реализовать в дальнейшем.

Таким образом, подводя некоторый итог, можно констатировать, что работа С. И. Маловичко и М. Ф. Румянцевой стала важной вехой на пути постановки проблемы синтеза историографии и источниковедения и осмысления предметного поля источниковедения историографии, а также разработки методов историографического исследования.

1. *Источниковедение.ru* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ivid.ucoz.ru/>. Доступ – 03.12.2014 г.
2. *Маловичко С. И.* История как строгая наука vs социально ориентированное историописание / *С. И. Маловичко, М. Ф. Румянцева.* – Орехово-Зуево : изд-во МГОГИ, 2013. – 252 с.
3. *Медушевская О.* Методология истории как строгой науки / *О. Медушевская* // *Пространство и время в науках о человеке: Избранные труды.* – М., 2013. – С. 345–403.
4. *Румянцева М. Ф.* Источниковедение и историография в структуре исторической науке: опыт сравнительного анализа становления дисциплинарности / *М. Ф. Румянцева* // *Харківський історіографічний збірник.* – Х., 2014. – Вип. 13. – С. 97–107.

В. Ю. Иващенко

ПОРТРЕТ ИСТОРИКОВ В ИНТЕРЬЕРЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВАРШАВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Рецензия на кн.: Баженова А. Историки Императорского Варшавского университета 1869–1915: просвещение, наука, политика / Анна Баженова. – Люблин : Instytut Europy Środkowo–Wschodniej, 2014. – 408 с.

Внимание к профессиональным сообществам историков в современной науке естественно рождает интерес к научным корпорациям, складывающимся внутри отдельных учебных заведений. Среди таких работ исследования известных школ генетического типа Московского и Санкт-Петербургского университетов, а также изучение коммуникативных сообществ отдельных университетов.

Исследование Анны Баженовой посвящено кругу историков Императорского Варшавского университета, который функционировал с 1869 по 1915 гг. Образ данного учебного заведения, во многом благодаря традиции его конструирования польской историографией, отличается от исторических образов других провинциальных университетов Российской империи. Варшавский университет, прежде всего, воспринимался как инструмент проведения русификаторской политики. В последнее время в литературе появляются более взвешенные оценки деятельности университета, базирующиеся не только на исследовании стоящих перед ним политических задач, но и на анализе практики их реализации. Книга Анны Баженовой относится к таким работам.

Украинская исследовательница, постулируя независимость своей исследовательской позиции, с одной стороны, вписывает свою работу в историографическую традицию, реабилитирующую университет как значительный научно-образовательный центр, а, с другой стороны, пытается оценить особенности проведения им русификаторской политики под антропологическим углом зрения. В центре ее внимания оказываются историки Императорского Варшавского университета: их индивидуальные судьбы, научные достижения, особенности преподавательской деятельности и, наконец, убеждения и ценности ученых, обуславливающие понимание историками собственной «миссии» в Варшавском университете и отношения к ним со стороны польского общества.

Книга состоит из трех глав. Первая глава представляет собой ответ на вопрос о связи Императорского Варшавского университета с предыдущей образовательной традицией в Варшаве. В ней подробно освещается процесс преобразования Главной школы (польского учебного заведения, созданного в 1862 г.) в Императорский университет. Рассмотрена структура нового учебного заведения, особенности стратегии комплектования преподавательского состава и привилегии, которые ему были предоставлены. Вместе с тем внимание автора привлекли и вопросы численности студентов на различных факультетах университета, а также проблемы национального состава студенчества и его динамики. Во втором параграфе первой главы автор детально останавливается на вопросах кафедральной структуры, состава преподавателей и численности студентов историко-филологического факультета, что позволяет обозначить специфику факультета, проявившуюся в постоянной смене преподавательских кадров и преобладании студенчества православного вероисповедания. Специальное внимание исследовательница уделяет инициативам профессоров по реформированию структуры факультета. Этот вопрос имеет познавательный потенциал, выявляя как институциональный рост тех или иных научных дисциплин (например, археологии), так и стремление адаптировать структуру университетского преподавания к нуждам местной культуры. Однако вывод, в котором только констатируется неизменность кафедральной структуры, можно было бы дополнить, если бы данный процесс был рассмотрен в сравнительной перспективе с подобными процессами в других университетах.

Вторая глава Анны Баженовой посвящена рассмотрению состава историков Варшавского университета и учебной составляющей их деятельности. Очень интересным представляется параграф, предлагающий результат просопографического анализа. Сравнение судеб ученых, наряду с анализом предоставляемых им привилегий, позволило исследовательнице сделать вывод о том, что большинство историков рассматривали свою работу в Варшавском университете как подходящее место для начала академической карьеры либо как временное место работы.

Подробно Анна Баженова останавливается на преподавании дисциплин в Варшавском университете. Во втором параграфе данной главы характеризуется структура учебного процесса в целом. Затем автор переходит к рассмотрению преподавательской деятельности

отдельных профессоров кафедр русской и всеобщей истории. При этом автором был использован биографический способ изложения материала. В целом он дает возможность составить картину научно-преподавательской специализации профессоров, однако осложняет выявление факультетских традиций преподавания, зафиксировать наличие которых было бы особенно интересно на факультете с достаточно высокой ротацией кадров. Так, из упомянутых в книге преподаваемых предметов обращает на себя внимание факт регулярного чтения курсов «Внутреннего быта России..», «Внутреннего состояния России...», а также интенсивное изучения историографических курсов, достаточно раннее появление в учебных планах методологии.

Интересны сюжеты, посвященные вопросам методики преподавания, хотя не всегда в распоряжении автора оказываются необходимые источники, поэтому данный вопрос освещается эпизодично. Более последовательно автор пытается ответить на вопрос об оценке слушателями уровня преподавания и их отношения к преподавателям. При этом воспоминания польских студентов свидетельствуют, что отзывы местного студенчества напрямую зависели от позиции профессоров по отношению к русификаторской политике.

В третьей главе книги речь идет об исторических исследованиях гуманитариев Варшавского университета, рассматриваемых на фоне общих тенденций развития российской науки второй половины XIX века. Глава заканчивается параграфом, освещающим международные связи историков. В основу изложения также положен биографический принцип. Только в параграфе «Труды по истории Польши» материал построен по тематическому принципу. До некоторой степени такая подача материала закономерна, так как позволяет представить спектр научных интересов и достижений каждого исследователя в период работы в Императорском Варшавском университете. Однако нам кажется, что подкрепить вывод о значительном научном потенциале профессорской корпорации Варшавского университета смогла бы задача сравнения продуктивности и тематического разнообразия массива публикации историков в польский период с результатами их деятельности в других университетах. В параграфе о международных связях историков автор останавливается на важных вопросах участия профессоров в тех или иных международных конференциях и их заграничных командировках с научной целью. Однако проблема

личных контактов историков с зарубежными учеными, участие их в сетевых научных сообществах не получила всестороннего рассмотрения вероятно из-за сложности поиска и анализа источников. Имеются лишь отдельные примеры такого рода. В частности, говоря о Н. И. Карееве, автор прослеживает его связи с польскими коллегами, и отмечает факт их продолжения после отъезда ученого в Санкт-Петербург.

Принципиальное значение для данного исследования, по нашему мнению, имеет задача определения специфики научного сообщества историков Императорского Варшавского университета. Именно сообщество было еще одним фактором, влияющим на то, как определенную политику были готовы или «способны» осуществлять конкретные ученые. К сожалению, в исследовании Анны Баженовой за индивидуальными жизненными и научными путями сложно выявить облик корпорации. Эпизодичными выглядят сюжеты об отношениях профессоров между собою. На основе анализа воспоминаний автор пришла к выводу, что самоопределение преподавателей по отношению к русификаторской роли, навязываемой им правительством, обусловило разделение на партии внутри университетской корпорации. Однако было бы интересно узнать о конкретных академических конфликтах, выявляющих расстановку сил, особенности борьбы и характер отношения этих партий. С другой стороны, недостаточно внимания уделено анализу функционирования научных школ внутри университета. Для других университетов Российской империи замещение профессорских кафедр в данное время в основном шло путем воспитания собственных кадров посредством института профессорских стипендиатов. Анна Баженова подробно рассматривает законодательно закрепленные особенности работы этого института в Императорском Варшавском университете. Она фиксирует противодействие правительства пополнению преподавателей из польской среды (например, отсутствие института приват-доцентов). Однако остается не выясненным вопрос о том, как функционировали научные школы внутри университета, как складывалась судьба их воспитанников. (Автор ограничилась указанием, что многие талантливые поляки продолжали работу вне университета).

Данные вопросы являются перспективными для продолжения изучения истории Императорского Варшавского университета. Тем не менее, Анне Баженовой удалось сделать важный вклад в исследование данной темы. На фоне масштабной картины преподавательских и

исследовательских стратегий университетских историков автору удалось осуществить оригинальное исследование, нацеленное на изучение реализации русификаторской роли Императорского Варшавского университета, сквозь призму индивидуальных судеб и ценностных выборов его преподавателей.

Ю. А. Киселева

УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ И СЛОВО-ЛОГОС: ИГРА ПРОЕКЦИЙ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ

(Рец. на кн: Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / за ред. В. Смолія. – К. : НАН України. Ін-т історії України; «Фенікс», 2013. – 566 с.)

Современный человек существует на перекрестке различных, конкурирующих, дополняющих друг друга, иногда калейдоскопических информационных слоев, которые стали непременным атрибутом стиля жизни интеллектуала в начале XXI в. Мощные мультимедийные потоки, повсечасное и глубокое погружение в виртуальное пространство, почти фантастические даже по меркам 1990-х годов объемы и темпы циркуляции информации создают впечатление иллюзорности, мимолетности, противоречивости бытия, которое часто разворачивается в виде проектируемых образов, концептов, идей. Кажется, жизнь интеллектуала протекает в непрерывной «погоне» за информацией. Эти впечатления, временами продуцируют навязчивую мысль о сплошной проектированности нынешней жизни, за хаотичностью и изменчивостью которой мы стремимся найти и постичь соответствующие модели, эпистемологические образцы, дискурсивные практики, познавательные стратегии и пр.

Такая чувственная рецепция, с одной стороны, отражает привычный эмоциональный дискомфорт, инерцию мышления и традиционные возвраты к ностальгическим пассажам о старых «золотых» временах, которые присущи практически каждому поколению. С другой стороны, она демонстрирует ту небывалую роль, которую представляет игра проекций или конструкций на современном культурном поле, охватывающем почти все сферы интеллектуального бытия. Таким образом, речь идет об исключительном значении проективного воображения в современных научных практиках, в частности в пространстве исторической науки.

С этой перспективы незаурядный интерес представляет книга известного украинского историка Ирины Колесник. За вполне академическим названием данной работы скрывается весьма своеобразное концептуальное предложение-проекция-предвидение:

какой будет / может быть / станет современная украинская историография?!

Все начиналось со слова, точнее со слова-логоса... Этот старый афоризм служит точкой отсчета, с переосмысления которого начинается нить авторских рассуждений. С легкой руки пионеров «лингвистического поворота», проблема языка историка на протяжении последних десятилетий стала неотъемлемым компонентом нынешних дискурсивных практик. Невзирая на обвинения в абсолютизации эстетичного, фигуративного или языкового историзма, которые обычно приписывают сторонникам нарративной философии истории, вопрос языкового протокола остро встает практически перед любым современным историком, хотя и во множестве обличей или вариаций, например, как тот или иной способ саморепрезентации, творческого выражения, научной коммуникации, инструментальных предпочтений и даже культурного выбора.

Впрочем, языковые практики на просторах социогуманитаристики, в частности истории, интересовали исследователей еще задолго до эры «лингвистических» или «нарративных» экспериментов. Вспомним, такие известные направления или субдисциплины, как герменевтика и история понятий, истоки которых берут начало, по меньшей мере, с раннемодерного времени, в частности тесно связаны с тогдашними риторическими, теологическими и антикварными практиками. Тем более что проблема языка историка возникла не только с перспективы последних интеллектуальных новаций (или как выражаются скептики замысловатых и причудливых поворотов научной моды), но и как старый-новый вопрос познания, хоть и в нынешнем прочтении, точнее в свете проекций современного социогуманитарного знания.

Сетка координат, сквозь которую прослеживают языковое представление мира истории, выглядит на удивление сложной, динамической и многомерной, а в чем-то многоликой и даже обманчивой. Собственно, следует вести речь не столько об установившихся координатах, сколько об общих ориентирах — масштабных революционных трансформациях и неписаных конвенциональных договоренностях, чтении и переводе, языковой культуре и понятийном сознании, интернациональности и контекстуализации, индивидуализации и чувственности и пр. Такие конфигурации не только создают эффект калейдоскопичности, мозаичности,

многослойности современного научного языка, но и продуцируют специфические представления, например, образ многоликого и, в то же время, почти неуловимого Януса, с которым поневоле ассоциируются языковые практики современных ученых, в частности историков. Не случайно нынешние тексты часто напоминают своеобразные «языковые лабиринты» с очень запутанными, противоречивыми и скрытыми смыслами, которые почему-то постоянно диссонируют с привычным и несколько приземленным предметным миром.

Базовой конструкцией книги И. Колесник является идея концептуальной истории, которая разворачивается на фоне интеллектуальных и коммуникативных контекстов языка историка как специфической и даже уникальной «языковой личности». Проективное предложение автора охватывает 35 базовых понятий, которые имеют многочисленные и разветвленные производные определения. Они структурированы и оформлены в пяти основных блоках: 1) историографические понятия («историографический факт», «историографическая ситуация» и др.); 2) науковедческие дефиниции, которые возникли в области социологии и философии науки («образ науки», «стереотип», «рефлексия» и пр.); 3) культурологические категории («идентичность», «историческое сознание», «ментальность»); 4) постмодернистские концепты, например «нарратив», «деконструкция», «дискурс», «интертекстуальность» и т. п.; 5) общие категории социогуманитаристики — «интеллектуальное содружество», «карьера», «культурная память», «ментальные карты», «междисциплинарность», «поворот» и пр.

Заметим, что речь идет о концептах с весьма различным «родовым» происхождением: от термина «рефлексия», который встречаем еще в трудах английского философа и политика XVII ст. Джона Локка, до понятия «дискурс» – одного из наиболее известных конструктов постмодернистских исследовательских стратегий, который, как правило, отождествляется с французским интеллектуалом Мишелем Фуко и русским философом Михаилом Бахтиным. Впрочем, часть терминов (историографических, науковедческих, отчасти культурологических) достаточно интенсивно циркулировала еще на поле советской социогуманитаристики 1950-х – 1970-х годов. Вспомним, например, известные предпочтения в области историографической терминологии русского историка М. Нечкиной,

которые в той или иной мере представлены в исследовательских практиках разных ученых и ныне. В то же время постмодернистские новации и общие категории гуманитарных и общественных дисциплин вошли в широкий научный оборот преимущественно на протяжении 1990-х – 2000-х годов.

Не случайно тезаурус, предложенный И. Колесник, кажется достаточно пестрым и сегментированным, по крайней мере, на первый взгляд. Но самое главное то, что этот словарный компендиум представлен как целостное, хоть и неоднородное, предложение, и даже как своеобразная конфигурация разнообразных способов репрезентации современного украинского историописания. В широком смысле такой подход предлагает не только определенные инструментальные возможности, исследовательские стратегии, но и продуцирует ряд культурологических, онтологических и аксиологических смыслов.

Собственно говоря, «концептуальная история» И. Колесник демонстрирует трансформации, развернувшиеся в терминологической плоскости украинского историописания, которое длительное время существовало в имперском, советском и постсоветском культурном пространстве. К их числу можно отнести хорошо известные терминологические связки, такие как «историографический факт» и «историографический источник», которые функционировали в пределах советского историописания. Последние навязывают достаточно своеобразные коннотации, которые в той или иной мере восходят к известным дискуссиям о «первичных» и «вторичных» фактах / источниках и их иерархиях в свете социогуманитарного знания начала XX ст.

Отметим, что циркуляция определенных концептов рассматривается автором как следствие разнообразных познавательных ситуаций. Кстати, понятие «методология», которое преимущественно связывают с известным немецким историком И.-Г. Дройзеном, трактуется в контексте многочисленных инструментальных и культурологических трансформаций социогуманитаристики на протяжении всего XX в. Центральное место отводится методологическому кризису начала XX в., в русле которого возникает ряд интересных предложений в пространстве социогуманитаристики (неокантианство, неомарксизм, фрейдизм, презентизм, эмпиризм, феноменология, морфология всемирной истории и культуры и пр.). В то же время разнообразные

смыслы методологии, которые появляются во второй половине XX ст., выстраиваются в духе генерального рефрена «молчаливой революции», очерчивая многочисленные концепции, тяготеющие к аналитической философии истории.

В аналогичном ключе И. Колесник представляет и ряд науковедческих дефиниций: «образ науки», «образ историка», «научная революция», «кризис науки», «научный поворот», «рефлексивная модель историографии», «стереотип», «стиль научного мышления» и др., которые имеют специфические украинские проекции. Таким образом, историография рассматривается не как история общественной мысли или самостоятельная наука / дисциплина, а как самобытный рефлексивный уровень исторической науки.

Например, автор вспоминает о дидактической или университетской концепции возникновения / зарождения историографии, которую предложила известный русский историк Р. Киреева. Очевидно, такое концептуальное предложение в значительной степени связано с влияниями ее наставницы – академика М. Нечкиной.

Ряд понятий, представленных в книге И. Колесник, рассматривается в свете разнообразных ракурсов. К примеру, дефиниция «стиль научного мышления» представлена как результат науковедческих, так и культурологических устремлений ученых. В частности, этот концепт рассматривается, как своеобразный маркер когнитивного сознания, хотя в смысловом отношении он сопоставим с рядом других терминов – парадигма, паттерн, канон научной деятельности и т. п. В то же время автор рассуждает о разнообразии и связи тех или иных стилевых форм в пространстве социогуманитаристики: универсальный стиль мышления, корпоративно-групповой или профессионально-групповой стиль мышления со специально-предметным полем, индивидуальный или персональный стиль мышления ученого и пр.

Таким образом, проводится мысль об амбивалентной природе индивидуального стиля – научной и аксиологической. Более того, ряд исследователей (причем не только гуманитариев, но и физиков и математиков!) уподобляют персональный стиль мышления ученого неповторимому «почерку», который прослеживается как в текстах, так и в научных практиках и даже в экспериментальных опытах.

Согласно тезаурусу И. Колесник, к числу науковедческих понятий принадлежит и термин «научная школа», хотя последний все чаще навязывает не столько когнитивные смыслы, сколько

культурологические коннотации. Тем более что со второй половины XX в. культурологическая экспансия и антропологические интенции в сфере науковедения становятся ведущими тенденциями в конструировании и представлении истории науки. Эти устремления все больше прослеживаются в терминологии, связанной с неформальной институционализацией науки – направления, школы, течения, кружки, группы, творческие тандемы и пр. Некоторые из этих понятий (направление, школа, течение) часто употребляются как тождественные, или, по крайней мере, сопоставимые дефиниции на поле разнообразного предметного материала, хоть и с акцентуацией на их различиях по уровню всеобщности и продуцируемым смыслам. Отметим, что определенные отголоски западных дискуссий, хоть и в урезанном и искаженном виде прослеживаются в советской социогуманитаристике 1970-х–1980-х годов, в частности в известных текстах М. Ярошевского.

По мнению И. Колесник, плодотворным подходом к ранжированию указанных терминов является использование понятия «научная школа» как идеального конструкта в исследовательских практиках, что позволяет не только очертить ее ведущие черты, но и коснуться проблем схолярной идентичности (своеобразной саморефлексии ученого) и группового самосознания историков. Такой подход существенно нюансирует привычную палитру неформальной институционализации украинской исторической науки, к которой добавляются не только важные оттенки со своеобразной игрой того или иного цвета, но и новейшие способы репрезентации, в частности с перспективы «действующих» поколений в духе К. Манхайма и Х. Ортеги-и-Гассета, теории сетевых коммуникаций и пр.

Проективное предложение И. Колесник содержит и ряд культурологических понятий – идентичность, интеллект, двоекультурие, ментальность и даже историческое сознание. Исключительное место в этом культурологическом блоке занимает категория «идентичность», которая имеет чрезвычайно пестрое семантическое поле и продуцирует амбивалентные смыслы. Поэтому идентичность рассматривают как базовый элемент субъективной реальности. В украинской культурной и интеллектуальной истории идентичность как понятие-инструмент связано не только с известной проблематикой цивилизационного перекрестка, культурной

принадлежности, которую большей частью позиционируют в виде известной дихотомии окцидентализм / ориентализм, но и с проблемой конкурирующих, плавающих, дополняющих или взаимоисключающих лояльностей. Не случайно автор вспоминает о концепте «кризис идентичности», который отображает размывание привычных смыслов и коллизию традиционных предметных значений. Кроме того, И. Колесник предлагает известные типологии и классификации идентичности, которые представляют различные способы / каналы / источники социализации — семейная (родовая), территориальная (локальная), классовая, религиозная, политическая, национальная, этническая и общечеловеческая идентичность.

Характерная черта концептуального предложения И. Колесник прослеживается в том, что термин «историческое сознание» представлен как культурологическое понятие, в частности в свете метаморфоз исторического времени. Отметим, что целый ряд интеллектуалов трактует «историческое сознание», как с перспективы истории и философии науки, т. е. науковедения, так и социогуманитаристики, например истории общественной мысли. Такая репрезентация «исторического сознания» связана с нынешними терминологическими мутациями, которые разрушают границы привычного дисциплинарного знания.

Другая интересная терминологическая новация в книге И. Колесник проступает в осмыслении понятия «интеллектуал», которое автор связывает с многообразными культурными смыслами и употребляемыми контекстами. Собственно, речь идет о разнообразных культурно-национальных типологиях интеллектуалов, особенностях их духовной и научной жизни, тех или иных персональных состояниях, которые они переживают в определенный период своей биографии. Этот переход от продуцирования культурных смыслов к представлению состояний бытия или психологических, эмоциональных, чувственных измерений существования, точнее демонстрация Инакости известных ученых и мыслителей (невротизм, сексуальная идентичность и т. п.) на фоне жизни их современников отображает заметное влияние постмодернистских практик.

Особое место в авторском тексте занимают концепты постмодернизма, такие как гранд-нарратив, деконструкция, дискурс, нарративная философия истории, нелинейное письмо,

НЛП (нейролінгвистическое программирование) и пр. Обычно постмодернизм связывают с культурными или интеллектуальными экспериментами и устремлениями последних десятилетий XX ст.

Впрочем, интеллектуальные настроения, которые предвещали / пророчили конец Модерна, бытовали еще в канун Первой мировой войны. Именно в текстах интеллектуалов начала XX в. отыскивают будущий ключевой концепт – Постмодерн. Некоторые его предтечи прослеживаются и в области нарративной философии истории. Например, Х. Уайт в свое время неоднократно вспоминал русского ученого В. Шкловского – одного из ведущих представителей и теоретиков формальной школы в литературоведении 1920-х годов. Эти наблюдения перекликаются с известными замечаниями Ж.-Ф. Лиотара о том, что постмодернизм на протяжении длительного времени вызревал в пределах модернистской культуры.

Постмодернистские концепты, как и другие терминологические блоки, представлены в книге И. Колесник на перекрестке исследовательских стратегий украинского историописания и мировой социогуманитаристики, например, классического гранд-нарратива М. Грушевского, многоликих конфигураций разных версий «большого текста» на протяжении 1990-х годов и т. п. В то же время автор считает возможным возрождение современного гранд-нарратива с перспективы герменевтики и синергетики, в частности в русле представлений нелинейной истории – неустановившегося, прерывного, дискретного прошлого. Такие размышления о моделях нелинейной истории продуцируют определенные параллели с известными идеями украинского историка Б. Крупницького о «спазмах», «скачках», «разрывах» и «толчках» в концептуализации истории, представленные в его текстах второй половины 1940-х–начала 1950-х годов.

Еще один интересный терминологический блок, который И. Колесник позиционирует как категории неорационализма, состоит из таких понятий, как интеллектуальное содружество, карьера и биографические профили историка, междисциплинарность, ментальное картографирование, сетевая модель науки, историческая память, поворот к материальному и пр. Отметим, что неорационализм как направление в философии и истории науки сложился на протяжении первой половины XX ст., хотя в настоящее время его все чаще рассматривают как своеобразную альтернативу постмодернизму.

Поэтому ряд концептов неорационализма не только получили новую жизнь на переломе XX и XXI ст., но и стали претендовать на роль ориентиров для конструирования новейших образов науки, которые ассоциируются с другой реальностью, метафорически нареченной «реальностью второй степени». Например, своеобразными образцами такой сконструированной «реальности» являются ментальные карты и ментальное картографирование.

С подобной перспективы И. Колесник предлагает и разнообразные определения и типологии интеллектуальных содружеств, биографических профилей историка, карьерных моделей и т. п. В целом авторское предложение содержит немало интересных возможностей для репрезентации, описания и объяснения различных состояний интеллектуала, исследователя, личности на перекрестке культурных слоев, напряжения и метаморфоз внутреннего бытия мыслителей и ученых, индивидуальных, коммуникативных, сетевых и групповых измерений многообразных научных практик.

Концептуальная история И. Колесник не предоставляет универсальных рецептов конструирования и репрезентации, а также не выстраивает галерею однотипных и всеохватывающих образов украинского историописания. Наоборот, речь идет о разнообразных, многомерных, динамических и даже калейдоскопических проекциях современного социогуманитарного знания на поле украинской историографии, которые должны возбудить творческое воображение и инициировать креативные повороты мышления нынешних историков.

Таким образом, именно терминологические проекции И. Колесник очерчивают широкий, многоликий горизонт возможностей и перспектив конструирования и репрезентации украинской исторической науки и, в то же время, составляют самое ценное достижение ее интересной и своеобразной работы.

Ясь Алексей

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

УЗЛГУ – Учёные записки Ленинградского государственного университета

ФЗ – Филологические записки

ЭСБЕ – Энциклопедический словарь издательства Брокгауз-Ефрон

ХНУГХ – Харьковский национальный университет городского хозяйства

ИИМК – Институт истории материальной культуры

ОГИЗ – объединение государственных книжно-журнальных издательств

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Астахова Валентина Іларіонівна – доктор історичних наук, професор, радник ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».

Вігасін Олексій Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Південної Азії Інституту історії країн Азії та Африки Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

Вовк Ольга Ігорівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Греченко Володимир Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара.

Захарченко Євген Юрійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Іващенко Вікторія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Карпюк Сергій Георгійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН, професор Російського державного гуманітарного університету (м. Москва).

Кісельова Юлія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Коніва Юлія Вікторівна – аспірант кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Красько Ольга Іванівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор, директор центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Попова Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Посохова Людмила Юріївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рачков Євген Сергійович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Репіна Лорина Петрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історико-теоретичних досліджень, заступник директора Інституту всесвітньої історії РАН, президент Товариства інтелектуальної історії.

Румянцева Марина Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної історії факультету історії Національного дослідницького університету «Вища школа економіки» (м. Москва).

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Чувпило Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегіум».

Чувпило Олександр Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Юрій Михайло Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Ясь Олексій Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

ЗМІСТ

До 100-річчя М. А. Барга

<i>Посохов С. И.</i> От редактора	4
<i>Репина Л. П.</i> Память истории и историческое сознание в фокусе категориального анализа М. А. Барга	5
<i>Колесник И. И.</i> Михаил Барг – историк будущего времени	17
<i>Попова Т. Н.</i> О М. А. Барге: авто-био-историографические штрихи	23

Проблеми теорії та методології

<i>Рачков Є. С.</i> Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії	27
<i>Румянцева М. Ф.</i> Нарративная логика историописания с точки зрения феноменологической концепции источниковедения	42
<i>Удод О. А., Юрій М. Ф.</i> Образ «іншого» в становленні української ідентичності	54

Історія та історики

<i>Вигасин А. А., Картюк С. Г.</i> Неизданная и забытая: «История культуры» 1941 года	77
<i>Красько О. И.</i> Особенности рефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.)	93
<i>Посохова Л. Ю.</i> Сюжет, який «підказав» Андрій Ковалівський	102
<i>Чувпило А. А., Чувпило Л. А.</i> Из истории востоковедения в Харьковском университете: В. И. Шерцль	110

Історія історії

<i>Вовк О. І.</i> До питання про використання кількісних методів в історіографічному дослідженні (на прикладі історії вивчення біографії В. Н. Каразіна)	127
--	-----

Греченко В. А. Сучасна історіографія діяльності міліції України в роки непу	141
Захарченко Є. Ю. Родина парафіяльного священика Харківської єпархії у XIX – на початку XX ст.: історіографія питання	150
Коніва Ю. В. Шляхи сполучення в Слобідській Україні XVIII ст.: проблеми історіографії	159

Інтерв'ю

Астахова Валентина Илларионовна	168
--	-----

Документи та матеріали

Киселева Ю. А., Попова Т. Н. В. Э. Крусман: новые его-документы	179
Куделко С. М. Лист А.П. Ковалівського: до історії видання в Харківському університеті першого фундаментального бібліографічного довідника праць Г. С. Сковороди та літератури про нього	191

Рецензії та огляди

Журба О. І. Російська імперія в академічних репрезентаціях регіональної історіографії (за виданнями чернігівського «цеху» істориків)	196
Иващенко В. Ю. Источниковедение как основание строгого исторического знания: заметки на полях книги С. И. Маловичко и М. Ф. Румянцевой «История как строгая наука vs социально ориентированное историописание» (Орехово-Зуево, 2013, 252 с.)	207
Киселева Ю. А. Портрет историков в интерьере Императорского Варшавского университета	212
Ясь О. В. Украинская историография и слово-логос: игра проекций и возможностей	217

Список скорочень	226
-------------------------	-----

Список авторів	227
-----------------------	-----

Наукове видання

Харківський історіографічний збірник
Вип. 14

(Укр., рос. та англ. мовами)

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Відповідальний за випуск проф. С. І. Посохов

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк ризографічний
Умов. друк. арк. 11,07 Тираж 100 прим.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №3367 від 13.01.09